

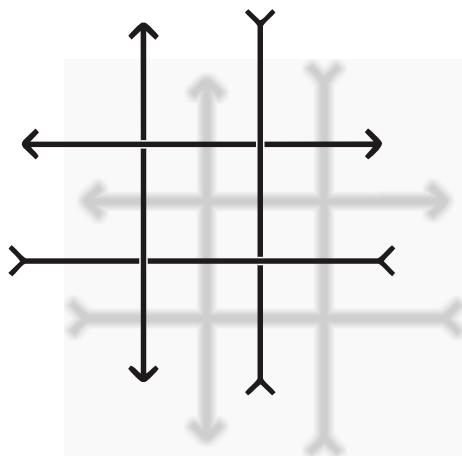
СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

УДК 3+001

ISSN 2334-7716 (Online)
ISSN 1821-2743 (штампано изд.)

Миграције

Центар за хуманистичке науке „Синтезис”

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

Година VI, број 1

Београд 2014.

Издавач:

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“

Булевар уметности 37/31, 11070 Београд

Телефон: 011/2135-833

<http://www.sintezis.org>

Суиздавач:

Центар за интердисциплинарне студије Балкана **EISBalk**

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Јове Илића 165, 11040 Београд

Телефон: 011/3092-911

<http://www.balkanreview.com>

За издавача: Марко Симендић

Уредништво: Марко Симендић (главни и одговорни уредник), Душан Марковић, Милан Попадић

Контакт: urednistvo@sintezis.org

Редакција: Марко Жиловић, Витомир Јовановић, Невена Манојловић, Бојана Радовановић, Катарина Лончаревић, Јанис Панајотијидис (Јена), Виктор Коска (Загреб)

Саветодавни одбор: Сима Аврамовић, Љубодраг Димић, Гордана Јовановић, Јован Теокаревић

Дизајн корица: Милан Попадић

Припрема за штампу: редакција *Синтезиса*

Тираж: 300

Издаје једном годишње.

Доступност:

Часопис *Синтезис* индексиран је у електронској бази података С.Е.Е.О.Л.

Чланци се у електронском облику могу преузети и са веб-сајта www.sintezis.org.

Ставови аутора изнети у радовима не изражавају нужно ставове уредништва часописа, Центра за хуманистичке науке „Синтезис“ нити Центра за интердисциплинарне студије Балкана.

Садржај

Contents

Уводна реч	VII
Editorial	

Тема броја: Миграције

Main Section: Migrations

Дуња Полети	
<i>Облици просторне покретљивости у Србији: миграције и мобилност</i>	1-18
Dunja Poleti	
<i>Forms of Spatial Movements in Serbia: Migration and Mobility</i>	

Laura Wise	
<i>Constitutional Paradox: Ethno-federal Consociationalism and Refugee Return in post-Dayton Bosnia-Herzegovina</i>	19-35
Лора Вајз	
<i>Уставни парадокс: етно-федерални консоцијанизам и повратак избеглица у постдејтонској Босни и Херцеговини</i>	

Дејана Костић	
<i>Где је дом?: анализа наратива о дому страних студената у Београду</i>	37-55
Dejana Kostić	
<i>Where is Home?: Analysis of Narratives about Home among Student Migrants in Belgrade</i>	

Чланци

Articles

Сунчица Шидо	
<i>Језик као немогућност комуникације у делу Ингеборг Бахман</i>	59-78
Sunčica Šido	
<i>Language as an Impossibility of Communication in Ingeborg Bachmann's Work</i>	

Милорад Гачевић
Фудбалска Лига шампиона као поље доминације капитала:
Пјер Бурдије и критика спорта 79-98
Milorad Gačević
Football Champions League as a Field of Capital Domination: Pierre Bourdieu
and the Critics of the Sport

Дарио Пикулић
Председнички избори у САД 1968. године и
београдска штампа 99-131
Dario Pikulić
U.S. Presidential Elections 1968 and Belgrade Press

Прикази

Reviews

Урош Миливојевић
Valentin Vasiljevič Sedov, Sloveni u dalekoj prošlosti, Novi Sad, Akademska
knjiga, 2012, 495 str. 135-140

Марко Божић
Jean Baubérot, La laïcité falsifiée, Paris,
La Découverte, 2012, 212 cmp. 141-144

Стефан Радојковић
Fransoa Šobe, Loren Marten, Međunarodni kulturni odnosi: istorija i kon-
tekst, Beograd, Clio, 2014, 432 str. 145-147

Sintezis Art

Драган Јовановић
Цртежи 151-159
Dragan Jovanović
Drawings

Биографије аутора 163-166
Authors' biographies

Упутство ауторима 168

Уводна реч

Откад је пре шест година основан *Синтезис*, више од половине наших чланова променило је земљу становања макар једном. Савремена средства комуникације омогућавају физички удаљеним људима да без муке припремају часопис заједно, али јефтинија и бржа међународна комуникација није умањила и фреквентност физичког кретања људи. Напротив, национална и трансанационална мобилност људи, чини се, никада није била већа. У складу с тим, изучавање миграција постало је једна од централних тема различитим друштвеним и хуманистичким наукама. Отуда и жеља *Синтезиса* да послужи као један од форума за интердисциплинарни дијалог о овој свеprisутној појави. Пример редакције *Синтезиса* је нама најближи, али сигурно да би сви читаоци лако могли навести низ сличних примера из свог личног и пословног окружења. Једни се селе због добре прилике и радозналости, други се селе због преке потребе – економске или сигурносне; једни се селе другорочно, други на само неколико недеља, трећи одлазе, враћају се и поново одлазе.

Разноликост контекста у којима се људи опредељују за миграције одсликава се и у радовима посвећеним теми броја у овом издању *Синтезиса*. Нашу рубрику о миграцијама отвара социолошка анализа варијација у миграционим образцима у Србији. Политиколошка анализа политике повратка избеглица у Босни и Херцеговини наставља ову рубрику, а закључује је антрополошко истраживање искустава страних студената који последњих година поново стижу у Београд у већем броју и са далеких меридијана. Као и обично, поред текстова о теми броја, *Синтезис* доноси и неколико истраживачких текстова младих аутора и ауторки, као и приказе савремених научних публикација из Србије и из иностранства. Мобилност одликује савремени живот, па тим трендовима подлеже и редакција *Синтезиса*, али након шест година добра вест је да кроз сву ту мобилност сам *Синтезис* постаје и остаје поуздана фиксна тачка у научној заједници Србије, настављајући своју мисију критичког промишљања савременог друштва.

У име уредништва *Синтезиса*,
Марко Жиловић

ТЕМА БРОЈА:
МИГРАЦИЈЕ

Облици просторне покретљивости у Србији: миграције и мобилност²

Апстракт: *Промене у савременим миграторним обрасцима у последњих пар деценија навеле су истраживаче да редефинишу теоријске приступе и да преиспитају временску и просторну димензију кретања становништва. Увидевши да се дугорочне промене места боравка све чешће замењују привременим пресељењем, краткорочним и циркуларним кретањима, теоретичари су се окренули појму просторне мобилности. Овај концепт није једнозначан, већ се у друштвеним наукама користи у најмање четири значења и обухвата резиденцијалну мобилност, миграције (како међународне, тако и регионалне), путовања (туристичка и пословна), као и дневна кретања становништва. Циљ овог рада биће да испита карактеристике две групе становника градова средње величине у Србији: оних који имају искуства са дугорочним кретањима на веће даљине и оних који су окренути временски ограниченим, чешћим и краћим путовањима. Очекује се да ће бити утврђене разлике у социо-демографским и социо-економским карактеристикама ових група.*

Кључне речи: *механичко кретање становништва, миграције, мобилност, Србија, градови средње величине*

Увод

Кретање се често препознаје као једна од основних карактеристика савременог друштва. Бројни истраживачи налазе потврду која иде у прилог тези да техничке и технолошке промене, укључујући развој транспортних система, нова комуникациона и информациона достигнућа, доводе до повећане и убрзане размене не само робе, информација, идеја, већ и људи. Екстензивно коришћење нових

---

1 E-mail: dunja.poleti@gmail.com.

2 Овај рад је настао у оквиру пројекта „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери“ (број 179035), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

потенцијала брзине произвело је компресију времена и простора, која иде руку под руку са економским, друштвеним и културним променама. За многе ауторе, попут Давида Харвија (David Harvey), поменуто сужавање времена и простора основно је друштвено питање.

Дебате о кретању не свде се само на пуко описивање обима и брзине кретања или пребројавање оних који нису статични, већ утичу на формирање модела који представљају конструкцију социјалне реалности, завирући тако и у саму срж савременог друштва. Сушинско питање јесте да ли сажимање времена и простора доводи до смањења социјалних ограничења која спутавају друштвену акцију, односно можемо ли савремено, глобализовано и постмодерно друштво, захваљујући развоју технологије и транспортног система, окарактерисати као отвореније и слободније. Прва група аутора сматра да можемо.

С друге стране налазе се представници теоријских и истраживачких струја који дато тумачење савремених процеса виде као технолошки редукционизам, сумњајући да заиста присуствујемо флуидификацији друштва коју детерминише раст кретања. По њиховом мишљењу намера за кретањем се превише често идеолошки и некритички изузетно позитивно вреднује. Потоњи аутори замерају претходним да кретање виде увек као нешто позитивно, да га изједначавају са отвореним умом, откривањем и искуством, те да се стога залажу за улагање напора у то да индивидуе максимизирају своје кретање. Овакве тврдње део су вредносног система и показују да просторно кретање није лишено друштвених конотација, те да се оно данас успоставља као нова парадигма, као императив, односно као пожељан животни стил.³

Механичко кретање становништва, наравно, није нови феномен, али је он почео да се посматра на нов начин. О овом појму дуго се размишљало из перспективе миграција, као трајне промене места становања. Описане друштвене промене и нови истраживачки увиди навели су ауторе на преиспитивање временске и просторне димензије кретања становништва и редефинисање теоријских приступа. Увидевши да се дугорочне промене места боравка све чешће замењују привременим, краткорочним и циркуларним кретањима, миграције су почеле да се схватају као једна од поткатегорија ширег концепта мобилности, који обухвата различите врсте и облике кретања, од путовања до трајног исељавања.

---

3 Estelle Bonnet et al., „France – Job Mobility Bridges Regions in a Centralized Country,“ in *Mobile Living Across Europe I, Relevance and Diversity of Job-Related Spatial Mobility in Six European Countries*, 65 (Barbara Budrich Publishers, 2008) и Vincent Kaufmann, *Re-Thinking Mobility – Contemporary Sociology* (London: Ashgate, 2002), 37.

У овом раду ће се испитивати различити облици просторног кретања становништва који се јављају у четири града средње величине у Србији (Крагујевац, Шабац, Ужице и Нови Пазар). Полазећи од схватања миграција као дугорочнијих промена места становања, и мобилности као временски ограничених, чешћих и краћих путовања, изграђена је прилагођена типологија кретања. Управо стога што се различити облици кретања најчешће проучавају независно једни од других и поред све бројнијих доказа о њиховој повезаности,⁴ чини се оправданим проучавање и поређење грађана који практикују различите обрасце мобилности.

Први специфичан циљ рада јесте одређивање обима и форми ових кретања. Затим, како се очекује да се утврде разлике у социо-демографским и социо-економским карактеристикама између миграната и мобилних грађана, анализирање особености ове две групе представља други специфичан циљ који је постављен. У оквиру њега испитаће се да ли се данас о мобилности може говорити као о пожељном, чак императивном стилу живота међу млађим, високо образованим особама, специфичног брачног и економског статуса.

С обзиром на то да је просторна организација мреже насеља оквир за одвијање унутрашњих миграционих процеса, а кретање увек један од облика интеракције између различитих типова насеља уско везаних за њихову хијерархију,⁵ ни спацијална перспектива не би требало да буде запостављена. Сва испитивања ће се вршити одвојено за ова четири града и биће описане њихове специфичности.

Теоријски оквир

Током година формулисане су бројне дефиниције појма миграције од којих је највећи број њих у обзир узимао промену места становања.⁶ Већина аутора је у своје концепте уводило две димензије – простор и време. И док су једни сваку промену места становања, без обзира на дестинацију и трајање сматрали миграцијама,⁷ други су под њима

4 Vesna Lukić, „O vezi između migracije i dnevne migracije,“ *Stanovništvo* 1 (2013): 69.

5 Vesna Lukić, „Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije,“ *Stanovništvo* 2 (2011): 25.

6 John Salt and James Clarke, „International Labor Migration Towards and Whitin Europe,“ *Population Studies* 44 (2004): 9–11.

7 Тако су се миграције често означавале као кретање особе или групе особа из једне географске јединице у другу, преко административне или политичке границе, са циљем да се привремено или трајно населе на месту које се разликује од места порекла (Thomas Bauer et al., „International Labour Migration, Economic Growth and Labour Markets: The Current State of Affairs,“ in *The New Demographic Regime – Population Challenges and Policy Responses*, 113 (United Nations, 2005).

подразумевали облик просторне покретљивости између различитих географских делова, обрађујући пажњу само на трајну промену места становања.⁸ Иако сагласност око ових димензија није постигнута, често се под миграцијама имплицитно подразумева прелазак веће просторне раздаљине и намера да се остваре дугорочн(и)ја решења. Како наводи Салт, оно што ми дефинишемо као миграције своди се на питање арбитарног избора о томе где ћемо повући црту која је временски специфична.⁹

Последњих пар деценија научници су почели да региструју промене у миграторним обрасцима. Још 70-их година двадесетог века Зелински је развио и појам миграционе транзиције која подразумева прелаз од мањег броја ограничених облика просторне мобилности становништва ка различитим и диверсификованим облицима миграције у савременом друштву.¹⁰

Истраживања су указала на то да не постоји један модел особе коју можемо назвати мигрантом, те да је спектар форми кретања које људи могу практиковати постао веома широк. У многим земљама дугорочни одливи становништва замењени су привременим пресељењима, циркуларним кретањима или пак добровољним опредељењем транснационалних миграната да паралелно живе у више држава истовремено.¹¹ Такође, развој саобраћајне мреже и превозних средстава омогућио је радницима све већу флексибилност у погледу тржишта рада, стога је примећена и тенденција пораста учешћа становништва у дневним миграцијама на већим раздаљинама, уместо миграције чији је исход промена места пребивалишта.¹² Тако је појам миграције почео да се подводи под шири појам просторне мобилности.

8 Данас, рецимо, Уједињене нације дефинишу миграције као „облик просторне покретљивости између једног географског дела и другог, подразумевајући под тим трајну промену места становања“ (наведено према Mirjana Bobić, *Demografija i sociologija – veza ili sinteza* (Beograd: Službeni glasnik, 2007), 103).

9 John Salt, „Managing New Migrations in Europe: Concept and Reality in the ICT Sector,“ in *International Migration in Europe – New Trends and New Methods of Analysis* (Amsterdam University Press, 2010).

10 Mirko Savić, „Potencijalni pravci migracija tipa grad-grad u Vojvodini,“ *Stanovništvo 2* (2008): 65.

11 Goran Penev i Jelena Predojević-Despić, „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri `vruće' emigracione zone,“ *Stanovništvo 2* (2012): 36. За примере и описе ових заокрета види: Marek Okólski, „The Effects of Political and Economic Transition on International Migration in Central and Eastern Europe,“ in *International Migration – Prospects and Policies in a Global Market*, 46 (Oxford University Press, 2004); Richard Black et al., „Introduction,“ in *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*, 12. (IMISCOE Research, Amsterdam University Press, 2010).

12 Lukić, „O vezi između migracije i dnevne migracije,“ 69.

Ипак, концепт мобилности далеко је од једнозначног и у друштвеним наукама се користи у веома различитих значењима, почевши од социјалне мобилности, па све до географије кретања, која може обухватити физичко мењање места, али и метафорично кретање људи, робе, информација, идеја итд.¹³

Они аутори који проучавају мобилност у свом ужем значењу, доводећи је у везу са миграцијама и кретањем, развили су различите типологије просторне покретљивости становништва. Када, на пример, Кауфман (Vincent Kaufmann) говори о кретању људи, он овај појам користи у најмање четири значења: резиденцијална мобилност (са посебним освртом на резиденцијалне циклусе), миграције (интернационалне и интеррегионалне имиграције и емиграције), путовања (туристичка и пословна) и дневна мобилност (дневне миграције).¹⁴ Други истраживачи¹⁵ разликују резиденцијално кретање (миграције) од репетитивног кретања (мобилност). Као посебне категорије издвајају оне који су искусили вишеструке форме кретања, али и оне код којих је приметно статично животно искуство, односно изостанак физичког премештања.

Типови просторне покретљивости и њихова међусобна повезаност детерминисани су бројним друштвеним и просторним факторима, почевши од демографске и социо-економске структуре становништва, преко карактеристика мреже насеља и саобраћајних веза, па све до специфичних друштвено-економских услова.¹⁶

Кретање је, пре свега, уско везано за организацију простора и хијерархију насеља. Организациони фактори подразумевају скуп утицаја који могу да олакшају или ограниче миграције становништва између два простора.¹⁷ Интензитет кретања је у снажној, позитивној вези са величином градова у региону: што је град већи он је пожељнији као миграциона дестинација.¹⁸ Такође, удаљеност од главних урбаних центара још је један од веома важних фактора утицаја – што је неко

13 Kaufmann, *Re-Thinking Mobility*, 35.

14 Kaufmann, *Re-Thinking Mobility*; Vincent Kaufmann, Manfred Max Bergman, Dominique Joye, „Motility: Mobility as Capital,” *International Journal of Urban and Regional Research* 28-4 (2004).

15 Ruth Limmer and Norbert Schneider, „Studying Job-Related Spatial Mobility in Europe,” in *Mobile Living Across Europe I, Relevance and Diversity of Job-Related Spatial Mobility in Six European Countries* (Barbara Budrich Publishers, 2008).

16 Lukić, „O vezi između migracije i дневне миграције,” 70.

17 Lukić, „Дневне миграције радника у систему насеља Србије,” 32.

18 Savić, „Potencijalni pravci миграција типа град-град у Vojvodini,” 67.

подручје више изоловано, мање су развијене путање кретања његових становника. Тако места која се налазе у близини или имају већу доступност градовима дају већину миграната тим градовима.¹⁹

Даље, кретање је условљено и економским и развојним факторима. Установљено је да се у земљама централне и источне Европе стварање нових радних места и могућност запошљавања интензивно концентрише око великих урбаних центара. Ови центри често су окружени регионима који су у економској депресији, где је понуда рада на тржишту слаба, а незапосленост велика. Поред тога, мобилност је релативно мала и због неразвијеног тржишта некретнина.²⁰ Србија у том смислу не представља изузетак. И у оквиру њених граница постоји изражена концентрација како популације, тако и економских активности у већим урбаним центрима, мада је радно способна популација мање концентрисана у простору од економских активности.²¹

Оно по чему је Србија специфична јесте њена територијална хетерогеност, како у погледу демографског развоја, тако и у погледу међународне емиграције. И док је у демографском смислу последњих година присутна тенденција смањивања регионалних разлика,²² чини се да је диференцијација интензивирана када се имају у виду емиграције становништва. Разлике постоје како на нижим (насеља и општине), тако и на вишим територијалним нивоима (окрузи и макро целине). Оне су се најпре односиле на неуједначен проценат масовног одласка у иностранство, а данас се уочавају и када се разматрају друге важне карактеристике емиграције и емигрантског становништва.²³ Разлози присуства регионалних разлика у погледу миграционих токова су вишеструки, а могу се издвојити ниво економске развијености подручја, обим незапослености, структура становништва (најпре се мисли на старосну и образовну), доминантни миграциони модел становништва (традиционални или савремени), као и географски положај. Крајем двадесетог века етничка структура становништва све више добија на значају.²⁴ Иако предмет овог рада нису међународна кретања, чини се да слични увиди могу да се примене и на наше податке.

19 Lukić, „Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije,“ 25.

20 Savić, „Potencijalni pravci migracija tipa grad-grad u Vojvodini,“ 66.

21 Lukić, „Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije,“ 28.

22 Нарочито према нивоу фертилитета, одвијању процеса старења становништва и кретања укупног становништва. Penev i Predojević-Despić, „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije,“ 43.

23 Дестинација, старосна и полна структура миграната, њихов образовни ниво, национални састав итд. Penev i Predojević-Despić, „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije,“ 43.

24 Ibid.

У наставку овога рада биће испитивани различити облици кретања који су апстраховани од просторне димензије, утолико што полазна или финална дестинација не играју пресудну улогу у анализи, али који за основ свог разликовања имају временску ноту.

Методологија истраживања и полазне претпоставке

Подаци коришћени у овом раду прикупљени су у оквиру потпројекта „Карактеристике територијалног капитала у Србији“, који је спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.²⁵ Теренско истраживање реализовано је током прве половине 2013. године и то у четири града средње величине у Србији: Крагујевцу, Шапцу, Ужицу и Новом Пазару са оквирним бројем од 300 испитаника по граду.²⁶ Анкету су попуњавали грађани од 18. до 65. године старости.

На основу већ поменутих типологија које је користио Кауфман, као и аутори који су учествовали у истраживању о мобилности у шест европских држава, из упитника су искоришћена два питања захваљујући којима је изграђена пригодна типологија. Прво питање је омогућило да се издвоје грађани који су током живота имали миграторно искуство: „Од када живите у овом граду?“, док је друго указало на оне који су тренутно флексибилни и мобилни: „Да ли постоји нека потреба због које често (бар неколико пута годишње) одлазите у неки други град?“.

Испитаници су подељени у четири категорије:

1. без искуства - они који нису имали никаква претходна искуства везано за просторну покретљивост;
2. мигранти - они који су се селили, али данас не користе постојеће потенцијале за краткорочна кретања;
3. мобилни - они који иду у неки други град више пута годишње, али никада нису мењали место становања;
4. вишеструко мобилни – они који имају и миграторна, али и искуства мобилности.

	Искуство миграције	
	НЕ	ДА

²⁵ Као што је већ наведено, споменути потпројекат део је пројекта „Изаови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

²⁶ У Крагујевцу је анкетирано 379 испитаника, у Шапцу 346, у Ужицу 322, а у Новом Пазару њих 299.

Искуство мобилности	НЕ	Без искуства	Мигранти
	ДА	Мобилни	Вишеструко мобилни

Табела 1 – Типологија испитаника

За потребе овога рада издвојене су друга и трећа група испитаника, односно мигранти и мобилни грађани. Овакво „заоштравање“ анализе можда не даје целокупну слику, али свакако омогућава да се упореде два идеалнотипска обрасца кретања. Групе су упоређене према полу, старости, нивоу образовања, брачном и радном статусу, као и материјалном положају. Дате карактеристике су изабране јер се показало да све оне могу детерминисати различите обрасце и обиме просторног кретања које појединци упражњавају.²⁷

У раду се проверавају две хипотезе. Прва претпоставља да је просторна покретљивост грађана генерално ниска. Наиме, сва досадашња истраживања кретања у Србији су показала да поред релативно распрострањених међународних миграција, наша земља има релативно слабо покретно становништво када говоримо о кретању у оквиру унутрашњих граница.

Друга хипотеза полази од тога да постоје јасно одвојени обрасци кретања становништва, а они зависе од социо-демографских и социо-економских карактеристика појединаца, као и од регионалних особености и просторне организације мреже насеља. Претходна истраживања показују да су мање мобилне особе женског пола, појединци који живе у (ван)брачним заједницама, старији и мање образовани.²⁸ Ако се миграције и мобилност поставе као две супротстављене и међусобно искључиве алтернативе, можемо очекивати да су миграцијама склоније жене, старије особе, оне са нижим образовањем, које су у браку или ванбрачној заједници, неактивног радног статуса и нижег материјалног стања. Мобилни грађани би онда били супротност мигрантима. Уколико се установе ове правилности, може се индиректно претпоставити да мобилност представља пожељан животни стил, неку врсту императивног начина провођења пословног и слободног времена.

Све анализе су вршене појединачно за сваки од четири града, јер су узорци пројектовани тако да омогућавају закључивање само на датом територијалном нивоу.

У самом раду коришћена је дескриптивна статистичка анализа. Подаци су упоређивани путем табела контингенције, статистичка значајност разлика проверавана је помоћу хи квадрата, а јачина разлике

27 Lukić, „O vezi između migracije i dnevne migracije,“ 69–90.

28 Jan Fidrmuc and Peter Huber, „The Willingness to Migrate in the CEECs Evidence from the Czech Republic,“ *WIFO Working Papers* 286 (2007): 6.

захваљујући Крамеровом В показатељу. Да би се избегао проблем вишеструких понављања и прихватања нетачних хипотеза, ниво значајности на којем су тврдња прихватане је пооштрена.²⁹

Миграције

На основу питања „Од када живите у овом граду?“ добијени су први подаци који указују на оне грађане који су у било ком тренутку свог живота мењали место свог становања. У табели 2 наведени су проценти оних који су навели да одувек живе у једном од четири посматрана града, што значи да током живота нису мигрирали, као и проценти оних који имају искуство сељења.

Град	Мигрирали	Нису мигрирали	Укупно
Крагујевац	34	66	100
Шабац	37	63	100
Ужице	34	66	100
Нови Пазар	34	66	100

$$\chi^2 = 1,307, \text{ sig} = 0,727$$

Табела 2 – Од када живите у овом граду? Изражено у процентима.

Подаци показују да се готово сваки трећи испитаник у неком тренутку свога живота доселио у град у ком и данас живи. Даљом анализом је утврђено да не постоји статистички значајна разлика између градова по питању броја оних који су се доселили. Дакле, ниједан од ова четири града не можемо издвојити као чвориште миграната.

Мобилност

Мобилност грађана је процењена на основу питања „Да ли постоји нека потреба због које често (бар неколико пута годишње) одлазите у неки други град?“.

Град	Мобилни	Нису мобилни	Укупно
Крагујевац	22	78	100
Шабац	40	60	100
Ужице	32	68	100

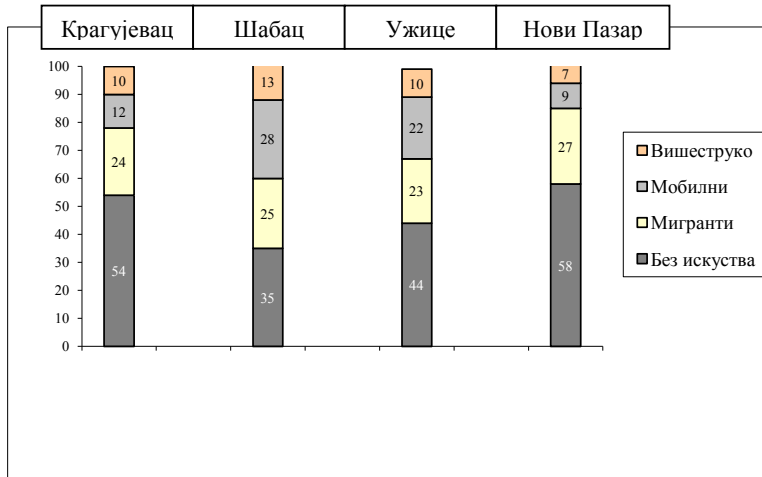
²⁹ Уместо да се прихватају све вредности значајности ниже од стандардних 0,5, тај број је подељен бројем независних промјенивих (6), што нас је довело до рачунице да се за статистички значајне сматрају само оне анализе чији је ниво значајности испод 0,08.

Нови Пазар	15	85	100
-------------------	----	----	-----

$$\chi^2 = 58,03, \text{ sig} = 0,000, \text{ Крамеров } V = 0,210$$

Табела 3 – Да ли постоји нека потреба због које често (бар неколико пута годишње) одлазите у неки други град? Изражено у процентима.

Подаци јасно показују да постоји статистички значајна разлика између четири града када је мобилност у питању. За разлику од Крагујевца и Новог Пазара, Шабац и Ужице се издвајају по мобилности

Графикон 1 – Типологија посматрана према градовима

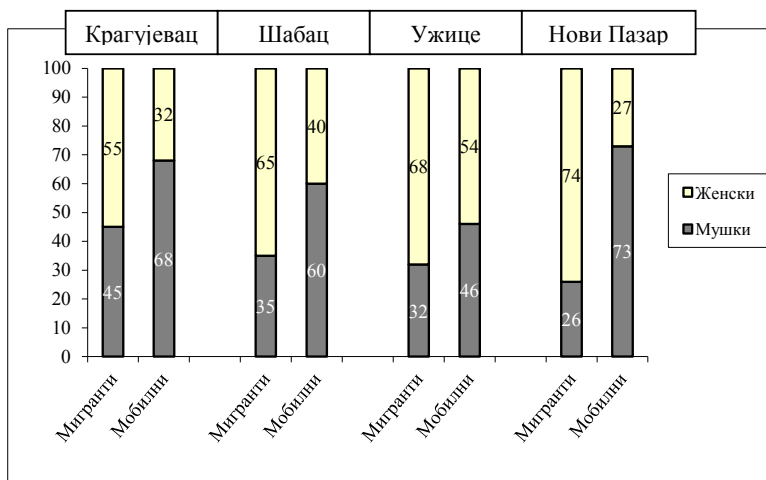
својих грађана. Тачно 40% Шапчана одлази из свог града најмање неколико пута годишње како би задовољили различите потребе. У Ужицу овакав образац понашања има готово сваки трећи грађанин, док је најмање мобилности међу грађанима забележена у Новом Пазару.

Миграције наспрам мобилности

На првом графикону приказана је израђена типологија грађана на основу искуства које имају са кретањем и то по градовима.

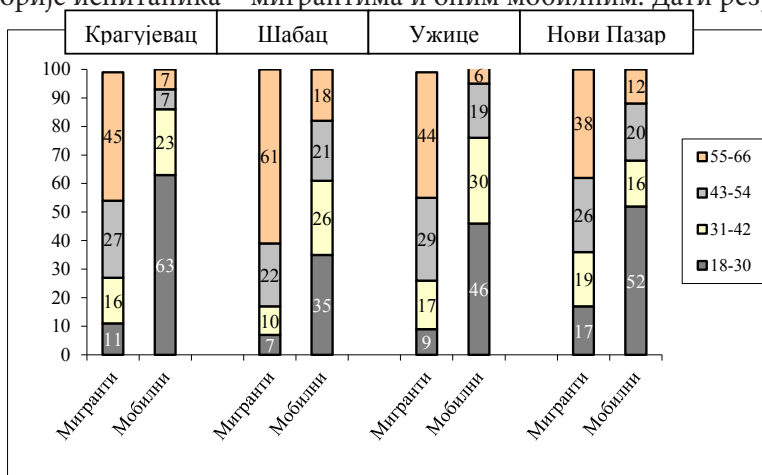
Генерално, појединачно посматрано највећи проценат испитаника нема додирних тачака са кретањем у било ком смислу. Тај проценат је нешто већи у Крагујевцу и Новом Пазару, за разлику од Шапца и Ужица. Процент вишеструко мобилних се креће око 10% (највећи је у Шапцу – 13, а најмањи у Новом Пазару – 7). У Новом Пазару има три пута више миграната од мобилних испитаника, док тај однос износи два пута у корист миграната у Крагујевцу. Мобилност је интензивнија ако посматрамо Ужице и Шабац.

Иако подаци потврђују да велики проценат испитаника није имао прилике да мења место борака, односно да учествује у мобилним токовима, не можемо једнозначно говорити о ниским процентима, већ кључ за тумачење нижих или виших процената морамо тражити по појединачним градовима, односно у територијалним разликама.

Графикон 2 – Пол

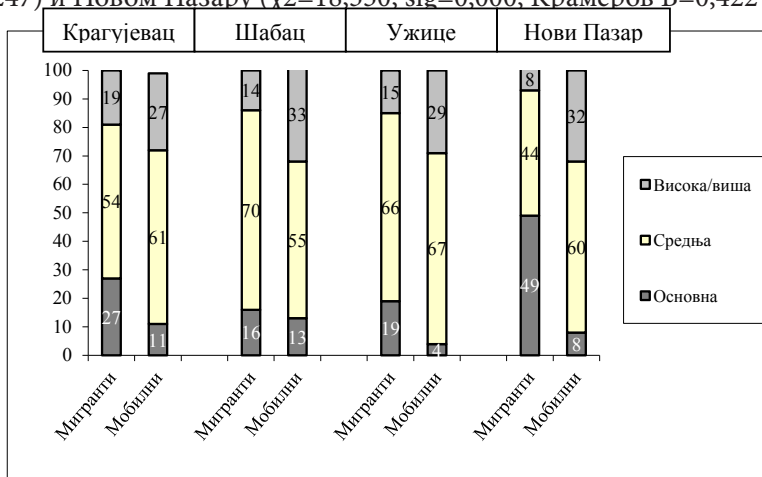
Да би се проверила веродостојност друге хипотезе, спроведене су појединачне табеле контингенције у којима су укршени пол, старост, образовање, брачни и радни статус, као и материјални положај са две категорије испитаника – мигрантима и оним мобилним. Дати резултати

Графикон 3 – Старост

су у форми графикана приказани у даљем раду.

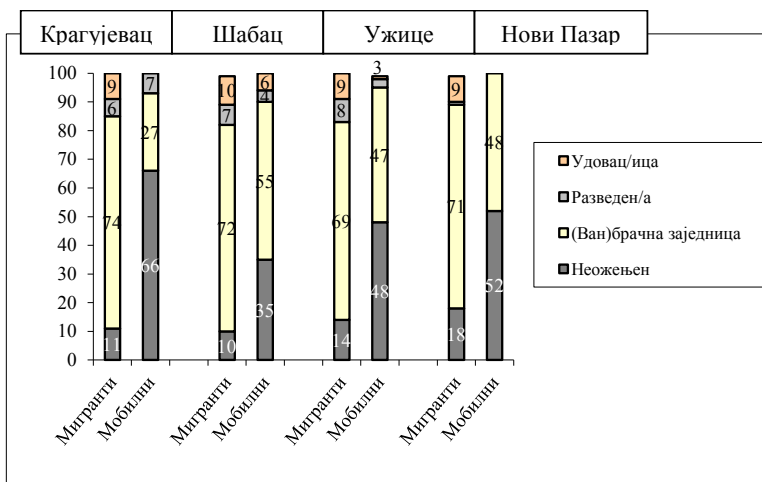
Када је пол у питању, подаци показују да се међу мобилним становништвом чешће налазе жене, док су мушкарци пре окренути мобилним формама кретања. Статистичку значајност пол као фактор диференцијације показује у Шапцу ($\chi^2=10,965$, $\text{sig}=0,001$, Крамеров $V=0,247$) и Новом Пазару ($\chi^2=18,330$, $\text{sig}=0,000$, Крамеров $V=0,422$)

Графикон 4 – Образовање

Старост је фактор који показује статистичку значајност у сва четири града. Подаци потврђују да су старији грађани чешће заступљени међу мигрантима, док су млађи више окренути мобилности.

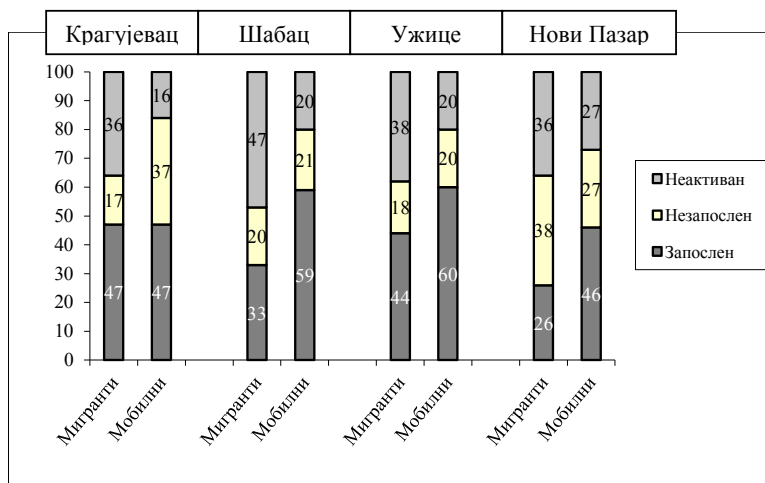
Када говоримо о образовању, не можемо до краја да потврдимо претпоставку да између миграната и мобилних грађана има разлика у нивоу образовања. Једини град у којем се разлика показала статистички значајном јесте Нови Пазар ($\chi^2=17,384$, $\text{sig}=0,000$, Крамеров $V=0,411$).

Графикон 5 – Брачни статус

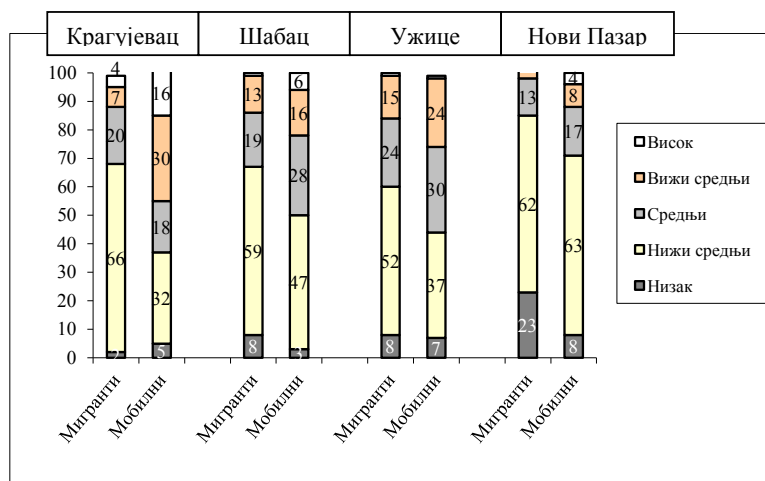
Поред старости, брачни статус је други фактор који се показао значајним у сва четири посматрана града. Као што се претпостављало, грађани ван брачних или ванбрачних заједница чешће су мобилни. С друге стране, они који имају оваква искуства уједно су чешће искусили и миграторна кретања. Разведених и удоваца, односно удовица, има мало

Графикон 6 – Радни статус

и у једном и у другој категорији.

Радни статус се није показао веома индикативним. Иако на први поглед делује као да су запослени више заступљени међу мобилним становништвом, а незапослени и неактивни међу онима са искуством миграције, детаљније анализе ипак показују да се статистички значајне разлике могу наћи једино у Шапцу ($\chi^2=18,351$, $\text{sig}=0,000$, Крамеров $B=0,319$).

Графикон 7 – Материјални положај

На крају, спроведена је и анализа везана за материјални положај испитаника. Индекс материјалног положаја је накнадно конструисан на основу различитих питања из упитника, садржи пет ступњева, а на тој скали се испитаници крећу од ниског, ниског средњег, средњег, вишег средњег до високог. И материјални положај као фактор диверсификације миграната и мобилних грађана је био статистички значајан само у једном граду, односно Крагујевцу ($\chi^2=22,312$, $\text{sig}=0,000$, Крамеров $V=0,410$).

Закључак

Основни увиди у податке показују да појединачно највећи број становника четири града средње величине која су ушла у узорак немају никакво искуство са просторним кретањем, а такође да је број оних са вишеструким искуствима кретања релативно мали.

Ако упоредимо градове међусобом уочава се да су по својим обрасцима ближи Крагујевац и Нови Пазар, односно Шабац и Ужице. Уколико би требало да се издвоји један од ова четири града који има најмобилније становништво, то би дефинитивно био Шабац. С друге стране, као град са најмање развијеном „културом“ кретања издвојио се Нови Пазар. Крагујевац је највећи од сва четири града и једини прави регионални центар. Може се претпоставити да становници овога града најлакше задовољавају све своје потребе управо у оквиру своје територијалне јединице. Нови Пазар, пак, представља град који је по свом географском положају донекле изолован у поређењу са осталим. Иако он спада у пет санџачких општина које су се током 1990-их придружиле изразито емиграционим подручјима, очигледно да су његови грађани много мање окренути унутрашњим кретањима. Томе може допринети и специфичан културни положај, као и етничка структура становништва. Нажалост, релативно мали узорци нису омогућили детаљнију проверу ове тезе.

Затим, јасно се виде одвојени обрасци кретања становништва који зависе од социо-демографских и социо-економских карактеристика појединаца. Подаци су потврдили да су мобилнији мушкарци наспрам жена, млађи испитаници у односу на старије, они са високим и вишим образовањем у поређењу са онима нижег образовања, они који још нису ступили у (ван)брачне заједнице наспрам оних који јесу, те запослени у поређењу са незапосленим и неактивним.

Ипак, утицај датих независних детерминанти прелама се кроз спацијалну структуру, јер се показало да не „раде“ сви фактори подједнако добро у свим градовима. У Крагујевцу су се статистички значајни показали старост, брачни статус и материјални положај, у

Шапцу пол, старост, брачни и радни статус, у Ужицу само старост и брачни статус, док су у Новом Пазару главне детерминанте пол, старост, образовање и брачни статус.

Индијектно се може закључити да мобилност постаје потенцијално важан фактор диференцијације и социјалне динстинкције, али за сада тај налаз није једнозначан, већ се прелама кроз регионалне и територијалне разлике које се могу наћи у Србији.

Може се претпоставити да у будућности мобилност неће бити само кретање између полазишта и одредишта, већ да ће оно постати димензија структурирања друштвеног живота. На неким будућим истраживањима ће бити да покажу да ли су промене у природи и степену просторне и друштвене покретљивости створиле фундаменталне друштвене промене које прожимају све аспекте друштва.

Литература:

- Bauer, Thomas, John Haisken-DeNew, and Cristoph Schmidt. „International Labour Migration, Economic Growth and Labour Markets: The Current State of Affairs.“ In *The New Demographic Regime – Population Challenges and Policy Responses*, 111–137. United Nations, 2005.
- Black, Richard, Godfried Engbersen, Marek Okólski, and Cristina Panțiru. „Introduction.“ In *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*, 7–23. IMISCOE Research, Amsterdam University Press, 2010.
- Bobić, Mirjana. *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Bonnet, Estelle, Beate Collet, Cristina Dragus, Beatrice Maurines, and Renaud Orain. „France – Job Mobility Bridges Regions in a Centralized Country.“ In *Mobile Living Across Europe I, Relevance and Diversity of Job-Related Spatial Mobility in Six European Countries*, 65–105. Barbara Budrich Publishers, 2008.
- Fidrmuc, Jan, and Peter Huber. „The Willingness to Migrate in the CEECs Evidence from the Czech Republic.“ *WIFO Working Papers* 286 (2007): 1–19.
- Kaufmann, Vincent. *Re-Thinking Mobility – Contemporary Sociology*. London: Ashgate, 2002.
- Kaufmann, Vincent, Manfred Max Bergman, and Dominique Joye. „Motility: Mobility as Capital.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 28-4 (2004): 745–756.
- Limmer, Ruth, and Norbert Schneider. „Studying Job-Related Spatial Mobility in Europe.“ In *Mobile Living Across Europe I, Relevance and Diversity of Job-Related Spatial Mobility in Six European Countries*, 13–47. Barbara Budrich Publishers, 2008.
- Lukić, Vesna. „Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije.“ *Stanovništvo* 2 (2011): 25–50.
- Lukić, Vesna. „O vezi između migracije i dnevne migracije.“ *Stanovništvo* 1 (2013): 69–90.
- Okólski, Marek. „The Effects of Political and Economic Transition on International Migration in Central and Eastern Europe.“ In *International Migration – Prospects and Policies in a Global Market*, 35–55. Oxford University Press, 2004.

- Penev, Goran i Jelena Predojević-Despić. „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri 'vruće' emigracione zone.“ *Stanovništvo* 2 (2012): 35–64.
- Salt, John. „Managing New Migrations in Europe: Concept and Reality in the ICT Sector.“ In *International Migration in Europe - New Trends and New Methods of Analysis*, 107–129. Amsterdam University Press, 2010.
- Salt, John, and James Clarke. „International Labor Migration Towards and Within Europe.“ *Population Studies* 44 (2004): 9–61.
- Savić, Mirko. „Potencijalni pravci migracija tipa grad-grad u Vojvodini.“ *Stanovništvo* 2 (2008): 63–80.

Summary

Dunja Poleti

Forms of Spatial Movements in Serbia: Migration and Mobility

Keywords: mechanical movements of population, migration, mobility, Serbia, medium-sized towns

Changes in modern migration patterns over the past few decades have led researchers to redefine the theoretical approaches and to examine temporal and spatial dimension of population movements. Realizing that the long-term change of residence is increasingly replaced by temporary relocation, short-term and circular movements, helped theorists to make turn toward the concept of spatial mobility. This concept is not unique, but in the social sciences is used in at least four meanings and includes residential mobility, migration (both international and regional), travel (tourist and business), as well as the daily movement of the population. The aim of this study will be to examine the characteristics of the two residential groups of medium-sized towns in Serbia: those who have experience with long-term movements and those who are facing time-limited, more frequent and shorter trips. The differences in socio-demographic and socio-economic characteristics of these groups are expected to be found.

Рад је примљен 15. новембра 2014. и прихваћен за објављивање 20. децембра 2014. године.

Constitutional Paradox: Ethno-federal Consociationalism and Refugee Return in post-Dayton Bosnia-Herzegovina²

Abstract: *In 1995, the peace agreement for the conflict in Bosnia-Herzegovina became one of the latest examples of consociational theory being utilised as a method of conflict management governance in deeply divided societies. Drawing from the work of Arend Lijphart, the Dayton Peace Accord established the institutional design of the future state, which subscribed to the notion that inter-ethnic co-operation is most likely to occur within an ethno-federal power sharing arrangement. This article examines the paradox between the establishment of ethno-federal entities, as a consociational requirement of post-conflict Bosnia-Herzegovina, and the integral importance of refugee returns to pre-war multi-ethnic regions, as stated in Annex VII of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (GFAP). Rather than simply advocating integrative institutional design as an alternative solution, the experiences of minority refugee returnees in Bosnia-Herzegovina highlight the problematic relationship between the everyday predicaments of displaced individuals, and the implementation of high political theory. This article argues that the reality of refugee returns in Bosnia-Herzegovina has done little to challenge the ethno-federalist features of the GFAP, and thus has not met the expectations of those aiming to successfully achieve the “re-mixing” of ethnic groups.*

Keywords: *Consociationalism, ethno-federalism, refugee returns, Bosnia-Herzegovina, Dayton Peace Accord, conflict management, reintegration, post-conflict*

In 1995, Bosnia-Herzegovina became one of the latest examples of consociational theory being utilised as a method of conflict management governance in deeply divided societies. The internationally-brokered Dayton Peace Agreement (DPA) were signed by the leaders of the conflicted Bosniak, Croat and Serb forces, which established the new constitutional design for a multi-ethnic state of Bosnia and Herzegovina, where all three groups would

---

1 E-mail: laura.wise@edu.uni-graz.at.

2 I would like to thank Benedikt Harzl and the two anonymous reviewers for their valuable comments on this paper.

be represented equally across all levels of institutional governance. Drawing from the scholarly work of Arend Lijphart, the *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* (GFAP) established the institutional design of the future state, of which one major consequence was the division of the state into two separate entities, the Federation of Bosnia-Herzegovina (FBiH) and the Republika Srpska (RS), which were structured on the basis of constituent peoples as power-sharing partners, and predominantly homogenous municipalities. However, the same peace agreement also prioritised the establishment of a multi-ethnic state, and the swift return to their pre-war homes of the approximately 2 million people displaced by the conflict,³ in order to counteract the results of widespread ethnic cleansing. This was addressed in Annex VII of the GFAP, which stated that,

“[a]ll refugees and displaced persons have the right freely to return to their homes of origin. They shall have the right to have restored to them property of which they were deprived in the course of hostilities since 1991 and to be compensated for any property that cannot be restored to them. The early return of refugees and displaced persons is an important objective of the settlement of the conflict in Bosnia and Herzegovina. The Parties confirm that they will accept the return of such persons who have left their territory, including those who have been accorded temporary protection by third countries.”⁴

This article examines the paradox between the establishment of ethno-federal entities, as a consociational requirement of post-conflict Bosnia-Herzegovina, and the integral importance of refugee returns to pre-war multi-ethnic regions, in a singular case study. Rather than simply advocating integrative institutional design as an alternative solution to this constitutional paradox, the experiences of minority refugee returnees in Bosnia-Herzegovina highlight the problematic relationship between the everyday predicaments of displaced individuals, and the implementation of high political theory. Drawing from alternative approaches of understanding re-integration, this article argues that the reality of refugee returns in Bosnia-Herzegovina has done little to challenge the ethno-federalist features of the GFAP, and thus has not met the expectations of those aiming to successfully achieve

---

3 International Crisis Group, “The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina,” *Europe Report* No. 137 (December 2002): 1, <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/137-the-continuing-challenge-of-refugee-return-in-bosnia-herzegovina.aspx>

4 See Annex VII, *Dayton Peace Agreement, General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, November 21 1995, accessed January 18 2014, <http://www.state.gov/p/eur/rls/or/dayton/52592.htm>.

the “re-mixing”⁵ of ethnic groups. This interpretation of the Bosnian case raises further questions regarding the reliance on consociational theory for managing post-conflict peace settlements, and how the peace and security of victims of conflict is addressed through these mediums.

Consociationalism and Ethno-Federalism in Divided Societies

Consociationalism was first developed in the 1960s as a political theory by Arend Lijphart, who argued that the most effective way to democratically govern a society fragmented by entrenched competing identities or segments, such as religious, linguistic, “ethnic” and others,⁶ was through a form of institutionalised power-sharing. Lijphart also argued that “it may be desirable to keep transactions among antagonistic subcultures in a divided society – or, similarly, among different nationalities in a multinational state – to a minimum.”⁷ This understanding of inter-group interaction shapes the institutional design of a democratic non-majoritarian state, structured around four key pillars; a grand coalition; a proportional representation electoral system; a mutual veto system, and group autonomy.⁸

It is the group autonomy pillar that this article is concerned with, and in particular the use of territorial governance in a federal system. Although group autonomy is often mentioned in relation to institutional control over public policies such as education or cultural rights, Christopher McCrudden and Brendan O’Leary make the distinction that community autonomy in a consociation simply means that “each group has a great deal of internal self-government in at least one public function.”⁹ This ethno-territorial autonomy is more commonly referred to as “ethno-federalism”, which can be defined as a “federal political system in which component territorial governance units are

---

5 Rebecca Brubaker, “From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia,” *New Issues in Refugee Research*, Research Article No. 261 (August 2013). <http://www.unhcr.org/520a4ccf9.html>.

6 Defined by Ian Lustick as a society in which “ascriptive ties generate an antagonistic segmentation of society, based on terminal identities with high potential salience, sustained over a substantial period of time and a wide variety of issues...” and membership is “clear” and “unchangeable”. Ian Lustick, “Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism Versus Control,” *World Politics* 31 (1979): 325, doi: <http://dx.doi.org/10.2307/2009992>.

7 Arend Lijphart, “Consociational Democracy,” *World Politics* 31 (1969): 220–221, doi: <http://dx.doi.org/10.2307/2009820>.

8 James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (New York: St. Martin’s Press, 1998), 179.

9 Christopher McCrudden and Brendan O’Leary, “Introduction,” in *Courts and Consociations: Human Rights Versus Power-Sharing*, eds. Christopher McCrudden and Brendan O’Leary, 5–7 (Oxford: University of Oxford Press, 2013).

invested with ethnic content”,¹⁰ and is clearly visible in the institutional design of the GFAP. Although consociationalism was not originally conceptualised by Lijphart for application to post-conflict situations,¹¹ nonetheless, variations on the institutional embodiment of consociational governance can also be found in post-conflict¹² peace agreements in Northern Ireland, Belgium, Burundi, Macedonia, Iraq, Kenya, Cyprus and Lebanon, with the degree of ethno-territorialisation varying from case to case. These cases are the subject of a vast number of studies which scrutinise the successes and failures of consociational design in each divided society, all of which have implications for the future development of the theory. This is especially true when leading scholars of consociational approaches also hold advisory roles in supranational governance institutions, and when policy makers or legal practitioners use their experiences to contribute to scholastic texts discussing approaches of post-conflict governance. These practices demonstrate the dynamic relationship between scholars and practitioners of consociational theory, and thus the potential of everyday experiences in consociational systems to influence the way in which it is analysed and debated at a theoretical level.

Constitutional Paradox in the Dayton Peace Agreement

Consociationalist theory, the “consociational confederation”¹³ components of the GFAP, and the institutional design of Bosnia-Herzegovina have all come under academic scrutiny since the DPA was signed, some of which has raised concern over the limits of re-integration which such an approach offers.¹⁴ Whilst consociationalist arrangements are intended to be a transitory stage from the cessation of violence to more integrative, post-conflict institutional design, one concern regarding the Bosnian case is the use of ethno-

10 Henry Hale, “The Double-Edged Sword of Ethnofederalism: Ukraine and the USSR in Comparative Perspective,” *Comparative Politics* 40 (2008): 294, doi: <http://www.jstor.org/stable/20434083>.

11 Rob Aitkin, “Consociational Peace Processes and Ethnicity: The implications of the Dayton and Good Friday Agreements for Ethnic Identities and Politics in Bosnia-Herzegovina and Northern Ireland,” in *The Challenges of Ethno-Nationalism: Case Studies in Identity Politics*, ed. Adrian Guelke, 232 (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).

12 Although peace settlement is used here to describe agreements signed by all parties to a conflict, in order to end hostilities, the “post” aspect of the term aims to reflect the fact that these agreements can become or contain key constitutional design features of the post-conflict political system.

13 McCrudden and O’Leary, “Introduction,” 9.

14 See Aitkin, “Consociational Peace Processes and Ethnicity,” 232–253; Joel Selway and Kharis Templeman, “The Myth of Consociationalism? Conflict Reduction in Divided Societies,” *Comparative Political Studies* 45 (2012): 1542–1571, doi: 10.1177/0010414011425341, and Sumantra Bose, “The Bosnian State a Decade after Dayton,” *International Peacekeeping* 22 (2005): 327, doi: 10.1080/13533310500074028.

federal features within a society where homogenisation of territory through the mass displacement of civilians was a targeted aim of war. The conflation of territory with ethnic identity through violence in Bosnia-Herzegovina has been conceptualised as a “house war”, in which “the politics of house and home played a central role, instrumentally as well as ideologically, in causing mass flight and making irreversible the effects of ethnic cleansing.”¹⁵ It is widely documented that the conflict between 1992 and 1995 was characterised by extreme violence, ethnic cleansing and sexual assault, which was conducted in the pursuit or name of ethno-nationalist agendas to divide the former Yugoslavia along ethnic lines. One result of this was the displacement of at least half the pre-war population, with the displaced divided between the one million citizens who fled abroad to neighbouring countries and further afield, and one million people remaining internally displaced.¹⁶

It is with this challenge to peacemakers that a crucial contradiction between territorial ethno-federalism, and the issue of refugee returns can be identified within the GFAP. According to the architects of the DPA, its goals were both the permanent cessation of violence and “an agreement for a multi-ethnic state,”¹⁷ and subsequently a defining feature of the DPA was the establishment of the two separate entities within the state, which both embodied the consociational principles of power-sharing elite cartels, and predominantly ethnically-homogenous municipalities. However, concerns regarding the legitimisation of ethnic boundaries shaped through violence, contributed to the necessary inclusion of a stringent refugee returns policy,¹⁸ which established and emphasised the right of all displaced persons to return to their pre-war homes. The ensuing contradiction was identified by in the immediate post-conflict period by Madelyn D. Shapiro, who argued that the “individual choice given to refugees regarding whether to return or relocate could, however, destroy the very ethnic separation between the Federation and Republika Srpska recognized by the Dayton Accords.”¹⁹ This paradox is especially evident in the case of minority returns, which although not explicitly stated in Annex VII, was deemed a priority for international actors such as United Nations High Commission for Refugees (UNHCR).

---

15 Anders H. Stefansson, “Home in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnia Town,” *International Migration* 44 (2006): 118, doi: 0.1111/j.1468-2435.2006.00374.

16 Carl Dahlman and Gearóid Ó Tuathail, “Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places,” *Annals of the Association of American Geographers* 95 (2005): 644, doi: 10.1111/j.1467-8306.2005.00479.x.

17 Richard Holbrooke, *To End a War* (New York: The Modern Library, 1999), 232.

18 OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, *1995-2005: 10 Years Report* (Sarajevo: OSCE BiH, 2005), 109.

19 Madelyn D. Shapiro, “The Lack of Implementation of Annex 7 of the Dayton Accords: Another Palestinian Crisis?,” *American University International Law Review* 14 (1998): 567.

Following the creation of ethnically-designated federal entities, returns in Bosnia-Herzegovina were categorised as being either majority, where “return of individuals to areas in which they make up part of the ethnic majority,” or minority, which was “the return of individuals to areas in which they constitute an ethnic minority”.²⁰ Thus, by using the demographic distribution of 1991 as the benchmark of origin, when most municipalities in Bosnia and Herzegovina were still fairly ethnically heterogeneous, Annex VII aimed not only to promote the individual human right to return, but also to reverse the ethnic cleansing of territory into homogenous units.²¹

It is this contradiction between conditions for the success of consociational peace agreements, in that it is beneficial for ethnic groups to remain separated and homogenous in the immediate post-conflict period, and the real-life practise of an individual choosing to return to their home of origin, that this article now turns to. The DPA has been described as having a degree of flexibility in which the possibilities of institutional change offer a transformative capacity for Bosnian society,²² and the remainder of this article traces changes made since 1995 which have attempted to shift the constitutional design from one of segregation to a more integrated, multi-ethnic state. By doing so, it explores how the international actors have attempted to address this contradiction, and whether integrative institutional reforms have encouraged successful minority returns, thus addressing Shapiro’s original concerns regarding refugee policy in Bosnia-Herzegovina.

Observing Institutional Change in Bosnia and Herzegovina

It is possible to isolate some key moments for the development of the DPA during the two decades since its implementation, in which fundamental changes have been made to the constitutional design that mark a shift away from ethno-federalism. The first major move to reduce the degree of ethno-homogeneity in the institutional design was the Constitutional Court decision in the “Constituent Peoples” case in 2000, which declared that the DPA only provided equal status for all three constituent peoples to participate at the state level of governance, but not at the entity level. The judgement required that the prelude to the constitution of the RS was changed from one of an ethnic Serb territory, to one which reflected the equal right of all individuals to reside there and participate in its governance, whilst the Federation was also adjusted

---

20 Brubaker, “From the unmixing to the remixing of peoples,” 2.

21 Brubaker discerns this intent, also widely speculated by other scholars, through interviews with officials involved in drafting the DPA. Brubaker, “From the unmixing to the remixing of peoples,” 2.

22 Marc Weller and Stefan Wolff, “Bosnia and Herzegovina ten years after Dayton: Lessons for internationalized state building,” *Ethnopolitics* 5 (2006): 3, doi: 10.1080/17449050600579559.

to emphasise the role that Bosnian Serbs had in the political structures of the entity. Importantly, the judgement also required that “special attention would have to be paid at the sub-entity level to *avoid ethnic homogenisation of cantons or municipalities*”.²³ This decision was declared as effectively “de-ethnicizing” both federal entities, and paving the way for reintegration, but in practice has led to minimal changes in the workings of governance at the entity level. Violation of the court’s decision by the Republika Srpska National Assembly in 2002 demonstrated the strength of opposition to attempts at reducing ethno-nationalist elite control at any level of governance, and sent a clear signal to displaced peoples wishing to return to the RS that such reintegration was not welcomed by the entity.

To date, the case has been the only attempt which has resulted in considerable institutional re-design away from consociational principles. Despite the victory of Dervo Sejdić and Jakob Finci at the European Court of Human Rights in 2006,²⁴ regarding the ability of non-constituent peoples or “Others” to stand in elections for the ethnically-allocated Presidency, this decision continues to be contested by domestic actors, with the Court’s ruling yet to be implemented. There is also a long history of failed attempts to come to meaningful agreements at internationally brokered talks, such as the unsuccessful “Butmir Process” in 2009, whilst institutional engineering at the local level has produced mixed results, and tended to be less successful at producing multi-ethnic governance units in municipalities with high degrees of complex consociationalism and territorial division.²⁵ The lack of genuine institutional change from ethno-federalist governance structures to those which encourage re-integration and multi-ethnicity, should not necessarily be interpreted as a failure of an integrationist approach. Rather, it is an indication of how consociational design makes it possible in practice for elites to use ethno-territorial governance to protect their individual power, and that they will resist both constitutional and diplomatic attempts to reduce this.

---

23 Jens Woelk, “Bosnia-Herzegovina: Trying to Build a Federal State on Paradoxes,” in *Constitutional Dynamics in Federal Systems: sub-national perspectives*, eds. Michael Burgess and Alan Tarr, 130 (Montreal & Kingston, London, Ithaca: McGill-Queen’s University Press, 2012).

24 For details of the case see Council of Europe Office in Belgrade, “Sedić and Finci v. Bosnia and Herzegovina,” accessed January 10 2014, http://www.coe.org.rs/eng/news_sr_eng/?conid=1545.

25 Florian Bieber, “Local Institutional Engineering: A Tale of Two Cities, Mostar and Brčko,” *International Peacekeeping* 12 (2005): 420–433, doi: 10.1080/13533310500074523.

Facilitating Minority Returns

The process of minority returns and the implementation of Annex VII has received a mixed response, with the current analysis from UNHCR claiming that of the 1,030,392 displaced individuals who have returned to locations within Bosnia and Herzegovina, 470,835 returned to their place of origin in which they constitute a national minority.²⁶ The majority of these returns were recorded in the first three years following the signing of the DPA, but there was a marked surge in the rate of return in 2002 and 2003. This is attributed to the “accelerated and effective implementation of property laws, which resulted in the restitution of housing units to their pre-war owners... thus creating conditions for a significant number of refugees and displaced persons to return to their homes.”²⁷ The Property Law Implementation Plan (PLIP) was part of a revised strategy by the international community, concerned that the slowing rate of returns would hinder the achievement of the “early returns priority” aspect of Annex VII, and fail to address their concerns regarding the legitimization of ethnically cleansed territories by the DPA. The implementation of legislation to increase the rate of minority returns can be viewed as a form of institutional engineering to make the state more integrative through legislation.

Although the link between the PLIP and the surge in minority refugee returns is cited by officials as an indication that re-integration, and thus heterogeneous municipalities, are being achieved, this requires further investigation. Reintegration can be observed when municipalities as political units have become heterogeneous once again, and there has been a restoration of inter-ethnic relations and participation throughout institutions of governance. However, for UNHCR, the organisation charged with the process of refugee returns, reintegration means the “universal enjoyment of full political, civil, economic, social and cultural rights.”²⁸ This broad definition has been broken down into a conceptual framework by Alastair Ager and Alison Strang, for whom the ability of refugees to integrate is founded on rights and citizenship, before expanding to basic facilitators of language and safety, social bonds and connections, and finally, employment, housing, education, and health.²⁹ There

---

26 UNHCR in Bosnia and Herzegovina, *Statistics Package*, December 31 2012, accessed February 10 2014, http://unhcr.ba/wp-content/uploads/2013/04/SP_12_2012.pdf. The statistics package for 2013 has yet to be published at the time of writing.

27 Ministry for Human Rights and Refugees, Bosnia and Herzegovina, *Revised Core Document Forming Part of States Parties Bosnia and Herzegovina* (Sarajevo: 2010), 11, accessed February 10 2014, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/common%20core%20document%20BH-rev-ENGLISH.pdf>.

28 UNHCR, *Handbook for Repatriation and Reintegration Activities* (Geneva: UNHCR, 2004), 5.

29 Alastair Ager and Alison Strang, “Understanding Integration: A Conceptual Framework,” *Journal of Refugee Studies* 21 (2008): 166–190, doi: 10.1093/jrs/fen016.

are visible overlaps between these definitions, and it can be argued that in order to achieve multi-ethnic political units, the facilitation of the components in Ager and Strang's framework is crucial.

Reintegration in Practice

An important point to make when establishing the extent of minority returns and reintegration in Bosnia and Herzegovina is that the official minority return figures are acknowledged to not be completely accurate. According to the International Crisis Group, "large numbers of returnees reportedly fail to register with local municipal or cantonal authorities because they want to maintain their pensions or health benefits in the places from which they have returned, because they have gone home only provisionally or part-time, or because they do not trust the local authorities."³⁰ The lack of a complete data set due to unregistered return is more than just a methodological issue, as it also shows an unwillingness by minority returnees to integrate through participation in local political institutions for a variety of economic and security related reasons. Although this means that the number of physical returns could be higher than recorded, the lack of participation fails to change the ethnic composition of governance at the municipal level, and challenges the hope that an increase in minority return rates would increase the heterogeneity of political institutions at multiple levels of governance.

The reasons attributed by the ICG for failure to register as a returnee all fall into various requirements of integration as proposed by Ager and Strang's framework. Regarding safety, despite a vast improvement in the security situation from the immediate period after the war, returnees are still vulnerable to targeted violent crime and intimidation from local ethno-nationalists.³¹ Even if the threat of violent intimidation is low, in many locations "returnees are reminded of their second class status as "minority returnees" and not as ordinary pre-war residents of their own home towns."³² Additionally, there are some cases of wartime ethno-nationalist actors retaining positions in local authorities,³³ which does not signal to displaced individuals that their safety will not be compromised, and thus discourages sustainable return. This

---

30 International Crisis Group, "The Continuing Challenge of Refugee Returns in Bosnia and Herzegovina," 4.

31 Ibid., 8.

32 Gearóid Ó Tuathail and John O'Loughlin, "After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War," *Annals of the Association of American Geographers* 99 (2009): 1052, doi: 10.1080/00045600903260671.

33 Brubaker, "From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia," 4.

particular factor demonstrates how the refugee return process is interlinked with wider problems in the post-conflict state, in this case, the issue of accountability and retributive justice.

Attempts to encourage return through another aspect of the framework, housing, has already been mentioned, namely with the PLIP. In the case of property restitution, the initiative was highly successful, as it is estimated that over 99% of the cases were completed by 2006, and had enabled the owners of over 197, 815 properties to be granted restitution.³⁴ However, although the legislation is deemed to have facilitated minority returns which may otherwise could not have happened, property repossession has also been conducted in order to sell or exchange for new life in majority areas or abroad, and therefore has, in some cases, made it more advantageous for displaced persons not to return to their places of origin.³⁵ Therefore, although the PLIP can be understood as an important institutional implementation for the provision of human rights, and of refugee choice,³⁶ it has struggled to lead to sustainable minority returns that it was hoped the legislation would achieve.³⁷

The practice of partial return is another rationale for not registering as returnee, and it can be understood as a failure to achieve integration in several spheres of Ager and Strang's framework, such as employment and health. Despite material incentives in the housing sphere such as the PLIP, some displaced persons, particularly those who received refugee status and support abroad, see partial return as more beneficial, as they can continue to receive financial benefits from their host country. Meanwhile, refugees who commit to full, permanent return and renounce their claim to rights within their host-country face limited access to benefits, healthcare, and support from local authorities within the Bosnian state, which is economically crippled by the effects of slow post-conflict reconstruction and mass privatisation of a formerly socialist system.³⁸ The precariousness of the economic situation in Bosnia and Herzegovina has also led to an intergenerational partition of return, with younger IDPs staying "in their place of displacement seeking education, social

---

34 Ministry for Human Rights and Refugees, Bosnia and Herzegovina, *Revised Core Document Forming Part of States Parties Bosnia and Herzegovina*, 11.

35 Patricia Weiss Fagen, "Refugees and IDPs after Conflict: Why They Do Not Go Home," *United States Institute of Peace Special Report*, No. 268 (April 2011): 5, <http://www.usip.org/sites/default/files/SR268Fagen.pdf>.

36 Rhodri C. Williams, "Post-Conflict Property Restitution and Refugee Return in Bosnia and Herzegovina: Implications for International Standard-Setting and Practice," *New York University Journal of International Law and Politics* 37 (2004–2005): 441–551.

37 Huma Haider, "The Politicisation of Humanitarian Assistance: Refugee and IDP Policy in Bosnia and Herzegovina," *The Journal of Humanitarian Assistance*, April 26, 2010, <http://sites.tufts.edu/jha/archives/700>.

38 Laura Huttenen, "Sedentary Policies and Transnational Relations: A 'Non-sustainable' Case of Return to Bosnia," *Journal of Refugee Studies* 23 (2010): 41–61, doi: 10.1093/jrs/feq002.

and economic opportunities that are scarcer in their communities of origin.”³⁹ Partial return can also describe the occurrence of minority returnee enclaves, whereby individuals return in large numbers to their pre-war municipalities, and yet occupy accommodation in areas where they are among other members of their ethnic group, thus contributing to heterogeneous political units but remaining geographically separate at the local level. Minority enclaves also can be non-spacial, as some returnees occupy their pre-war housing and contribute demographically to heterogeneous communities, but rarely venture into central public spaces, which are now interpreted as under ethno-federal control, and conduct their everyday business through parallel minority structures.⁴⁰

These empirical examples of the realities and complexities of refugee return, and the lack of integration that has been achieved according to the conceptual framework, demonstrates that the ethno-federalism of the GFAP has hardly been reduced or rectified by the process of minority refugee returns. It also questions the abilities of consociational agreements to transition from the immediate conditions required for ending violence, and the eventual establishment of a multi-ethnic state. When examining lived experiences which result from normative institutional engineering, several observations emerge, regarding the paradoxes that international actors have faced when attempting to reverse ethnic cleansing through the minority returns process.

Whilst institutional engineering may have facilitated genuine and sustainable return for *some* individuals, prioritising the redress of restrictions present during the DPA negotiations over alternative options for displaced persons may have also been detrimental to other human rights of refugees. Normative support for the right to return to one’s home of origin is a positive legal development that has emerged from the Bosnian experience, but pursuing that option over more beneficial or suitable choices for the displaced, such as policies to support local integration in the place of refuge, or resettlement in a third country, is ethically problematic, and has resulted in unsustainable returns.⁴¹ Additionally, the fervent pursuit of a dominant policy option for a normative goal raises concerns over the right of refugees to choose their preferred solution.⁴²

---

39 UNHCR, quoted in Ó Tuathail and O’Loughlin, “After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina A Decade Beyond War,” 13.

40 Stefansson, “Home in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnia Town,” 116–137.

41 Brubaker, “From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia,” 18.

42 Haider, “The Politicisation of Humanitarian Assistance: Refugee and IDP Policy in Bosnia and Herzegovina”.

This prioritisation of minority return as one of the most important ways to address the relationship between ethno-federalism and ethnic-cleansing in the DPA demonstrates institutional changes designed to facilitate reintegration can underestimate the complexity of the act of returning. Despite the implementation of the “Revised Strategy of Bosnia and Herzegovina for the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement”⁴³ in 2010, many displaced persons still “believed return would actually increase their overall precariousness...if not for them, then at least for the next generation”⁴⁴. The examples of failure to achieve durable integration in many of the sectors featured in this study highlight the complexities of refugee return, and support the assertion that a gap remains between the peace accord process, and the facilitation of post-conflict integration at an individual level.

Conclusion

This article has explored the use of consociational ethno-federalism as a form of conflict management, and highlights the institutional conflict which emerges when ethno-federal territories are the legacy of ethnic cleansing. It has used the process of post-conflict minority refugee return to question the integrative engineering of political institutions used to counteract this constitutional dilemma, through the encouragement of heterogeneous demographic processes. The conclusion it draws is that although ethno-federalist consociationalist theory can provide tangible results in the immediate post-conflict period, challenges remain for the later transform society from one with deep divisions, to a multi-ethnic civic society.

Additionally, the case study analysis highlights important conflicts which exist in the DPA, as an example of a consociational ethno-federal arrangement. The first is that ethno-federal arrangements and the right to return to one's home of origin are incompatible in the case the Bosnian house war. Despite the number of registered returns, which are lauded as a success, the validity of these statistics cannot be taken at face value, and requires detailed examination of the sustainability and quality of these returns. The lack of widespread minority returns means that there has been a failure to reverse the results of ethnic cleansing and return to the demographic distribution of 1991. Thus institutions remain marginally affected by local democratic processes, as the participation of minority returnees in the political institutions of their place

43 Ministry of Human Rights and Refugees, Bosnia and Herzegovina, “Revised Strategy of Bosnia and Herzegovina for the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement” (2010), accessed February 20 2014, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirano%20strategija%20Engleski.pdf>.

44 Stef Jansen, “The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina,” *Dialectical Anthropology* 30 (2006): 192, doi: 10.1007/s10624-007-9005-x.

of origin remain minimal. Another conflict that the DPA struggles with is that the right to, and process of, return does not necessarily result in reintegration. Annex VII has been enacted and interpreted by thousands of displaced persons in a variety of ways, but few of these have been in the manner of which it was envisioned.

This conclusion highlights a critical juncture in the study of consociationalism, ethno-federalism, and integration as practised approaches to conflict management, which is where this leaves approaches to refugee returns and post-conflict governance. In the Bosnian case, the current number of returns is unlikely to dramatically change due to the length of time that has passed, as those who chose to integrate in their locations of refuge rather than return to their place of origin have established new lives and structures which they are unlikely to abandon in exchange for the physical, social, and economic insecurity of returning. However, there are still important questions to ask regarding the future of those who remain permanently displaced in IDP centres, especially as time passes and the attention on resolving refugee issues becomes less of a priority for governments and international actors. The civic unrest across Bosnia and Herzegovina in early 2014 sparked critical conversations about the nature and structure of the post-Dayton state, and focused on many of the issues discussed in this article, namely the economic condition of the country and the precarious situation that many Bosnians, both sedentary and displaced face. Although the energy of the protests has since waned, this was a surprise challenge to the consociational ethno-federal model utilised in the DPA, which could have consequences for the way the Bosnian state is structured. In the meantime, scholars of high institutional theory and policymakers should examine the realities of the refugee experience in Bosnia and Herzegovina as a challenge to the belief that the re-integrations of displaced persons can effectively reverse boundaries settled in peace agreements.

Bibliography:

- Ager, Alastair, and Alison Strang. "Understanding Integration: A Conceptual Framework." *Journal of Refugee Studies* 21 (2008): 166–190. doi: 10.1093/jrs/fen016.
- Aitkin, Rob. "Consociational Peace Processes and Ethnicity: The implications of the Dayton and Good Friday Agreements for Ethnic Identities and Politics in Bosnia-Herzegovina and Northern Ireland." In *The Challenges of Ethno-Nationalism: Case Studies in Identity Politics*, edited by Adrian Guelke, 232–255. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Annex VII, *Dayton Peace Agreement, General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, November 21 1995. Accessed January 18 2014. <http://www.state.gov/p/eur/rls/or/dayton/52592.htm>.
- Bieber, Florian. "Local Institutional Engineering: A Tale of Two Cities, Mostar and Brčko." *International Peacekeeping* 12 (2005): 420–433. doi: 10.1080/13533310500074523.
- Bose, Sumantra. "The Bosnian State a Decade after Dayton." *International Peacekeeping* 22 (2005): 322–335. doi: 10.1080/13533310500074028.
- Brubaker, Rebecca. "From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia." *New Issues in Refugee Research*, Research Article No. 261 (August 2013). <http://www.unhcr.org/520a4ccf9.html>.
- Council of Europe Office in Belgrade. "Sedic and Finci v. Bosnia and Herzegovina." accessed January 10 2014. http://www.coe.org.rs/eng/news_sr_eng/?conid=1545.
- Dahlman, Carl. and Gearóid Ó Tuthail. "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places." *Annals of the Association of American Geographers* 95 (2005): 644–662. doi: 10.1111/j.1467-8306.2005.00479.x.
- Fagen, Patricia Weiss. "Refugees and IDPs after Conflict: Why They Do Not Go Home." *United States Institute of Peace Special Report* No. 268 (April 2011). <http://www.usip.org/sites/default/files/SR268Fagen.pdf>
- Lijphart, Arend. "Consociational Democracy." *World Politics* 21 (1969): 207–225. doi: <http://dx.doi.org/10.2307/2009820>.
- Haider, Huma. "The Politicisation of Humanitarian Assistance: Refugee and IDP Policy in Bosnia and Herzegovina." *The Journal of Humanitarian Assistance*, April 26, 2010. Accessed December 11 2013. <http://sites>.

tufts.edu/jha/archives/700.

Hale, Henry. "The Double-Edged Sword of Ethnofederalism: Ukraine and the USSR in Comparative Perspective." *Comparative Politics* 40 (2008): 293–312. doi: <http://www.jstor.org/stable/20434083>.

Holbrooke, Richard. *To End a War*. New York: The Modern Library, 1999.

Huttenen, Laura. "Sedentary Policies and Transnational Relations: A 'Non-sustainable' Case of Return to Bosnia." *Journal of Refugee Studies* 23 (2010): 41–61. doi: 10.1093/jrs/feq002.

International Crisis Group. "The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina." *Europe Report* No. 137 (December 2002). <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/137-the-continuing-challenge-of-refugee-return-in-bosnia-herzegovina.aspx>

Jansen, Stef. "The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina." *Dialectical Anthropology* 30 (2006): 177–199. doi: 10.1007/s10624-007-9005-x.

Kellas, James G. *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. New York: St. Martin's Press, 1998.

Lustik, Ian. "Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism Versus Control." *World Politics* 31 (1979): 325–344. doi: <http://dx.doi.org/10.2307/2009992>.

McCrudden, Christopher, and Brendan O'Leary. "Introduction." In *Courts and Consociations: Human Rights Versus Power-Sharing*, edited by Christopher McCrudden and Brendan O'Leary, 5–7. Oxford: University of Oxford Press, 2013.

Ministry for Human Rights and Refugees, Bosnia and Herzegovina. *Revised Core Document Forming Part of States Parties Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: 2010. Accessed February 10 2014, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/common%20core%20document%20BH-rev-ENGLISH.pdf>.

Ministry of Human Rights and Refugees, Bosnia and Herzegovina, *Revised Strategy of Bosnia and Herzegovina for the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement*. Sarajevo: 2010. Accessed February 20 2014, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirano%20strategija%20Engleski.pdf>.

OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina. *1995–2005: 10 Years Report*.

Sarajevo: OSCE BiH, 2005.

- Ó Tuathail, Gearóid, and John O'Loughlin. "After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War." *Annals of the Association of American Geographers* 99 (2009): 1045–1053. doi: 10.1080/00045600903260671.
- Selway, Joel. and Kharis Templeman, "The Myth of Consociationalism? Conflict Reduction in Divided Societies." *Comparative Political Studies* 45 (2012): 1542–1571. doi: 10.1177/0010414011425341.
- Shapiro, Madelyn D. "The Lack of Implementation of Annex 7 of the Dayton Accords: Another Palestinian Crisis?." *American University International Law Review* 14 (1998): 545–597. Accessed December 16 2014, <http://digitalcommons.wcl.american.edu/auilr>.
- Stefansson, Anders H. "Home in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnia Town." *International Migration* 44 (2006): 116–137. doi: 0.1111/j.1468-2435.2006.00374.
- UNHCR, *Handbook for Repatriation and Reintegration Activities*. Geneva: UNHCR, 2004.
- UNHCR in Bosnia and Herzegovina. *Statistics Package*. December 31 2012. Accessed February 10 2014, http://unhcr.ba/wp-content/uploads/2013/04/SP_12_2012.pdf.
- Williams, Rhodri C. "Post-Conflict Property Restitution and Refugee Return in Bosnia and Herzegovina: Implications for International Standard-Setting and Practice." *New York University Journal of International Law and Politics* 37 (2004–2005): 441–551.
- Woelk, Jens. "Bosnia-Herzegovina: Trying to Build a Federal State on Paradoxes." In *Constitutional Dynamics in Federal Systems: sub-national perspectives*, edited by Michael Burgess and Alan Tarr, 109–139. Montreal & Kingston, London, Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2012.

Резиме

Лора Вајз

Уставни парадокс: етно-федерални консоцијанизам и повратак избеглица у постдејтонској Босни и Херцеговини

Кључне речи: консоцијанизам, етно-федерализам, повратак избеглица, Босна и Херцеговина, Дејтонски мировни споразум, управљање сукобима, реинтеграција, пост-конфликт

Мировни споразум којим је окончан сукоб у Босни и Херцеговини је 1995. године постао један од најновијих примера употребе консоцијацијске теорије као метода управљања сукобима у дубоко подељеним друштвима. Ослањајући се на рад Аренда Лајпхарта, Дејтонски мировни споразум установио је уставни дизајн будуће државе, заснован на идеји да је међуетничка сарадња највероватнија унутар етно-федералног договора о дељењу моћи. Овај текст испитује парадокс између установљења етно-федералних интитета, као консоцијацијског захтева постконфликтне Босне и Херцеговине, и суштинске важности повратка избеглица у области које су биле мултиетничке пре рата, о чему се говори у седмом анексу Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини. Уместо пуког заступања интегративног институционалног дизајна као алтернативног решења, искуства мањинских повратника у Босни и Херцеговини наглашавају проблематичну везу између свакодневних ситуација у којима се налазе расељена лица и примене високопарне политичке теорије. У овом се тексту тврди да је стварност повратка избеглица у Босну и Херцеговину мало тога учинила како би оспорила етно-федералистичке карактеристике Општег оквирног споразума, те да зато није испунила очекивања оних који настоје да успешно остваре поновно мешање етничких група.

Рад је примљен 18. новембра 2014, измењен 24. децембра 2014 и прихваћен за објављивање 25. децембра 2014. године.

Где је дом?: анализа наратива о дому страних студената у Београду

Апстракт: У овом раду сам се бавила начинима на које страни студенти и студенткиње укључени у програм „Свет у Србији“ концептуализују дом. Полазећи од поставки критичке географије анализирао сам материјалне и идејне географије дома. Материјалне и идејне географије дома подразумевају да се дом у анализи посматра као просторни имагинаријум, односно као одређен сет идеја и осећања која повезују и конструишу места.

Кључне речи: дом, страни студенти, критичка географија, материјалне и идејне географије

Увод

У ранијим антрополошким истраживањима дома постојала је тенденција да се он посматра кроз симболику физичких структура.² Проблем са дефинисањем дома као ограниченог, физички одређеног простора лежи у томе што у том случају нагласак није на начинима на које људи разумеју и доживљавају своје окружење. Са друге стране, у овом тексту ме занима како се идеја дома конструише онда када је само физичко искуство дома онемогућено. Стога, у овој анализи фокус неће бити на самим физичким структурама онога што се замишља као дом, иако ће анализа бити повезана са материјалношћу дома и начинима на које се дом концептуализује, посебно онда када је физички одсутан у животима људи као што је то случај приликом миграција. Управо зато што дом представља повезивање осећања припадања са местом, важно је разумети како у контексту миграција студенти разумеју дом, те да ли се перцепција дома променила услед промене социјалног контекста и физичког измештања.

У овом раду су анализирани представе о дому страних студената укључених у програм „Свет у Србији“. Овај програм Владе Републике Србије покренут је 2010. године. Могућност да се пријаве на овај програм имају студенти и студенткиње који су држављани и држављанке земаља

1 E-mail: kostic.dejana@gmail.com.

2 Mary Douglas, „The Idea of Home: A Kind of Space,“ *Social Research* 58-1 (1991): 287–307.

чланица и држава посматрача Покрета несврстаних. Да би стекли право на стипендирање кандидати морају бити млађи од двадесет једне године ако су примљени на основне студије, млађи од двадесет пет година ако су уписали мастер студије и млађи од тридесет година ако су уписали докторске студије. Такође, неопходно је да сваки кандидат буде предложен од стране надлежних владиних институција у земљи чији је држављанин, а која је учесник пројекта. У току истраживања је спроведено дванаест интервјуа са седам мушких и пет женских особа. Саговорници и саговорнице су били пореклом из Кеније, Сејшелских острва, Шри Ланке, Мозамбика, Ирана, Конга, Бангладеша, Уганде и Египта. Интервјуи који су коришћени у истраживању су били полу-структурирани, те иако је постојао одређени оквир на основу ког су спровођени, одликовала их је мала контрола над одговорима саговорница и саговорника. Са неким од саговорника сам развила пријатељски однос у току живота у студенском дому, док сам неке од њих упознала преко пријатеља који су желели да ми помогну у истраживању.

У наставку рада ћу изложити основне теоријске поставке критичке географије, будући да сам њих највише користила у анализи. Затим ћу укратко изложити теорије траснационализма, чију ћу применљивост у анализи изложити у закључку. Анализа је подељена у четири дела: материјалне географије, идејне географије, вишеструкост дома и контекст миграција. Ова подела је пре техничка него аналитичка, будући да се ови различити нивои анализе често преклапају.

Критичка географија

У анализи представа о дому ћу се ослањати на теоријске поставке критичке географије. Критичка географија црпи своје теоријске поставке из марксизма, феминистичке и хуманистичке географије, као и студија о становању.³ Кроз делимично усвајање, али и модификацију концептуалних и теоријских поставки критичка географија пружа нове увиде у анализу дома. Важно је напоменути да се поставке критичке географије махом односе на капиталистичка и Западна друштва.

Марксизам је важан за критичку географију будући да је инспирисао студије које су показале начине на које је дом укључен у сферу друштвене репродукције и како је дом као такав концептуализован као место друштвене репродукције. Дом је место где се радна снага репродукује: где се радници одмарају, облаче, склањају. Такође, кућа, а самим тим и одређене представе о дому, играју улогу у идеолошкој репродукцији

3 Alison Blunt and Robyn Dowling, *Home* (London, New York: Routledge, 2006), 6–15.

капитализма. Поседовање куће (за разлику од изнајмљивања простора за становање) помаже идентификацији са капиталистичким вредностима,⁴ а поседовање куће води у инкорпорирање у капиталистичке вредности.

Студије становања сумултидисциплинарне и мултитеоријске студије које истражују економске, културне, друштвене и политичке аспекте становања. Иако су студије становања веома комплексне и различите, корисно је поделити их у четири групе зависно од фокуса. Прва група се бави политикама становања, будући да владе играју велику улогу у томе где и шта може бити грађено, утичу на цене и форме становања, као и на идеологије укључене у формирање политика становања.⁵ Следећа група јесу студије које се баве економијом снабдевања становања. Ове студије су углавном фокусиране на везу између становања и економских, као и процеса глобализације.⁶ Трећа група студија се бави дизајном, односно начинима на које неке културне представе или представе о роду могу утицати на сам дизајн куће. И на крају, у ову групу спадају студије које се баве искуством и значењима дома. Студије становања су важне за критичку географију управо због овог последњег фокуса. Дом је свакако повезан са кућом и самим простором, али он не представља само то.

Феминистичка географија испитује зашто и на које начине је род важан за искуство и замишљања дома. Домаћинства су изразито родно подељена, те су односи бриге и послова у домаћинству, односи припадања, као и односи између индивидуа унутар домаћинства (али и односи домаћинства са друштвом) одређени управо родном перспективом. Феминисткиње такође потцртавају да је дом, односно домаћинство, једно од кључних места опресије над женама. Феминистичка перспектива је послужила у преиспитивању поставки марксизма и хуманистичке географије. Посебна критика је упућена томе што се дом у марксистичкој перспективи третира само као место репродукције, али не и место рада.⁷

Хуманистички географи истражују начине на које људи места чине значењским. Теоретски ослонац ових студија јесу феноменологија, хуманизам и егзистенцијализам. Ове студије фокусирају се на значења дома, односно на начине на које људи креирају осећај дома и дају му значење. Хуманистички географи су понекад критиковани због

4 David Harvey, „Labor, capital and class struggle around the built environment in advanced capitalist societies,” in *Urbanization and Conflict in Market Societies*, 9–37 (Chicago: Maaroufa, 1978).

5 Blunt and Dowling, *Home*, 6.

6 Ibid., 7.

7 Ibid., 9.

романтизације идеје дома и нераздевања односа између друштвених структура и искуства одређеног места. Међутим, они су били ти који су вратили дом на агенду географских истраживања.⁸

Сви ови аналитички и теоријски оквири су коришћени да би се развила перспектива критичке географије. Њена најважнија поставка јесте инсистирање на разумевању дома као просторног имагинаријума (*spatial imaginary*). Критичка географија подразумева политизирано разумевање дома, односно идеју да су процеси опресије и отпора отеловљени у идејама, простору и процесима дома. У том смислу критичка географија види дом истовремено као материјалан и замишљен, усредсређујући се на односе између дома, моћи и идентитета и вишеструкости разумевања онога шта дом представља.⁹

Транснационализам

Транснационализам је теоријски и аналитички приступ којим су аутори покушали да превазиђу недостатке ранијих приступа студијама миграција као што је једнолинеарност, непрепознавање моћи деловања (*agency*) миграната и умањивање значаја њиховог друштвеног и културног живота.¹⁰ Транснационализам подразумева критику дихотомне идеје о подели друштва на земље емиграције и имиграције, те миграције дефинише као друштвени процес који прекорачује географске, политичке и културне границе. Имигранти који стварају поља која прекорачују ове границе, односно одржавају друштвене, породичне, економске, организационе, религијске и политичке везе са више места су одређени као трансмигранти. Трансмигранти се не посматрају као „ишчупани“ из земље порекла, већ се анализирају сложени начини на које се они крећу преко преко интернационалних граница и различитих културних и социјалних система.¹¹

Идејне географије

У наставку рада ћу пружити анализу наратива о дому страних студената у Београду. Једна од најчешћих интерпретација дома јесте она која на њега реферише као на физички простор, односно на структуру

8 Ibid., 11.

9 Ibid., 15.

10 Parvati Raghuram, „Theorising Spaces of Student Migration,“ *Population, Space and Place* 19-2 (2013): 145.

11 Caroline Brettell „Theorizing Migration in Anthropology: the Social Construction of Networks, Identities, Communities and Globalscapes,“ in *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, 104 (London: Routledge, 2000).

која омогућава склониште (кућа, стан, институција). Овако дефинисан, дом се често види као некаква врста робе.¹² Међутим, осим што је одређено физичко место, дом је и симболичко место у које су утиснута различита значења.¹³ Дом отеловљује различита осећања безбедности, удобности, љубави и припадања. Одговор мог саговорника Тонија из Уганде може послужити као илустрације овога:

„Да бих се осећао као код куће мени је потребно да имам храну, место где да спавам, зграду у којој могу да боравим наравно. Ако немаш зграду немаш где да будеш и мораш да тражиш. То су компоненте. Када имаш те компоненте испуњене, те главне онда можеш да размишљаш о другом. Али оне нису дом, јер мора неко да живи да би место могло да буде дом.“

Дакле, потребни су одређени услови и одређени простор не би ли се неко место могло квалификовати као потенцијални дом. За Тонија, неопходна су пријатељска осећања и осећања среће и безбедности не би ли могао да одређено место доживи као сопствени дом. Дом представља однос између простора, места где живимо и идеје и осећања која се повезују са тим простором или местом. Осећања и идеје које су повезане са домом су интринзично просторне. Перцепција дома, осећања припадности и интимности повезана са домом увек са собом повлаче представе о одређеном простору или месту. Дакле, дом не представља само физичку структуру или географску локацију, већ и емотивни простор.¹⁴ Како је Хејзел Истхоп (Hazel Easthope) указала, иако домови могу бити лоцирани, сама локација није дом.¹⁵ Дом представља релацију између осећања припадања и одређеног места.

Упитани да ли за њих дом представља осећање, место или неке праксе, већина мојих саговорника је одговорила да дом сматра осећањем. Осећања које су повезивали са домом су била осећања удобности, осећање слободе и сигурности, као и осећање припадања. Фидел из Мозабика је навео: „Дом је место где се осећам слободно да радим шта год желим, мирно место где могу да се опустим и одморим. Ту имам могућност да се организујем како желим, место које је познато, где знам навике и место где се осећам безбедно.“ Иако је, дакле, говорио о осећањима које повезује са представом дома, Фидел је, као и други моји саговорници, говорио о месту које везује за та осећања. Осећања и идеје

12 Susan Lucas, Bandana Purkayashta, „Where is Home? Here and There: Transnational Experience of Home among Canadian Migrants in the United States,“ *GeoJournal* 68 (2007): 244.

13 Shelley Mallett, „Understanding Home: a Critical Review of the Literature,“ *Sociological Review* 52-1 (2004).

14 Blunt and Dowling, *Home*, 22.

15 Hazel Easthope, „A Place Called Home,“ *Housing, Theory, Society* 21-3 (2004): 136.

везани за дом су интринсично просторни. Зато и говоримо о дому као о просторном имагинаријуму, односно одређеном скупу осећања и идеја које су повезане са контекстом и које конструишу места (тако да имају одређена значења и да буду значењска).

Материјалне и замишљене географије дома су релационе: материјална форма зависи од замишљених географија дома, док замишљене географије дома утичу на физички изглед простора становања. Узмимо пример, уколико дом разумемо као склониште од посла, онда ће дом бити удаљен од посла. Ове релационе географије су важне посебно уколико анализирамо праксе стварања дома (*home-making practices*).

Дом не постоји, он се пре свега ствара. То су говорили и моји саговорници када бих их упитала да ли и како дом може да се промени. Одговор Алија из Ирана осликава став већине мојих саговорника: „Ух, да ли дом може да се промени? Па може. Дом може да се промени кад створиш сопствену породицу. Кад створиш сопствену породицу ти ствараш и нови дом.“ Људи креирају своје домове кроз друштвене и емотивне процесе. Ови процеси имају материјалне и замишљене елементе. У овом случају су управо представе о значају одређених емотивних и друштвених односа утицале на то како је мој саговорник разумео процесе стварања дома.

Материјалне географије

Дом се такође и материјално ствара, јер материјалне структуре отеловљују вредности и значења која се стварају, бирају и уређују. Даниел Милер (Daniel Miller) тврди да су ствари и објекти важни управо зато што се друштвени живот конструише кроз материјалност.¹⁶ Објекти материјалне културе могу комуницирати различита културна значења, те симболизирати различите идентитете и процесе. Кроз свакодневне и материјалне карактеристике објеката можемо суптилније разумети културне вредности које су објектификоване кроз њих.¹⁷ Милер је развио концепте прилагођавања (*accommodation*) и присвајања (*appropriation*). Ови појмови појашњавају процесе путем којих су места становања персонализована и начине на које дом треба да посматрамо као некакву врсту процеса. Важно је, дакле, не само обратити пажњу на различите објекте и ствари, већ и на начине на које су они коришћени не би ли се створио дом.

16 Daniel Miller, „Why Some Things Matter,” in *Material Cultures: Why Some Things Matter*, 3 (London: University College London Press, 1998).

17 Ibid., 9.

Оно што је било приметно у собама мојих саговорника јесте да су оне садржале знатно мањи број ствари од соба студената из Србије. Иако је намештај у собама мојих саговорника био исти као и намештај у осталим собама, разликовао се степен персонализације простора. У собама мојих саговорника готово да није било ствари осим оних које су потребне за свакодневну употребу, а такође је приметно и одсуство покушаја украшавања простора. Студенти пореклом из Србије у своје домске собе доносе различите ствари које представљају успомене или су ствари од посебног значаја за њих. У собама интернационалних студената не постоји велик број персонализованих ствари.

Степен персонализације простора зависи и од тога колико често страни студенти имају прилику да одлазе кући, те је степен персонализације већи уколико имају прилику да чешће одлазе кући. Чешћим одласцима кући, страни студенти имају више прилике да донесу ствари које чине да се осећају као у свом дому. Међутим и тада, број ствари који се доноси је занемарљив. Ствари које доносе су углавном зачини неопходни за припремање хране. Један од мојих саговорника поседује заставу своје државе, док је други донео чајник који га подсећа на праксу испијања чаја код куће. Страни студенти који нису одлазили кући, готово да не поседују предмете који би се могли окарактерисати као кућевни.

Разлог што је постојао тако мали број ствари које су персонализоване у собама мојих саговорника јесте што су они ретко доживљавали Београд и Србију, као и студентски дом, као „прави дом“. Иако страни студенти проводе једнак број година у дому као и студенти из Србије, они ипак тај простор, као и сам Београд и Србију доживљавају другачије од својих колега из Србије. Свој боравак у Србији доживљавају привременим, те се тако и односе према самом простору у ком живе. Страни студенти не доживљавају простор у дому као свој дом. Србија и Београд такође не фигурирају као дом, већ пре свега представљају место где су они дошли ради образовања.

Перцепција студентског дома, као и Београда и Србије као привременог места боравка утицала је на то да страни студенти (за разлику од студената из Србије) не персонализују простор у студентском дому. Замишљене географије дома су утицале на стварање материјалног окружења, односно изглед простора у ком станују. Такође, одсуство одређеног простора који су моји саговорници везивали за изглед дома је утицало на то да моји саговорници не доживљавају студентски дом као „прави“ дом.

Вишеструкоост дома

Дом је место и имагинаријум који утиче на конструисање идентитета, а конструисање идентитета је стварано кроз живљена и замишљена искуства дома.¹⁸ Дорин Мејси (Doreen Massey) критикује поставку по којој се места, па самим и тим дом, виде као нестајући у ери у којој доминирају глобални токови и недостатак повезаности са местима. Оваква поставка подразумева да су места сингуларна и фиксирана, те дефинисана кроз опозиције, док су према Дорин Мејси места отворена и порозна и креирају се кроз кретање, комуникацију и друштвене односе.¹⁹ Схватања дома мојих саговорника као осећања управо потврђују овакву интерпретацију дома као нефиксираног ентитета. На питање да ли се дом може променити Дан са Сејшала ми је одговорио: „Наравно!“ Дејана: „Како се дом може променити?“ Дан: „Рекао сам ти да је дом за мене осећање. Осећања могу да мењају место.“

Места се формирају кроз одређени сет друштвених односа који су у интеракцији са одређеним локацијама.²⁰ Као што сам већ споменула, моји саговорници углавном не сматрају да је Београд или Србија њихов дом, међутим у случајевима када би га окарактерисали као некакву врсту дома, то је имало везе са друштвеним односима које су створили боравком у Београду. Објашњење Кавиндре из Шри Ланке је илустративно за то, она ми је објашњавајући свој однос према Београду и Србији рекла:

„Овде није дом. Мада, заједничким осећањима, нашим сопственим осећањима ми стварамо дом овде. Заправо чинимо да се осећамо као да смо више код куће [*at home*]. Моји интернационални пријатељи су све што имам овде. Међусобно ми смо оно шта имамо овде и заједничким осећањима стварамо осећај да смо код куће [*at home*] овде.“

Дакле, многи транснационални мигранти не замењују старе домове новим, већ се места значења стварају између старих и нових места. Концепције дома су резултат преговарања између различитих искустава, друштвених мрежа и идентитета.²¹ Ове концепције можемо видети као динамичне процесе који укључују замишљање, мењање и стварање домова. У случају мојих саговорника, иако Београд и Србија нису могли представљати оно шта су они доживљавали као прави дом, они су ипак чинили неку врсту дома. Кроз стварање одређених веза и значења која су тим везама придавана, моји саговорници су преговарали сопствене концепције дома.

18 Blunt and Dowling, *Home*, 24.

19 Doreen Massey, „A Place Called Home,“ *New Formations* 17 (1992): 12.

20 Ibid., 12.

21 Tea Golob, „Slovenian Migrants in Transnational Social Spaces: Exploring Multilayered Identifications and Ambivalent Belongings,“ *Anthropological Notebooks* 15-3 (2009): 73.

Дом као место је порозно, отворено и представља интерсекцију друштвених односа и емоција. Поред тога, дом је и вишеструк у смислу да се може односити на различите нивое. Дакле, дом не мора представљати само кућу или место становања иако се често управо везује за то. Просторни имагинаријуми дома могу бити конструисани и на различитим нивоима: дом може представљати кућу, комшилук, националну државу, итд. Географски нивои су друштвено произведени, ти нивои нису предодређени некаквим хијерархијским номенклатурама, већ су створени кроз друштвене процесе.²² Тони из Уганде ми је то објаснио на следећи начин: „Када си рођен, рођен си у својој земљи и то је место одакле си, то је твој дом. Али и у тој земљи има место одакле си.“ Дејана: „Твој родни град? Или?“ Тони: „Да, родни град. Видиш кад си у свом родном граду постоји место које је дом, где кажеш идем кући [*I am going home*]. То је место где си први пут упознао живот, тамо где људи пазе на тебе, где је твоја мајка. И то је дом исто.“

Моји саговорници су на различите начине одређивали шта дом представља за њих. У неким разговорима дом је био место са тачно одређеним пределима који су познати, у неким сродничке везе које указују на важност интимности у перцепцији дома, као и често родно одређено искуство бивања на месту које се перципира као дом, док је у неким разговорима дом често био окарактерисан и као национална држава. Управо је искуство мигрирања утицало на то да се промени перцепција тога шта дом представља. Фидел из Мозамбика ми је то објаснио на следећи начин: „Док сам био у својој земљи моја кућа је представљала мој дом. Када сам дошао овде да студирам то се променило, сада читав Мозамбик представља мој дом. Тамо сам рођен, тамо постоји култура коју познајем.“ Одлазак од куће је утицао на то да се створе нови имагинаријуми и географије дома. Промена и кретање су увек афективни и утичу на то у којој мери ће људи различита места перципирати као свој дом. У том смислу је искуство путовања конститутивно за само осећање и представе тога шта је дом.²³ Моји саговорници и саговорнице су потцртавали да се перцепција тога шта представља дом променила у новом контексту, односно услед искуства мигрирања. Путовање и живот у новом друштвеном контексту је било конститутивно за ново разумевање тога шта дом представља у наративима мојих саговорника и саговорница.

Вишеструкост нивоа тога шта дом представља се најбоље читава у односу према транснационалним домовима. Транснационални домови су обликовани међуодносом различитих материјалних и замишљених географија дома, као и процесима и праксама стварања дома (*home-*

22 Sallie Marston, „A Long Way from Home: Domesticating the Social Production of Scale,“ in *Scale and Geographic Inquiry: Nature, Society and Method* 172 (Oxford: Blackwell, 2004).

23 Elia Petridou, „The Taste of Home,“ in *Home Possessions*, 87 (Oxford, New York: Berg, 2001).

making practices) у оквиру одређеног места, али и у транснационалном оквиру.²⁴ Просторни имагинаријуми транснационалних имиграната су промишљани на различите начине: кроз однос дома и домовине, постојање више домова, различитих пракси стварања дома.

Управо кроз различите праксе које моји испитаници повезују са простором дома, они покушавају да повежу ове различите нивое и локације које они доживљавају као дом. Кавиндра из Шри Ланке ми је испричала како постоји извесна пракса међу студентима из Шри Ланке да се окупљају за време националних празника и да припремају храну коју повезују са том земљом. У тим приликама они се облаче у националне ношње. Овом праксом студенти из Шри Ланке управо показују материјалне и симболичке импликације перцепције тога шта дом и домовина представљају.

Контекст миграција

Као што сам раније напоменула, иако је дом лоциран у простору, локација није дом. Дом представља стапање осећања припадања са одређеним местом.²⁵ Управо због тога што дом представља повезивање осећања припадања са одређеним местом, важно је разумети како се у контексту миграција перцепција дома формирала. За многе транснационалне мигранте, материјалне и идејне географије дома су вишеструке и вишезначне, будући да они стварају и одржавају везе са више места. Транснационални домови су обликовани идејама и искуствима како места порекла, тако и места доласка, те су начини на који је дом конструисан продукти, како успомена, тако и свакодневног живота.²⁶

Често се међу одговорима на питање шта дом представља за њих, код мојих саговорника јављао одговор – корени. Ова идеја корена је била повезивана са представама о националној држави, односно о домовини. На индивидуалном нивоу, идеја корена фигурира као референт припадности. Представа о дому као о коренима и њихове повезаности са националном државом подразумева да је дом фиксиран и сингуларан. Оваква концептуализација дома подразумева доживљај дома који је заснован на представама о територији, као и на идеји националне државе.

Осим кроз представе о коренима искуства транснационалних миграната се интерпретирају као путеви (*routes*). Ова два начина артикулације искустава одражавају два различита начина размишљања

24 Blunt and Dowling, *Home*, 196.

25 Easthope, "A Place Called Home," 136.

26 Blunt and Dowling, *Home*, 196.

о дому и домовини.²⁷ За разлику од представе о коренима, идеја путева реферише на више мобилне и детериторијализоване представе о дому и одражава транснационалне везе и мреже.²⁸ Путеви такође подразумевају недостатак фиксираности представе дома као и осећај припадности који се развија током времена. Моји саговорници који су на овај начин интерпретирали представе о дому су обично живели на различитим местима или су чланови њихових породица то чинили.

Један од мојих саговорника, Аугустино из Намибије, имао је прилику да живи у Русији и у Индији. Када сам га упитала шта за њега дом представља он ми је одговорио: „Дом представља породицу. Али моја породица живи свугде. И свугде где живи моја породица је мој дом. Ја сам живео и у Русији и Индији, и то су моји домови исто. И Србија је мој дом на неки начин.“ Аугустинов доживљај тога шта је дом открива начине на који су материјалне и замишљене географије дома вишеструке и двозначне, откривајући повезаност са више места. Иако Намибију сматра местом које представља дом у највећој мери, он не одриче могућност да друга места могу представљати његов дом или да јесу била његов дом. Он је дом окарактерисао као место где је човек највише инвестиран, било да је то економска или емотивна повезаност и инвестираност.

Многи од мојих саговорника су говорили о томе да је време неопходно да би се осећали негде као да то место представља њихов дом. Дом је нешто познато и блиско, са чим постоји снажан осећај идентификације док је место мигрирања познато, али не блиско. Многи од њих који су путовали или проводили време на студијским разменама и студијским праксама су ми говорили да је управо време неопходно да би се осећали као код куће (*at home*). Ово је често повезивано са одређеном представом о познавању места и културе по њиховим речима.

Место које је у Београду и Србији највише представљало дом за моје саговорнике је био управо студентски дом „Студентски град“. Оно што је чинило да студентски дом осећају као неку врсту дома јесте управо што у њему живе и други интернационални студенти које осећају као одређену врсту породице. Поред тога, сама чињеница да у дому имају сопствени простор доприноси осећању дома. Међутим, многи су рекли да немају увек осећај приватности у дому јер је чистачицама дозвољено да улазе у собу неовисно од присуства и жеље студената.

У студентском дому такође постоје одређена правила понашања и живота. Правила се углавном тичу посета других особа и окупљања у собама. Управо су то разлози због којих су живот у дому окарактерисали

---

27 Ibid., 199.

28 James Clifford, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

као слободу, али слободу која је контролисана. Иако је већина мојих саговорника свој живот у дому окарактерисала као слободан, сматрали су да немају слободу у потпуности. Контролисана врста слободе је јукстапозиционирана са слободом коју су моји саговорници повезивали са својим домом. Поред осећања сигурности и пријатности (*comfortable*), једно од осећања која је најчешће повезивано са домом је управо била слобода. Дакле, иако студентски дом осећају као неку врсту дома, осећај да је њихова слобода у студентском дому контролисана утиче на то да моји информанти сам студентски дом не доживљавају као свој дом. Поред тога, као што сам напоменула, осећај да је студентски дом темпоралног карактера утиче на то да га страни студенти не изједначавају до краја са домом. Тони из Уганде ми је то описао на следећи начин: „Ово је дом. Али ово је дом само за кратко време. Мораш отићи не би ли могао да урадиш нешто у будућности. Ја сам овде дошао да студирам, знам да када будем завршио да ћу отићи.“

Управо су темпоралност и путовање конститутивни за представу о томе шта дом заправо представља. Патридоу (*Elia Petridou*) сматра да путовање представља симболичку авантуру која води развоју сопства и конститутивна је за разумевање значења дома.²⁹ Дом не може постојати без путовања, исто као што идентитет не може постојати изван дистинкције са Другим. Дакле дом не представља физички простор, већ су свакодневне праксе оно шта дом чини значајним и значењским за људе који у њему живе. Један од мојих саговорника, Чарлс из Уганде, то је објаснио овако:

„Тек кад сам дошао овде схватио сам шта значи дом. Тек када људи оду од свог дома могу да заиста разумеју шта дом представља и значи. Он није место или простор. Он су људи. Дом чине људи са којима смо блиски. Мени недостаје дом. Недостају ми јутра кад мој отац дође и гледамо телевизију и коментаришемо вести. Или кад он донесе новине и ја узмем спортску рубрику, а он ме критикује због тога.“

Дакле, важно је да се разумевање и значење дома не анализирају независно од контекста миграција, већ треба утврдити како се дом и искуство миграција афективно, материјално и симболички међусобно конституишу. Искуство дома и искуство миграција треба посматрати као комбиноване процесе који укључују стварање, мењање или пак губљење домова.³⁰

29 Petridou, "The Taste of Home," 87.

30 Sara Ahmed, Claudia Castañeda, Anna-Marie Fortier, Mimi Sheller, „Introduction: Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration,“ in *Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration*, 2 (Oxford: Berg, 2003).

Још један од елемената у разумевању и конструкцији идеје дома представља и идеја о могућности повратка. Већина мојих испитаника говори о дому као о месту сигурности где желе да се врате макар на неко време након завршених студија. Такође, они који нису успели да оду преко лета кући исказивали су жалост и незадовољство због тога. Лиз Кенион (Liz Kenyon) у својој анализи о значењу и искуствима дома међу британским студентима на основним студијама закључује да појам повратка имплицира сталност и континуитет.³¹ Трајна природа родитељског дома је контрастирана са привременошћу њиховог студијског боравка. „Право на повратак“ укључује разумевање дома које је резултат поновљених пракси одлазака и повратака, те се стога родитељски простор доживљава као елемент континуитета.³²

У причама мојих саговорника о томе шта дом представља и да ли се може променити се често јављала идеја о дому у будућности. Дом који је замишљен у будућности није географски одређен најчешће, те је врло често повезан са идејама о студентској и радној мобилности. У представама мојих саговорника будући дом представља место где имају услове за запослење. Будући дом у наративима мојих саговорника је место где они заснивају сопствену породицу. За њих дом не представља просторну локацију, он се може налазити било где. Оно што је потребно не би ли се развио осећај дома код мојих испитаника је управо оно шта они најчешће повезују са домом, односно породица. На питање како се дом може променити моји саговорници су ми одговарали да се може променити уколико се заснује сопствена породица. Овде је важно разумети важност тога шта породица значи и како фигурира у наративима мојих саговорника. Она, дакле, не представља само социјалну јединицу, већ пре свега за њих породица у себи носи симболичко значење.

Закључак

Можемо закључити да постоје представе дома на неколико важних нивоа. Један од њих, на којем дом има важну улогу, јесте лични ниво. На овом нивоу дом фигурира као значајан, као осећање слободе и сигурности, те као осећање припадања. Овај ниво у представама мојих саговорника је најпре повезиван са домом који су напустили, односно са родитељским домом. Дом фигурира и на темпоралном нивоу и ту су јукстапозиционирани садашњи дом (уколико би тако означили Београд, Србију или студентски дом) и родитељски дом. Линија раздвајања која се повлачила јесте осећање стабилности и трајности. На темпоралном

31 Liz Kenyon, „A Home from Home: Students' Transitional Experience of Home,“ in *Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*, 89 (London: Routledge, 1999).

32 Ibid., 90.

нивоу је због тога врло често родитељски дом означавањем као прави дом. Дом фигурира и као друштвени дом, односно у представама мојих саговорника он је често био означавањем повезаношћу са породицом. Поред тога, дом је био означавањем и као место где постоји подршка и пријатељска атмосфера. На крају, дом фигурира и као само физичко место. У представама мојих саговорника ово је пре свега значило да је дом место где се осећају удобно и безбедно. Ове представе су пре свега везиване за родитељски дом. У случају студентског дома је ретко постојао осећај фамилијарности, управо због осећања темпоралности њега као правог дома.

Студије транснационализма проблематизују конвенционално схватање дома и заједница као стабилних, просторно фиксираних локација из којих мигранти одлазе и оних где релоцирају своје „нове“ домове. Баш (Linda Basch) и остале ауторке указују на мреже, активности, начине живота и идеологије кроз које трансмигранти повезују друштва порекла и друштва доласка.³³ Оне сугеришу да искуство миграција ствара сопствене форме субјективитета. Ово карактерише управо повезаност са више места, као и идентификације које нису фиксирани. Транснационализам се односи на вишеструке активности – економске, политичке, културне и личне – које захтевају контакте који повезују више држава.³⁴ Ова идеја доводи у питање претпоставку да данас живимо у пост-националном свету где националне државе не играју битну улогу.³⁵ За моје саговорнике сама национална држава је врло често фигурирала као дом. Само искуство мигрирања није утицало на то да осећања повезаности са националном државом нестану, већ напротив, утицало је на то да се увиди значај који национална држава има за њих. Многи од мојих саговорника су истицали како су тек одласком из своје државе увидели да и она представља њихов дом.

Глик Шилер (Nina Glick Schiller) и друге ауторке сматрају да је транснационализам у антропологији „део напора да се реконфигурише постојећи начин антрополошког размишљања тако да рефлектује постојеће трансформације начина на које су време и место доживљени и представљени“.³⁶ Сматрам да истраживања представа о дому чине део тих напора. Истраживања о представама о дому, поготово у контексту миграција указују на начине на које место може бити доживљено, те

33 Linda Basch, Nina Glick Schiller, Cristina Blanc-Szanton, *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States* (London: Gordon & Breach, 1994).

34 Alejandro Portes, Luis Guarnizo, Patricia Landolt, „The study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field,“ *Ethnic and Racial Studies* 22-2 (1999).

35 Linda Basch, Nina Glick Schiller, Cristina Blanc-Szanton, *Nations Unbound*, 9.

36 Nina Glick Schiller, Linda Basch, Cristine Szanton Blanc, „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration,“ *Anthropological Quarterly* 68-1 (1995): 49.

како се ти доживљаји мењају у различитим контекстима. Такође, указују на важност преиспитивања тога шта представља само место. Као што можемо уочити, место никада не представља само одређени простор, већ су у њега утиснута различита значења. Дом представља међусобно конституисање материјалних и идејних географија.

Транснационализам је користан аналитички појам у истраживањима миграција, будући да указује на важност одржавања различитих форми друштвених веза (и не само друштвених), као и начина на које различита друштвена поља утичу једна на друге. Међутим у емпиријским истраживањима врло често транснационализам може деловати нејасно, будући да се он као концепт односи на различите околности, као и субјективности створене у различитим друштвеним пољима.³⁷

Питање дома и миграција нису само значајна и релевантна питања у академском дискурсу, већ су значајни и као пракса самог тог дискурса. Дакле, питања одлазака и долазака у транснационалним односима моћи су важна и због тога на које начине ми користимо и производимо знање о томе шта је дом и шта представљају миграције.³⁸ Стога је важно проблематизовати понекад поједностављене представе о томе како дом и миграције разумеју.

Истраживање које сам спровела управо указује на важност преиспитивања и проблематизовања наизглед саморазумевајућих концепата као што је дом. Кроз анализу наратива о дому страних студената у Београду сам покушала да утврдим начине на које они себе дискурзивно позиционирају како у односу на нови, тако и у односу на стари друштвени контекст. Представе и идеје из једног контекста су утицале на представе и идеје повезане са другим контекстом. Ови различити друштвени контексти, односно представе о њима, међусобно су се конституисале. Дакле, у контексту миграција, представе о дому су преговаране и изнова концептуализоване.

Дом треба разумети и као физички простор у коме неко обитава, али и као симболичку концептуализацију представа о томе где неко осећа да припада. Управо кроз поставке критичке географије можемо уочити важност проучавања дома, не само као физичког простора, већ и као одређеног односа између идејних и материјалних географија. Идејне и материјалне географије дома снажно фигурирају у одређењу и концептуализацији географија припадања.

37 Hasmita Ramji, „British Indians ‘Returning Home’: an Exploration of Transnational Belongings,” *Sociology* 40-4 (2006): 647.

38 Sara Ahmed, Claudia Castañeda, Anna-Marie Fortier, Mimi Sheller, „Introduction: Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration,” 15.

Дом треба разумети као одређену врсту просторног имагинаријума који се изнова концептуализује кроз различите свакодневне праксе. Због тога је важно да се дом не перципира као стабилан и сингуларан, већ као однос између одређеног простора и представа, односно идеја и осећања. Дом, као што сам указала у анализи, треба видети као стапање одређених осећања (попут осећања припадања, сигурности, безбедности, фамилијарности) са одређеним местом. Кроз анализу наратива и пракси страних студената у Београду сам покушала да укажем на начине на које су материјалне и идејне географије релационе, начине на које представе о дому фигурирају у дискурзивном позиционирању страних студената, као и начине на које се дом изнова концептуализује и преговара у новом контексту кроз различите свакодневне праксе.

Литература:

- Ahmed, Sara, and Claudia Castañeda, Anna-Marie Fortier, and Mimi Sheller. „Introduction: Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration.“ In *Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration*, 1–19. Oxford: Berg, 2003.
- Basch, Linda, Nina Glick Schiller, and Cristina Blanc-Szanton. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. London: Gordon & Breach, 1994.
- Blunt, Alison, and Robyn Dowling. *Home*. London, New York: Routledge, 2006.
- Brettell, Cristine. „Theorizing Migration in Anthropology: the Social Construction of Networks, Identities, Communities and Globalscapes,“ In *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. London: Routledge, 2000.
- Clifford, James. *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch, and Cristina Blanc-Szanton. *Towards transnational perspective on migration*. New York: New York Academy of Science, 1992.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch, and Cristina Blanc Szanton. „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration.“ *Anthropological Quarterly* 68-1 (1995): 48-63.
- Golob, Tea. „Slovenian Migrants in Transnational Social Spaces: Exploring Multilayered Identifications and Ambivalent Belongings.“ *Anthropological Notebooks* 15-3 (2009): 65–77.
- Douglas, Mary. „The Idea of Home: A Kind of Space.“ *Social Research* 58-1 (1991): 287–307.
- Easthope, Hazel. „A Place Called Home.“ *Housing, Theory, Society* 21-3 (2004): 128–138.
- Harvey, David. „Labor, Capital and Class Struggle around the Built Environment in Advanced Capitalist Societies.“ In *Urbanization and Conflict in Market Societies*, 9–37. Chicago: Maaroufa, 1978.
- Kenyon, Liz. „A Home from Home: Students’ Transitional Experience of Home.“ In *Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*, 301–313. London: Routledge, 1999.

- Lucas, Susan, and Bandana Purkayashita. „Where is Home? Here and There: Transnational Experience of Home among Canadian Migrants in the United States.“ *GeoJournal* 68 (2007): 243-251.
- Mallett, Shilley. „Understanding Home: a Critical Review of the Literature.“ *Sociological Review* 52-1 (2004): 62-89.
- Massey, Doreen. „A place Called Home.“ *New Formations* 17 (1992): 3-15.
- Marston, Sallie. „A Long Way from Home: Domesticating the Social Production of Scale.“ In *Scale and Geographic Inquiry: Nature, Society and Method*, 170-191. Oxford: Blackwell, 2004.
- Miller, Daniel. „Why Some Things Matter.“ In *Material Cultures: Why Some Things Matter*, 3-21. London: University College London Press, 1998.
- Petridou, Elia. „The Taste of Home.“ In *Home Possessions*, 87-104. Oxford, New York: Berg: 2001.
- Portes, Alejandro, Luis Guarnizo, and Patricia Landolt. „The study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field.“ *Ethnic and Racial Studies* 22-2 (1999): 217-237.
- Raghuram, Parvati. „Theorising Spaces of Student Migration.“ *Population, Space and Place* 19 (2013): 138-154.
- Ramji, Hasmita. „British Indians ‘Returning Home’: an Exploration of Transnational Belongings.“ *Sociology* 40-4 (2006): 645-662.

Summary

Dejana Kostić

Where is Home?: Analysis of Narratives about Home among Student Migrants in Belgrade

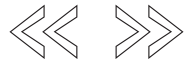
Keywords: home, student migrants, critical geography, material and imaginative geographies

The paper analyzes the conceptions of home of foreign students involved in the program „World in Serbia“. Ideas about home were analyzed within the framework of critical geography. Critical geography is committed to understanding the home as a place of residence, but also as an affective spaces formed by sense of belonging. Narratives of foreign students in Belgrade provide insight into the ways in which imaginative and material geographies are relational. Conceptions of home influenced materiality of the space, while materiality itself influenced conceptions of home. Conceptions of home are negotiated through different experiences, and we can see them as dynamic processes that involve imagining, changing and creating homes. The analysis also indicated that material and imaginative geographies can be multi-scalar, and also how the experience of migration influenced that.

Рад је примљен 20. новембра 2014, измењен 14. децембра 2014. и прихваћен за објављивање 26. децембра 2014. године.

ЧЛАНІЦИ

Језик као немогућност комуникације у делу Ингеборг Бахман

Апстракт: *Дело Ингеборг Бахман, као и многобројне критике које га сагледавају кроз призму феминистичких теорија, дало је знатан допринос како репрезентацији женског идентитета, тако и стварању теоријских оквира за конструисање женског политичког субјекта. Бавећи се питањима језика у складу са савременим кретањима у филозофији, Ингеборг Бахман поткопава темеље апсолутизовања, искључивања и доминације, односно темељне принципе актуелног, мушки одређеног света и друштва. На специфичан начин одређујући језик као слику света, при чему се посебно анализира положај жене, дело ове ауторке подвлачи неопходност феминистичке реконструкције историје ради откривања у њој претходно скривених елемената женске културе, чиме је дат и знатан допринос развоју алтернативних приступа језику, књижевности и култури уопште.*

Кључне речи: *језик, доминација, искључивање, субјекат, деконструкција, стварност, Ингеборг Бахман*

У уводном поглављу „О политичкој природи књижевности“ књиге *Читатељка која пружа отпор* Џудит Фетерли (Judith Fetterly) износи тезу да књижевност увек има политички карактер и да је њен политички утицај утолико снажнији што углавном остаје невидљив, односно привидно аполитичан.² Последице оваквог утицаја, међутим, видљиве су у тихом формирању и одржавању једне стварности која се подстиче и озакоњује, док такво, ограничено сагледавање постаје доминантно и апсолутно. На тај начин се, поред осталог, обликују не само свест и ставови о жени, него и њено сопствено сагледавање стварности у којој живи и места које јој у тој стварности припада. Жена се у ствари доводи у ситуацију да, такође тихо и невидљиво, прихвата сопствену маргинализацију.

1 E-mail: suncica.sido@belgrad.goethe.org.

2 Џудит Фетерли, „О политичкој природи књижевности,“ *Генеро: часопис за феминистичку теорију* 1 (2002): 46–56.

Седамдесетих година прошлог века, француске феминистичке теоретичарке формулисале су концепт „женског писма“ („*l'écriture féminine*“) да би га супротставиле у књижевности и филозофији доминантном начину мишљења којим се по правилу потискује други члан бинарне опозиције што доводи до апсолутизовања основних принципа од којих се и полази, а стварност се сагледава искључиво кроз призму тако формираних увида.³ Поред тога, са појмом „гинокритике“ који у књизи *Ка феминистичкој поетици* 1979. године уводи Илејн Шоволтер (Elaine Showalter) указујући на нужност стављања акцента на жену као на ауторску личност, отвара се простор за развој нових модела који се заснивају на проучавању женског искуства, уместо на проучавању мушких модела и теорија обележених хијерархијским дискурсом знања.⁴ Феминистичка књижевна критика и књижевна пракса не представљају јединствену дисциплину, будући да је чине различите политичке преференце и сукобљене естетике, док њено главно обележје представља интердисциплинарност, односно многострукост мишљења и испреплетеност метода. Супротстављање превласти мушког начина мишљења које негира и искључује женско искуство и знање, његово подривање на плану језика и форме, као и у области идеологије, феминистичкој критици даје статус политичког и активистички усмереног теоријског дискурса. Будући да се одликује многозначношћу, субјективношћу, асоцијативношћу и полилогиком која јој обезбеђује константност у испитивању, феминистичка критика доводи до стварања јасног дискурса, али и простора за промену тог стања. На тај начин се поспешује креирање контекста у коме се различитости не би испостављале као нерешив проблем, а слика света, па самим тим и он сам, не би били стварани једино искључивањем и маргинализовањем.

Поред тога, овакав критички приступ чини видљивијим и присутнијим и само женско писмо. Актуализујући и даље разрађујући питања која се у њему покрећу, или самим процесом тумачења такав приступ утиче на формирање нових поставки којима ће се бавити нека нова књижевна дела, или оним која ће омогућити читаоцу да живот и књижевност погледа из новог угла. Тако се свакако остварује и одређени политички утицај довођењем у питање постојећих канона уместо њиховог беспоговорног прихватања. На тај начин књижевност и књижевна критика, уместо да је само репродукују и одржавају, постају битно место промене и стварања нове слике света.

3 Види више о томе у тексту Ann Rosalind Jones, „Writing the Body: Toward an Understanding of *l'écriture féminine*,“ in *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*, 370–383 (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1997).

4 Види више о томе у: Биљана Дојчиновић-Нешић, *Гинокритика, род и проучавање књижевности коју су писале жене* (Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 1993).

Изузетно плодно тло и веома инспиративан материјал за феминистичке критичке приступе свакако пружа дело Ингеборг Бахман (Ingeborg Bachmann), једне од најзначајних лиричарки и прозаисткиња немачког говорног подручја, будући да ова ауторка у свом раду главни акценат ставља управо на питање женске субјективности у мушки одређеном свету, док могућност да проговори у новом времену она не види у обнављању класичног хуманистичког идеала, већ у изналажењу новог, аутентичног исказа. Још у њеној поезији улогу Ја, искључивог субјекта, преузимају женски гласови који, иако научени да свет гледају „већ постојећим речима“, начин да редефинишу стварност ипак траже у сопственим, у којима се крије кључ потраге за идентитетом, што је један од основних мотива у делу Ингеборг Бахман.

Мој циљ у овом раду јесте да на примеру дела Ингеборг Бахман покажем да урушавањем апсолутних норми и вредности у савременом свету, управо језик постаје једина стварност, а та стварност није само она коју тек треба створити, већ она коју је неопходно увек изнова стварати.

Живот, дело и утицаји

Ингеборг Бахман, рођена 1926. године у јужној Аустрији, у Целовецу (Клагенфурт), недалеко од граница према Италији и тадашњој Југославији, одраста у веома турбулентном периоду аустријске историје који је обухватао период депресије, затим аустријског фашизма, национал-социјализма, па пораза и окупације, а онда економског опоравка и рестаурације. Убрзо после пораза Немачке у Другом светском рату напушта родно место и започиње студије, на којима прво студира психологију, германистику и филозофију, а касније искључиво филозофију. Њена докторска дисертација (1950. године) *Критичка рецепција егзистенцијалистичке филозофије Мартина Хајдеггера (Die kritische Aufnahme der Existentialphilosophie Martin Heideggers)* није била исказ поштовања већ критика упућена делу овог мислиоца, усмерена првенствено против његовог виђења метафизике.

Током боравка у Бечу пише и објављује и поезију и прозу, али будући да јој се тамошња литерарна и политичка атмосфера чинила превише затвореном, корумпираном и тесном, 1953. године одлази у Италију, после чега никада више није била трајно настањена у Аустрији. За свој отпор према рестаурацији предратних структура моћи у Аустрији, Ингеборг Бахман бива охрабрена у сурету са књижевном Групом 47, на чије је полугодишње сусрете била позвана 1952. године. Група 47 врши јак утицај на укупну културну сцену послератне Немачке пуних двадесет година. У Групи је постојала јака тежња за успостављањем новог почетка друштва, политике, а тиме и језика. Они су хтели да иступе против уништавања језика, до кога су националсоцијалисти доводили лажима,

пропагандом и патосом. Средства за то требало је да буду једноставност и објективна истинитост.⁵ Припадали су јој аутори који су били пресудни за немачку књижевност од 1947. године, између осталих и Јонахес Бобровски (Johannes Bobrowski), Паул Целан (Paul Celan), Гинтер Ајх (Günter Eich), Хуберт Фихте (Hubert Fichte), Гинтер Грас (Günter Grass), Петер Хандке (Peter Handke), Уве Јонсон (Uwe Johnson), Зигфрид Ленц (Siegfried Lenz) и Петер Вајс (Peter Weiss).

Ингеборг Бахман се од 1953. године се посвећује писању, а њен успех се пре свега заснива на лирском опусу. У њеној лирици су са једне стране видљиви утицаји класичара Хелдерина (Friedrich Hölderlin) и Клопштока (Friedrich Gottlieb Klopstock), затим експресиониста Елзе Ласкер – Шилер (Else Lasker-Schüler), Хофманстала (Hugo von Hofmannsthal) и Тракла (Georg Trakl), а пре свега француских симболиста Валерија (Paul Valéry) и Елијара (Paul Éluard). Са друге стране њена поезија разбија многе конвенције традиционалне лирике својим несвакидашњим асоцијацијама, метафорама и херметичким поетским сликама. Две године после објављивања прве збирке песама *Заложено време* (*Die gestundene Zeit*), објављује и другу *Призивање великог медведа* (*Anrufung des grossen Bären*) која наилази на још веће похвале, па већ 1959. године постаје шеф катедре за теорију књижевности на Универзитету у Франкфурту.

Ове песме се изразитије одвајају од ранијих лирских узора, задржавајући раније основне мотиве, сензибилитет и згуснуту метафорику, ипак откривају тежњу да се изгради једноставнији, природнији стил. Тада, очигледно вођена дубоким унутрашњим поривима, престаје да пише поезију и окреће се прозном стваралаштву. Посветила се писању радио драма, као што су *Цикаде* (*Die Zikaden*, 1954. године) и *Добри Бог Менхетна* (*Der gute Gott von Manhattan*, 1958. године) за коју је инспирацију добила током боравка у Америци, 1955. године, када је похађала интернационалну летњу школу коју је на Харварду водио Хенри Кисинџер (Henry Kissinger).

Први део кратких прича *Тридесета година* (*Das dreißigste Jahr*), које не наилазе на добар пријем код критике, објављује 1961. године. *Малина*, прозно дело коме посвећује највише пажње, представља први део планиране трилогије насловљене *Врсте смрти* (*Todesarten*). Такође завршава и приче *Симултан* (*Simultan*), а недовршени остају и романи *Реквијем за Фани Голдман* (*Requiem für Fanny Goldman*) и *Књига Франца* (*Das Buch Franza*).

5 Види више о томе: Toni Richter, *Die Gruppe 47, in Bildern und Texte* (Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1997), 36–38.

У јесен 1973. године Ингеборг Бахман је задобила опекотине у пожару који је изазвала заспавши са упаљеном цигаретом. Умрла је 17. октобра у болници у Риму у четрдесет седмој години живота.

У својим франкфуртским предавањима о поетици⁶ Ингеборг Бахман је говорила да писац у најбољем случају може или да представља своје време, или да представља нешто за шта још није дошло време, и посебно је истицала да је књижевност увек била продукт историјских околности: „Данас ваљда нико не верује у то да се стварање одвија ван конкретне историјске ситуације – да има макар и једног песника чија почетна позиција није одређена временским факторима.“⁷ У складу са тим речима, свакако се може сагледати и њен књижевни рад. Без обзира на то у ком жанру је писала, увек је настојала да правилно сагледа проблеме данашњице и што је још битније, да укаже на могућности њиховог решавања.

Језик Ингеборг Бахман: од апстрактно-поетског до конкреттно-аналитичког

Поезија Ингеборг Бахман настаје педесетих година двадесетог века, у послератном периоду у коме књижевност немачког говорног подручја настоји да превазиђе ћутање изазвано страхотама блиске прошлости. Управо тада Ингеборг Бахман прави своје прве, веома успешне кораке у правцу изналажења новог језика, тако да њена поезија, испуњена управо том тежњом, представља „демонтажу старих семантичких структура које у процесу преформулисања доводи до осамостаљења слика и метафора, док субјекат који у њима говори, све док говори, не може да нестане, већ самим чином говора преобликује и изнова осмишљава“.⁸ Па ипак, чак и у време највећег успеха својих песама она изражава сумњу уперену баш у том правцу. У интервјуу који је дала 1956. године Ингеборг Бахман каже:

„Мислим да не можемо, да не би требало да се користимо старим сликама на начин на који су се њима служили, на пример Мерике или Гете, јер долазећи из наших уста оне звуче неискрено. Морамо пронаћи истинске реченице. Морамо пронаћи истинске реченице које би биле вредне наше сопствене свести и измењеног света у коме живимо“.⁹

6 Ingeborg Bachmann, *Frankfurter Vorlesungen: Probleme zeitgenössischer Dichtung*. (München/Zü: R. Piper & Co. Verlag, 1982).

7 Цитирано према: Ингеборг Бахман, „Питања и привидна питања,“ *Про Фемина: часопис за женску књижевност и културу* 2 (1995): 99.

8 Јелена Кнежевић, „Нови језик, нова стварност – женски гласови у поезији Ингеборг Бахман,“ *АРС, часопис за књижевност, културу и друштвена питања* 5–6 (2010).

9 Цитирано према: Марџори Перлоф, „Писање на ивици,“ *Про Фемина: часопис за женску књижевност и културу* 2 (1995): 104.

У њеној поезији у којој су евоцирана лирска општа места која се могу наћи и у великом броју традиционалних примера, често су присутне романтичарске слике, иако су њени пејсажи надреалистички. Светови у њима су у патњи, чији узрок не може бити одгонетнут. Пут се не види, па процес отуђења делује неопозиво. Језичка гестикација њених песама је лична и усмерена ка субјекту са упечатљивим тоном. Или је пак субјекат Ја одређен као жена у хладном свету који се не мучи са великим емоцијама, што сугерише управо мушким принципом одређени свет и дихотомију коју Ингеборг Бахман у свом делу настоји да превазиђе.

Преласком са поезије на прозу Ингеборг Бахман се креће у правцу конкретно – аналитичке формулације проблема упуштајући се тако до краја у, још у поезији започету, деконструкцију субјекта, али мушким принципом одређеног света. Филозофски се ослањајући на Витгенштајна и трагајући за новим језиком Ингеборг Бахман заправо настоји да досегне неко ново другачије мишљење и то мишљење које неће бити подређено никаквим апсолутизованим принципима.

Ингеборг Бахман је почела да чита Витгенштајна почетком педесетих година прошлог века. *Tractatus* и *Филозофска истраживања* су у то време била готово непозната дела у Бечу. Године 1953. Бахман објављује први критички есеј о Витгенштајну написан на немачком језику *Лудвиг Витгенштајн – о поглављу најмлађе историје филозофије* (*Ludwig Wittgenstein – Zu einem Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte*). У том раду, као и у многим интервјуима, Ингеборг Бахман упућује на питање језика у његовом *Tractatus*-у, и нарочито истиче реченицу: „Границе мог језика су границе мог света.“ У интервјуу из 1973. године она изјављује: „Оно што сам заиста научила од Витгенштајна јесте како да размишљам са огромном тачношћу и јасном изражајношћу.“¹⁰

Витгенштајнова филозофија неизрецивог углавном је блиска неуморној тежњи Ингеборг Бахман за пуним или макар пунијим разумевањем, и код обоје присутна јесте управо тежња за вишим начином мишљења и изражавања, што је неодвојиво везано за језик као нешто што се у исто време намеће и као предуслов и као главни циљ такве тежње.

Поред тога, Ингеборг Бахман опомиње да писац не треба да посеже за великим речима јавног дискурса – речи као што су Демократија, Економија, Капитализам или Социјализам – будући да је сврха писања да представља, а не да каже. Цитирајући језгровит завршетак Витгенштајновог *Tractatus-a* „о чему се не може говорити о томе се

10 Цитирано према: Kurt Bartsch, *Ingeborg Bachmann* (Stuttgart-Weimar: J. B. Metzler Verlag, 1997), 18–24; више о томе види у интервјуу који је Бахман 1971. године дала Екехарту Рудолфу: Andrea Stöll, *Ingeborg Bachmanns Malina* (Frankfurt: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1992), 74–84.

мора ћутати“, она посебно наглашава да је задатак писца да од-пише (*zerschreiben*) стварање фрази у доминантном дискурсу и префабриковане реченице уз помоћ којих се „посао као и обично спроводи“.

Карактеристично је да су ликови многих приповедака Ингеборг Бахман побуњеници који не могу, али и не желе да пронађу своје место у постојећем поретку и који покушавају да прекораче границе које су тим поретком и његовим конвенцијама и законима постављене. Сви они желе да прекораче границе које су им постављене у мишљењу, љубави, деловању и сви ти покушаји пропадају. Потрага за новим језиком која је почела још у поезији, наставља се и у њеним прозним делима.

У приповеци „Све“ („*Alles*“) отац, свим својим мислима усмерен ка њему, од свог малог сина покушава да направи „првог човека“ који ће основати нови свет за шта му је неопходан, наравно и нови језик, будући да је он сам суштински незадовољан бескрајно шематизованим животом, па сходно томе и забринут за судбину детета: „Овај у коме се налазимо је најгори од свих светова и нико га до сада није разумео, али тамо где он стоји још ништа није одлучено. Још ништа. Колико још дуго?“¹¹ А излаз се наравно види у могућности новог језика. У складу са тим, отац експлицитно говори:

„И одједном ми је синило: све је питање језика, и то не само тог једног немачког језика који је створен са осталима у Вавилону да би свет постао замршен. Јер унутар њега тиња још један језик, чије је Богатство у гестовима и погледима, развијању мисли и тока осећања и већ у њему је садржана сва наша несрећа. Све је зависило од питања да ли могу да сачувам дете од нашег језика, све док оно не створи нови и не објави почетак новог доба.“¹²

Приповетка „Све“ је тако до краја испреплетена око јунакове жеље, изазване тескобом и незадовољством над постојећом стварношћу, да савлада и одбаци окоштали језик конвенције који нам замагљује прави поглед на ствар.

И јунак приповетке „Тридесета година“ жели то исто – да промени правац, и то опет новим језиком који би омогућио заснивање новог света и новог почетка. С тим што ауторкина аналитичност ту одлази корак даље, а јунак приповетке, у процесу преиспитивања које је проузроковано овај пут „сусретом“ са тридесетом годином, односно са одрастањем и старењем, јунак пролази све фазе свог живота, гледа га неким другим очима тражећи смисао у свему проживљеном. Смисао који би му омогућио да настави даље, да се избори са игром „са унапред утврђеним правилима“, тежећи притом да промени „правила, а не игру“.

11 Ингеборг Бахман, *Одлазак водене виле, приче, избор*, прев. Марина Павловић Ђетковић (Београд: Монд, 2001), 93.

12 *Ibid.*, 93–94.

Међутим, „као ни остала људска бића не долази ни до каквог резултата“. А решење се наравно и овај пут нуди и проналази у језику: „Велики штрајк: тренутно заустављање старог света. Прекид рада и мишљења у корист тог старог света. Отказивање историје, не у корист анархије, већ ради новог заснивања.“¹³

Живот као стање неподношљивости и загушености, односно гушења јесте мотив који се провлачи кроз целокупни рад Ингеборг Бахман, тако да га сусрећемо и у другој збирци приповедака *Симултано* (1972. година). Међутим, за разлику од *Тридесете године*, у центру свих приповедака су увек женске личности, али и у њој је присутно варирање теме отуђења и самоотуђења. Као и када говори мушким Ја, и женско Ја у приповеткама пати од живота који је повредио и разочарао. Такође, ниједна од њих није успела да пронађе трајни ослонац у љубави и пријатељству, и свакој је самоостварење ускраћено на карактеристичан начин.

Упадљиво је то да је овај протест над постојећим стањем, над животом увек заснован у области емоционалног. Треба такође приметити да између мушког и женског субјекта, гледано из угла битисања и сналажења у актуелној, постојећој стварности, и нема суштинске разлике, будући да је акценат увек стављен на неиспуњености, односно на немогућности да она буде досегнута. Иза сваке мисли и сваког поступка стоји лирско Ја које говори о свом односу према свету, о својим жељама и својим поразима. Чињеница је да у делима Ингеборг Бахман мушки субјект, иако његов утемељивач и носилац, ипак не успева да се снађе и опстане у мушки одређеном свету, исто као што то не може ни њему подређени и потлачени женски субјект, тако да се може рећи да Ингеборг Бахман тај проблем рашчлањава на субјект који је изгубљен, и мушки одређени свет у коме је изгубљен.

Ова обострана угушеност, на којој Ингеборг Бахман посебно инсистира, или од које не може да се одвоји, никако не иде у правцу амнестирања мушког субјекта, још мање представља покушај изједначавања мушког и женског принципа у било ком другом смислу. Напротив. Инсистирањем на подједнакој спутаности постојећим језиком и постојећом стварности, она једино том језику и таквој стварности одузима било какво утемељење, отварајући тако пут ка новој спознаји и новом одређењу.

Имајући то у виду, намеће се закључак да чак и када говори у мушком роду, из Ингеборг Бахман увек и једино проговара женски глас, глас потлачености и спутаности са којом она покушава да се избори. Управо због тога, како Марџори Перлоф примећује, фокус њеног „приповедачког

13 Ibid., 45.

поступка“ и није уперен на наративну структуру, већ првенствено на језичка збивања, односно на проблеме актуелне стварности и начине њиховог превазилажења.

„Свака теорија субјекта увек је била прилагођавана мушком“

Годину дана после смрти Ингеборг Бахман (1974), Лис Иригарај (Luce Irigaray) објављује *Огледало друге жене (Speculum de l'autre femme)* у коме сагледава како актуелну стварност, тако и положај жене у оквиру те стварности. Иако Иригарај то чини у другом кључу и са другачијим приступима и акцентима, на начин који је у суштини, али и у својим крајњим консеквенцама, веома близак увидима и поставкама Ингеборг Бахман.

Говорећи о језику који је женама неопходан управо ради изналажења како сопственог израза тако и самосознаје, Иригарај указује на битну разлику између језика којим би се говорило попут жене, односно онако како се од жене очекује, и језика којим би се могло говорити као жена. Ово друго, наиме подразумева друштвено и политичко позиционирање, али свакако пружа и јаснији и чвршћи ослонац жени за јаснији доживљај себе саме. У *Спекулуму*, на веома језгровит и упечатљив начин ауторка каже:

„Свака теорија субјекта је увек била прилагођавана 'мушком'. Да би ту постала субјект/покорила се (s'y assujettir), жена се, и не знајући то, одриче свог специфичног односа према имагинарном. Враћајући се у позицију да – као 'женско' – буде објективизирана дискурсом. Објективизирајући саму себе у дискурсу, када покаже намеру да се идентификује 'као' мушки субјект. Субјект који би себе изнова тражио као изгубљени (мајчин/женски) објекат?“¹⁴

У *Том полу који није један (Ce sexe qui n'en est pas un)* Лис Иригарај подвлачи да женска жеља мора имати „другачији говор и другачији алфавет“. И опет на истом трагу као Бахман, она сматра да жена, да би уопште говорила, мора да говори као мушкарац како би приступила друштву и култури, будући да су они мушки одређени, а да може да им приступи једино уз губитак сопства, на које је према Ингеборг Бахман осуђен и сам мушкарац.

Још једна паралела између ове две ауторке, јесте поглед на жену као флуид, што нас доводи до приповетке „Одлазак водене виле“ („*Undine geht*“) у којој се Бахман још увек служи апстрактно-поетским изразом, и

¹⁴ Лис Иригарај, „Speculum – Свака теорија субјекта је увек била прилагођавана 'мушком',“ *Женске студије: часопис за феминистичку теорију* 1 (1995): 59.

у којој поставља питање могућности са децидирано женског становишта. Свет жене је вода, насупрот чврстом и многоструко „утврђеном“ копну који представља свет мушкараца, а сама потреба за „утврђивањем“ је означена као њихова главна одлика и преокупација. Њихов свет је утврђен питањима која увек морају имати јасан и унапред одређени одговор, што тај свет чини толико разумљивим, да се то, како ауторка каже, више не може разумети.

Насупрот томе, у Ундинином животу нема питања. Она воли воду, „тај елемент у коме нико не свија гнездо и не подиже кров на гредама и не навлачи цираду на колима. Не бити нигде, не остати нигде. Ронити, мировати, кретати се не трошећи снагу.“¹⁵ Па ипак, Ундина из воде излази, прави искорак управо ка том другом свету у коме тог њеног природног елемента нема, и како се сваки пут изнова испоставља, не може га ни бити. Као што ту ни ње не може бити, будући да је на копну, у мушким принципом одређеном свету, све изгубљено и угушено, лишено себе, па чак и сами мушкарци. Тај свет, лишен сваке природности, њој може бити само далек и стран. Управо у том смислу су карактеристичне речи са самог почетка приповетке:

„Ја волим воду, њену густу провидност, зеленило у води и нема створења (а тако нема ћу и ја ускоро бити!), моја коса међу њима, у њој, праведној води, равнодушном огледалу које ми забрањује да вас видим на другачији начин. Мокра граница између мене и мене...“¹⁶

Променом перспективе, односно стављањем акцента на женско становиште, она чини своје гледиште изразито субјективним, што повећава дистанцу њеног погледа, тим више што све мушкарце подводи под једно, исто, име: „Да, ту логику сам научила: да се он мора звати Ханс, да се сви тако зовете, један као и други, а ипак само један.“¹⁷ Тако одређеном и успостављеном перспективом и стављањем мушкараца у положај другог она своју али и целокупну друштвену свакодневицу прожима и боји тоном чудовишности пре свега истискујући таквом поставком на њену површину атмосферу хроничне учаурености и дубоко потиснуте тескобе која се огледа у баналности и свеприсутности (неизбежности!) друштвеног шематизма и неповратне изгубљености не само за онај други свет, него пре свега за свој сопствени.

Стављањем мушкараца у положај Другог, она своју и целокупну друштвену свакодневицу прожима и боји тоном чудноватости, а то на површину истискује атмосферу хроничне учаурености и дубоко

¹⁵ Ингеборг Бахман, *Одлазак водене виле*, 162.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., 161.

потиснуте тескобе која се огледа у баналности и свеprisутности (дакле неизбежности!) друштвеног шематизма. Ту Ундине Хансу пребацује издају. У бинарној опозицији издаја је увек неминовност, и у крајњој инстанци се издаја увек своди на издају себе, односно доводи у положај „превареног варалице“. Потребно је нагласити да је „Одлазак водене виле“ поема о људској егзистенцији уопште и да има мало додирних тачака са прозом. У делима Ингеборг Бахман мушки субјект, иако је утемељивач и носилац мушки одређеног света ипак у њему не успева да се снађе и опстане, исто као што то не може ни њему подређени и потлачени женски субјект, тако да се може рећи да она тај проблем рашчлањава на субјект који је изгубљен и на мушки одређени свет у коме је изгубљен.

Веома блиско Ингеборг Бахман, и Лис Иригарај западну филозофију посматра као својеврсно утемељење маскулиног, односно његових принципа доминације и искључивања, чиме доводи у питање и саму способност те филозофије да прецизно формулише актуелне проблеме са којима тек треба да се избори. Покушавајући да избегне било какву форму есенцијализма, Иригарај чврсто стоји на становишту да мушки пол није један, постављајући тако женскост као плуралну и вишеструку, при чему се, када је женска логика у питању, не ради о или/или моделу, док женска сексуалност није искључива, нити је вођена идејама идентитета и спекуларности, и управо зато и измиче свакој дефиницији, односно подвођењу под принципе мушког субјекта коме увек изнова измиче управо својом неодредивошћу. Због те неодредивости Иригарај, управо као и Ингеборг Бахман, жену види као флуид, као море које даје живот стављајући је тако насупрот умртвљујућим мушким принципима и укореењеном патријархалном дискурсу коме је све, што према његовим принципима није већ јасно и одређено, далеко и страно.

Недостатак комуникације као проблем у *Малини*

Роман *Малина* заузима посебно место у делу Ингеборг Бахман. У њему ауторка прави одлучан корак у правцу конкретно-аналитичке формулације проблема и упушта се до краја у деконструкцију субјекта. *Малина* је прича о одсуству женског гласа, која на одређени начин може бити читана као илустрација феминистичких теорија које су еволуирале од његове објаве како би објасниле зашто у оквиру западног дискурса, жене константо немају свој глас и свој субјективитет.

Тема спречавања женске субјективности постављена је на веома различите равни. У широко постављеном оквиру Бахман варира подтеме од којих је сачињена централна тема. Ипак, како указује Јулија Кристева, *Малина* није позив у бој за еманципацију, победоносно ослобођење жене. Напротив, она је жалба жене која се дефинише као мањакаво

биће коме у мушки формулисаном свету недостаје управо „мушкост“, наине способност апстраховања, креативност, па „жена“ симболише недостатак, губитак и дефицит. Уметничка креативност, па тако и писање, према доминантној патријархалној идеологији у 19. веку сматра се начелно мушким квалитетом као последица фалоцентричног мита о креативности. Библијски образложено потчињавање жена мушкарцима, постављање жена изван граница свих историјских, друштвених и културних процеса, свођење животне сфере на искључиво кућну, укратко нестајање жене из историје, језика и књижевности представљају процесе потискивања који су спречавали стварање женског субјекта, што је узрок небројених духовних и физичких смрти, такође су теме које су заступљене и у *Малини*.

Према речима ауторке, *Малина* није ништа друго него аутобиографија, али, то посебно истиче, не у уобичајеном смислу, будући да је то духовна, имагинарна аутобиографија.¹⁸ Аутобиографија у којој ауторка разграђује аспекте сопства, који не могу да припадају једној јединственој особи, јер у њој уопште нема подразумевиве женске субјективности. У интервјуу из 1971. године са Тонијем Кинлехнером (Tony Kienlechner) Ингеборг Бахман је објаснила да је роман *Малина* омогућио решење проблема композиције са којим се годинама борила.¹⁹ Са *Малином* као уводом, могла је да настави рад на пројекту *Врсте смрти*, чији планирани обим као и захтевност тог дела подсећају на Музиловог (Robert Musil) *Човека без својстава*.

Хуго Дитбернер (Hugo Dittberner) примећује да је већ сам наслов романа *Малина* провоцира читаоца, јер се у првом делу ради о Ивану, док у другом делу имагинарна, али надмоћна фигура оца доминира зарањајући у снове фигуре Ја, па се *Малина* и ту појављује тек пред крај као дискретни животни сапутник који пружа утеху. Наслов романа се наине односи на не-јунака. *Малина* је роман о губитку сопства, постављен у причу о љубавном троуглу између женске фигуре Ја и два мушкарца, Ивана и Малине. Али ова констелација заправо не одговара љубавном троуглу, јер су Ја и *Малина* иста особа: его и алтер его, односно мушка и женска страна личности. *Малина* је фингирани двојник. Саморефлексија у вези са актом писања и Ја у вези са језиком, основни су елементи романа. Љубавна прича је неконвенционална и у првом реду служи самоогледању и самоискуству оног Ја. За разлику од приповетке „Одлазак водене виле“, у роману *Малина* је присутна стална промена перспективе као један од узнемирујућих, али и носећих елемената романа. Уочљив је и прелазак са апстрактно-поетског на аналитички приступ. Приповедачица у првом

18 Види више о томе у њеном интервјуу са Ваитом Мелтером у: Andrea Stoll, *Ingeborg Bachmanns Malina* (Frankfurt: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1992), 84–89.

19 Ibid., 90–94.

лицу потчињена је Ивану. Она осећа, иако јој он (ни овде) не узвраћа љубав, да је у његовој близини срећна и чини јој се да је „прихватљиви део света“. А оно што следи је минуциозно самопосматрање и анализа односа који полако али неизбежно води у смрт, односа у коме субјекат, Ја, буквално нестаје пред очима Малине који је чисто психичка структура, будући да се чак и иза његове свакодневице крије реална неегзистенција.

Малина се састоји од три велика поглавља. На почетку првог од три дела, као у драми налазе се *dramatis personae* и форшпан. Кроз цео роман провлаче се елементи драме: у другом и трећем поглављу проза готово да је потиснута дугим драматичним дијалозима. У експозеу се наводи да Малина, као и Иван, носи словенско име, које је додуше презиме, али звучи као да је женско лично име.²⁰ Приповедачица Ја нема никаквог имена, што је израз њене неостварене субјективности, и живи у времену приповедања романа, при чему при чему „данас“, где је радња романа смештена, поред тога што означава послератни период и то у Бечу, наравно означава и наше доба.

У атмосфери постхитлеровског времена у Бечу сталне одјеке рата појачава фигура оца која није стварна, већ се појављује у сновима. Теме насиља и смрти се овде појављују у форми ноћних мора: отац, нациста, убија фигуру Ја на разне начине. Отац у *Малини* представља ратно друштво, друштво у коме је све и увек рат, које се владавином застрашивања провлачи кроз живот жене. Отац је прва мушка фигура која се у таквом друштву појављује у њеном животу, фигура којој је поверена у патријархалном уређењу још у детињству и преко које се већ у детињству индоктринише идејом насиља. У сновима које фигура Ја сања оживљава се колективна судбина преузета из реалног живота, као и целокупно стравично насиље мушкараца које се догађа у реалности, али није схваћено у довољној мери. Приповедачица у првом лицу у тим сновима тоне у несвесно и ту се среће са надмоћним оцем који над њом врши насиље чак и на најсуровије начине, што би опет могло да се пребаци на патријархално друштво и на улогу оца, а за њега каже: „Није то мој отац, то је мој убица.“²¹

„Пустиња“ и „вода“ представљају митско-симболички подсистем романа. У сновима фигуре Ја пустиња игра велику улогу. У њој влада отац и то привлачи фигуру Ја. Ја, међутим, неће да пропадне у пустињи него ће са „шаком песка“ прећи „преко воде“, а отац неће моћи да је прати. Јасна је алузија на Христа. Чудо је доведено у везу са Ја, док је пустиња у вези са оцем, односно Малином. Симболика воде и песка наводи, чак и значењем, на Витгенштајнову мисао: „Могло би се замислити да извесни

20 Занимљиво је да је Иван словенска варијанта имена Ханс кога Бахман користи у приповеци „Одлазак водене виле“.

21 Ibid., 195.

ставови, емпиријски по форми буду скрућени и да служе као канали за нескрућене, течне емпиријске ставове; и да се тај однос мења с временом, пошто би се течни ставови скрутили, а чврсти постали течни²² и још више у речима написаним нешто касније у истом делу: „И обала поменуће реке састоји се делом од тврдог камења које се не мења или се мења неприметно а делом и од песка, који вода односи час овде час онде, или га поплављује час овамо час онамо.“²³

Од фигуре Ја Иван опажа само оно што хоће. Ништа не пита, никада није неповерљив, сумњичав, па чак ни знатижељан. Иванов свет је прорачунат, са могућношћу планирања, што се осликава игром шаха. Иван фигуру Ја присиљава да игра, иако јој стално замера како је глупа. Он каже да она игра „као без плана, да не уводи фигуре у игру, да је њена дама поново непокретна“. Непокретност је метафора за женско биће уопште, само Иван не зна, не примећује, неће да зна и да примети да он сам чини фигуру Ја непокретном. То се не приказује само у игри шаха него и у гестовима насиља са којима Иван влада над фигуром Ја. Иван се фигури Ја обраћа у средњем роду.²⁴ Игра шаха може да се схвати као игра родних улога, одн. кроз њу је описан однос мушкарца и жене. Пример игре шаха служи да би се дошло до новог значења знака²⁵. Као што пешак у шаху није знак нечега, него правилима игре добија своју функцију, самим тим и значење, тако је значење језичког знака укупност правила која важе за његову употребу.

Витгенштајновска тежња за неизрецивим, у *Малини* се превасходно огледа у односу између фигуре Ја и Ивана, односно оног изрецивог и неког новог језика који је фигура Ја изабрала, а који је толико далеко од оног изрецивог да фигура Ја не само да због тога пати него је то доводи до лудила и смрти, будући да нови, други језик за којим чезне, представља ослобођење и спас. Сва три мушка лика у роману *Малина* напуштају фигуру Ја и то вишеструко: беспомоћну је остављају за собом. Иван на тривијалан начин класичног љубавника, тако што време посвећује себи; отац²⁶, тако што иживљава насилан и инцестоидно опустошен унутрашњи живот, што значи рат; Малина тако што је изневери, премда је у бризи тако пун разумевања и обзира.

У роману *Малина* Ингеборг Бахман продубљује анализу одлазећи у својој стално присутној тежњи за деконструкцијом субјекта даље него у било ком другом делу, и то до те мере да се може рећи да она

22 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1987), 24.

23 Ibid., 25.

24 Именица „госпођица“ („*das Fräulein*“) у немачком језику средњег је рода.

25 У смислу Фердинанда де Сосира.

26 Пун криминалистичких алузија, назван „трећи човек“.

овде не само да деконструише субјекат, већ, још више, деконструише и саме конструктивне елементе субјекта. Ако се има у виду да фигура Ја представља женски принцип, а да Малина, који је једно са фигуром Ја представља мушки, треба приметити да остале две фигуре, „Иван“ и „отац“ представљају остале елементе који су, наравно никад до краја, узајамно сједињени и помирили, али ипак конструктивни делови субјекта. Иван у исто време представља и идеал, свакодневицом обезличени и обесмишљени идеал, док отац представља време, како у историјском и актуелном смислу, тако и као наслеђе које то време носи са собом, односно потчињеност свега, па чак и самог мишљења и језика доминацији патријархалног друштва и његових концепција, односно потчињености свега, а на рачун свега другог апсолутизованом мушком принципу.

Женски дискурс и не-временско радикално представљање женскости раније је било чист субјективизам, унутрашњост, духовна драма, која у *Малини* долази до процеса не само психичког већ и физичког уништења. А срж проблема у коме мора бити и његово решење опет је на оном месту које недостаје женској емотивности – у језику, што објашњава њену, још од „Одласка водене виле“ стално присутну тежњу ка проналажењу новог, радикално другачијег, неутуђеног језика, за разлику од језика мушкараца. „Открићу вам једну страшну тајну“, каже нараторка у *Малини*, „Језик је казна. Све ствари морају да прођу кроз њега и у њему морају да нестану након своје кривице и количине своје кривице.“²⁷ Тако она недвосмислено означава језик као тачку у којој потпуно нестаје кривица, па самим тим у тој тачки нестаје и разумевање, сусрет, људска комуникација, па на крају или пре свега, и сама љубав, будући да постојећи језик и њиме одређени свет не пружају никакву могућност самоспознаје и саморазумевања, а управо то и јесте оно што подједнако гуши и угњетава и мушки и женски субјект, отуђује их како међусобно тако и од себе самих, спречавајући их на тај начин да дођу управо до сопствене пуноће и испуњености.

„Језичке игре“ у делу Ингеборг Бахман

Питања легитимације књижевности, проблематика језика, идентитет и аутентичност пишевог Ја, константа проблема и књижевност као утопијски нацрт, суштинске су поставке неопходне за разумевање дела Ингеборг Бахман. Она их износи у својим Франкфуртским предавањима која почиње, како сама каже, првим и најгорим питањем за писца, односно питањем о легитимности литерарне егзистенције. Бахман

---

27 Ингеборг Бахман, *Малина* (Београд: Феминистичка издавачка кућа 94., 1999), 80 и даље.

притом истиче да је то питање последица, за човека модерне, пољуљаног поверења између Ја и језика и ствари и слива се у самоочајање, очајање језиком и очајање над сталном надмоћи ствари.²⁸ Указујући на „нов дух“ у језику она заправо указује на мишљење које неће бити подређено апсолутизованим принципима, без обзира на то да ли апсолутизација претендује на општу сферу или је разбијена на мноштво мањих, нижих сфера које су међусобно сукобљене управо тим апсолутизовањем свог, а самим тим и одрицањем било ког другог „супротстављеног“ принципа. Ти супротстављени принципи, дубоко укорени у самом језику, окосница су њеног рада. Ингеборг Бахман тежи томе да превлада апсолутизовани мушки принцип унутар самог језика, будући да тако апсолутизован, језик као средство комуникације претвара у немогућност комуникације, доводећи тако и сам језик до истог апсурда у коме неминовно завршава свака искључивост.

Овакво бављење језиком Ингеборг Бахман чини ближом поставкама савременог постструктурализма него главном току логичког позитивизма, иако студије филозофије завршава код Виктора Крафта (Victor Kraft), једног од последњих великих поборника логичког позитивизма. Оно што је Ингеборг Бахман највише интересовало код Витгенштајна није било оно што језик може рећи, већ оно што не може. Витгенштајн на почетку *Филозофских истраживања* уводи појам „језичке игре“. Реч има одређену функцију која се може променити када реч уђе у другу „језичку игру“, тако да иста реч може да има неограничено много функција, док њено значење зависи од функције коју има у „игри“ у којој се појављује. Притом, ниједна „језичка игра“ није ништа чврсто и једном заувек дато као што то нису ни функције речи у оквиру различитих „језичких игара“. На тај начин, сходно изјави у приповеци „Све“: „Све је питање језика“. Тематика ове приповетке креће између полова језичке скепсе и језичке наде – поларизација која се у текстовима Ингеборг Бахман разлаже до микроструктуре. То је кретање од очајања над језиком до језичке утопије.

Управо због тога, користећи метафоре које ће се поново појавити и у *Врстама смрти*, Ингеборг Бахман стоји на становишту да ће Витгенштајнова филозофија излечити болести које филозофски проблеми данас представљају: „Филозофија мора уништити замкове у ваздуху и ослободити основе језика, то мора бити као терапија, пошто су филозофски проблеми болест која мора бити лечена.“²⁹ Ингеборг Бахман овде указује на дубоке и инхерентне недостатке данашњег језика

28 Видети више у: Ingeborg Bachmann, *Frankfurter Vorlesungen*.

29 Цитирано према: Sara Lennox, *Cemetery of the Murdered Daughters: Feminism, History, and Ingeborg Bachmann* (Amherst, Massachusetts: University of Massachusetts Press, 2006), 94.

које она својим метафорама повезује са људским телом или психом („терапија“, „болест“) и који могу бити превазиђени само путем неке трансформације у садашњем језику и садашњој филозофији, односно актуелних категорија људског мишљења.

Као што Дорис Лесинг (Doris Lessing) примећује, есеји Ингеборг Бахман већ проналазе неке начине изражавања који су изван категорија западног мишљења. Поред тога, есеји из раног периода, као и неколико кратких прича и радио драма *Добри Бог Менхетна*, баве се улогом Ероса као узрока како отпора друштвеном поретку, тако и могућности артикулације алтернатива том поретку. Сходно Витгенштајновој поставци језичких игара, субверзивна моћ Ероса се може посматрати као нешто што је изван језика и што језику увек остаје неухватљиво као и сам женски принцип.

Међутим, управо кроз паралелу са том неухватљивошћу женског принципа, тај би принцип могао бити посматран и као унутрашње својство самих језичких игара, као управо оно њихово динамично својство због кога ни оне саме, као ни сам језик не могу бити одређене и дефинисане. Ако би се ствари тако поставиле, ако би се женски принцип поистоветио са динамичким својством језика, онда би његова потреба за одређивањем и дефинисањем, за крутим логичним поставкама свакако одговарала „крутом“ и апсолутизовању склоном мушком принципу. Сходно томе, тежња Ингеборг Бахман да језик види као слику света могла би се испоставити и у своју супротност, односно у тежњу да се свет види као слика језика, а њено настојање за новим језиком и новим светом би заправо било захтев да он то и буде.

Да би тај захтев стигао до свог остварења неопходно је да свет, односно језик дође до сагласности не са било којим, новим или старим принципима и одређењим, већ управо са самим собом. У складу са овим би свакако била и чињеница да је Ингеборг Бахман, покушавајући да пронађе адекватан израз за своје тежње, прешла пут од апстрактно-поетског до конкретно-аналитичког, а сва њена трагања су почињала и завршавала се у језику: „Стварност се дочекује новим језиком увек тамо где долази до моралног, сазнајног удара“, каже она у „Франфуртским предавањима“,

„а не тамо где се ради на обнови језика као таквог – као да језик сам може да прибави сазнање и обзнани искуство кога нема. Тамо где се језиком рукује само ради осећаја новине, он се ускоро свети и разоткрива намеру. Нов језик мора да има нови дуктус, а нов дуктус има само ако га испуњава нови дух.“³⁰

30 Бахман, „Питања и привидна питања“, 98.

Закључак

Дело Ингеборг Бахман и њена потрага за новим језиком и новом стварношћу представљају напор у правцу превазилажења постојећих ограничења, и успостављања неке нове стварности која ће бити у складу са потребама не само женског субјективитета, већ и са потребама егзистенције уопште. Постављајући женску субјективност у мушки одређени свет рационалности и субјективности, где је мушки субјект принцип и норма, Ингеборг Бахман не тежи само томе да представи гушење и искључивање те сугестивности у патријархалном систему, већ да на тај начин осветли, али и превазиђе ограничења у језику. У трагању за новим мишљењем и новим језиком, премда често супротставља мушки и женски субјекат, она их никада не сагледава одвојено, док питање остварења целовитости женског принципа никада не покреће изоловано и независно, при чему позива на нови дух у језику, односно на другачије мишљење које неће бити подређено никаквим апсолутизованим принципима.

Због свега тога, дело Ингеборг Бахман изазива увек нова, чак супротстављена читања и различита тумачења, а њене поставке представљају инспиративан и плодан материјал за феминистичку критику, посебно ако се има у виду да мушки и женски принцип, као и бинарне опозиције уопште, подупиру и одржавају друштвени поредак који не само да није у интересу жене, него и отежавају сагледавање и сналажење у мноштву све више супротстављених и све нестабилнијих стварности.

У свом раду Ингеборг Бахман посебно инсистира на томе да апсолутизовање и доминација представљају стубове носаче неке превазиђене стварности која је остала без било каквог оправдања, а са којом се пре свега на пољу језика мора изаћи на крај. Управо због тога она непрекидно настоји да превлада апсолутизовани мушки принцип унутар самог језика, будући да баш он, тако апсолутизован, претвара језик као средство комуникације у језик као немогућност комуникације.

Литература:

- Bachmann, Ingeborg. *Frankfurter Vorlesungen: Probleme zeitgenössischer Dichtung*. München/Zü: R. Piper & Co. Verlag, 1982.
- Бахман, Ингеборг. „Питања и привидна питања.“ *Про Фемина: часопис за женску књижевност и културу* 2 (1995): 94–101.
- Бахман, Ингеборг. *Малина*. Београд: Феминистичка издавачка кућа 94., 1999.
- Бахман, Ингеборг. *Одлазак водене виле, приче, избор*. Превела Марина Павловић Ђетковић, Београд: Монд, 2001.
- Bartsch, Kurt. *Ingeborg Bachmann*. Stuttgart-Weimar: J. B. Metzler, 1997.
- Витгенштајн, Лудвиг. *Филозофска истраживања*. Београд: Нолит, 1969.
- Дојчиновић-Нешић, Биљана. *Гинокритика*. Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 1993.
- Фетерли, Џудит. „О политичкој природи књижевности.“ *Генеро: часопис за феминистичку теорију* 1 (2002): 46–56.
- Иригарај, Лис. „Спекулум – Свака теорија субјекта је увек била прилагођена 'мушком'.“ *Женске студије: часопис за феминистичку теорију* (1995): 59–72.
- Jones, Ann Rosalind. „Writing the Body: Toward an Understanding of l'écriture féminine.“ In *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*, eds. Robyn R. Warhol and Diane Price Herndl, 370–383. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1997.
- Кнежевић, Јелена. „Нови језик, нова стварност – женски гласови у поезији Ингеборг Бахман“, *АПС, часопис за књижевност, културу и друштвена питања* 5–6 (2010): 192–195.
- Lennox, Sara. *Cemetery of the Murdered Daughters: Feminism, History, and Ingeborg Bachmann*. Amherst, Massachusetts: University of Massachusetts Press, 2006.
- Перлоф, Марџори. „Писање на ивици.“ *Про Фемина: часопис за женску књижевност и културу* 2 (1995): 102–117.
- Richter, Toni. *Die Gruppe 47, in Bildern und Texte*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1997.
- Stoll, Andrea. *Ingeborg Bachmanns Malina*. Frankfurt: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1992.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1987.

Summary

Sunčica Šido

Language as an Impossibility of Communication in Ingeborg Bachmann's Work

Keywords: language, domination, exclusion, subject, deconstruction, reality, Ingeborg Bachmann

The work of Ingeborg Bachmann, as well as numerous studies that observe it through the prism of gender theories, gave an important contribution to the representation of women's identity and to the creation of theoretical frame for the construction of women's political subject. By exploring the language in accordance with contemporary philosophical thoughts, Ingeborg Bachmann undermines the basis of absolutist, exclusion and domination – the basic principles of contemporary, men-determined world and society. Using a distinct approach Ingeborg Bachmann defines language, as a representation of the world, while having a specific focus on the position of a woman. The work of Ingeborg Bachmann underlines the necessity of feminist reconstruction of history, finding previously hidden elements of women's culture, at the same time takes part in developing alternative approaches to language, literature and culture at large.

Рад је примљен 22. новембра 2014, измењен 23. децембра 2014. и прихваћен за објављивање 25. децембра 2014. године.

Фудбалска Лига шампиона као поље доминације капитала: Пјер Бурдије и критика спорта

Апстракт: У овом раду покушали смо да неколико основних појмова Бурдијеве критичке социологије употребимо као теоријско оруђе за појашњење начина функционисања фудбалске Лиге шампиона као парадигме за одвијање процеса комодификације спорта и успостављање односа моћи и репродукције неравноправности и неједнакости у његовим оквирима, настојећи да њиховом применом избегнемо економски редуccionизам који се обично приписује лево оријентисаним критикама спорта. Примена Бурдијевих увида показала је да богати западноевропски клубови у оквиру постојећих правила игре унутар поља (систем такмичења), одржавају и репродукују сопствену доминацију, с обзиром на то да поседују економски капитал (буџети клубова), културни капитал (стручно знање), друштвени капитал (удруживање у професионалне друштвене групе) и симболички капитал (традиција и углед клубова), при чему обилато користе и симболичку доминацију/насилје које подразумева моћ наметања одређених значења и вредности етаблираних на позицију званичних и легитимних, а помоћу којих се заправо прикривају објективни односи снага, односно односи моћи унутар поља.

Кључне речи: фудбал, Лига шампиона, Пјер Бурдије, поље, капитал

Увод

Британски социолог спорта Ричард Ђулијаноти (Richard Giulianotti) примећује да је Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu), за разлику од већине „великих мајстора мислилаца“ социологије, написао и неколико радова о спорту.² Чак да то и није био случај, критичка социологија француског мислиоца представља значајан ресурс критичког приступа феноменима и проблемима савременог спорта, о чему сведочи велики

1 E-mail: milorad.gacevic@gmail.com.

2 Ричард Ђулијаноти, *Спорт – критичка социологија* (Београд: Clío, 2008), 233.

број истраживања различитих аспеката спорта која се одвијају на фону примене основних појмова Бурдијеове социологије.³ У савременој социологији спорта све више одјекују гласови који се залажу за рефлексивну критичку социологију која би, по свом интересу и опсегу деловања, као и према способности да евентуално покрене стварање широке међународне заједнице социолога, требало да представља истински глобалну социологију спорта. Ова социологија интендира ка томе да се својим истраживањима „навелико“, путем којих ће проучаване процесе унутар спорта повезати са ширим друштвеним променама, супротстави социологији коју Рицер (George Ritzer) назива социологијом „мекдоналдизације“, а која је након структуралних промена насталих у друштву у ери неолибералног капитализма заузела хегемонистичку позицију на универзитетима.⁴ Управо у тренутку када агенда за критичку социологију спорта постаје све фреквентнија, наслеђе критичке социологије Пјера Бурдијеа може да пружи изузетно велики допринос, како интенцијама демистификовања и деконструкције доминантне и у медијском и академском свету етаблиране парадигме третирања спорта, тако и критичким анализама и интерпретацијама процеса интензивирања комодификације, перпетуирања односа моћи, као и репродукције неравноправности и неједнакости унутар поља савременог спорта. Посматрана у контексту „левичарских теорија спорта“,⁵ примена неких појмова ове критички интендиране социологије може да испуни задатак проналажења теоријског приступа који би могао бити употребљен као адекватан критички апарат којим би се радикализовала критика савременог спорта, а да се при том не упадне

3 О доприносу Бурдијеове социологије у домену социологије спорта видети у: Jean-Paul Clement, „Contributions of the Sociology of Pierre Bourdieu to the Sociology of Sport,“ *Sociology of Sport Journal* 12 (1995): 147–157. Уместо упућивања на конкретна истраживања у области социологије спорта на трагу Бурдијеове социологије (списак би могао да буде веома дуг) на овом месту упућујемо на књигу *Спорт – критичка социологија* Ричарда Ђулијанотија у којој аутор у поглављу посвећеном бурдијеовској социологији упућује на најзначајније радове у којима су неки појмови из Бурдијеовог теоријског арсенала примењени на истраживање одређених феномена из области спорта. Види у: Ричард Ђулијаноти, *Спорт – критичка социологија*, 250–252.

4 Наведени ставови карактеристични су за британског социолога Грејам Скемблера (Graham Scambler) који покушава да развије критичку социологију спорта засновану на теоријској платформи критичке теорије друштва и теорије комуникативног деловања Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas). Види у: Грејам Скемблер, *Спорт и друштво: историја, моћ и култура* (Београд: Clio, 2007), 292–298.

5 На овом месту користимо термин левичарске теорије спорта који преузимамо од Вилијема Моргана. Овај теоретичар је покушао да различите критичке теорије спорта, које су засноване на премисама различитих варијанти марксизма, подведе под једну терминолошку одредницу. Види у: William J. Morgan, *The Leftist Theory of Sport, a Critique and Reconstruction* (Chicago: University of Illinois Press, 1994).

у замку економског редукционизма, коју су теоретичари чији се ставови базирају на поставкама студија културе детектовали код неких марксистичких критичара спорта.⁶

У овом раду покушаћемо да неколико основних појмова Бурдијеове критичке социологије употребимо као оруђе за појашњење начина функционисања фудбалске Лиге шампиона као парадигматичног примера поменутих процеса комодификације спорта, успостављања односа моћи и репродукције неравноправности и неједнакости у његовим оквирима. У првом делу рада дајемо историјски преглед настанка и одвијања Лиге шампиона настојећи да покажемо да је економски капитал постао значајан фактор утицаја на спортски резултат. Ипак, на крају првог дела рада поставићемо питање да ли се постизање спортског резултата и успостављање монопола на постизање тог резултата у оквиру европског фудбала може објаснити искључиво утицајем економског капитала. Да бисмо одговорили на то питање у другом делу рада на сцену уводимо Бурдијеово схватање капитала кроз представљање неких основних појмова његове критичке социологије. У трећем делу рада основне појмове Бурдијеове социологије ситуирамо у контекст фактора утицаја на спортски резултат који се детектују у оквиру стручне литературе из области теорија спорта да бисмо кроз анализу процеса који се одвијају у оквиру Лиге шампиона показали како су за остварење врхунског спортског резултата потребни различити видови капитала (економски, културни, друштвени, симболички).

Лига шампиона: генеза, организација, последице

Почетком деведесетих година двадесетог века (1993. године) долази до темељне реорганизације Купа европских шампиона, такмичења које се одвијало по пропозицијама тзв. куп такмичарског система које су подразумевале међусобни двомеч двају тимова након којих поражени тим, односно тим који у два меча забележи слабији

---

6 Актуелна констелација односа унутар студија спорта на левом пољу теоријског спектра карактерисана је критичким захватима спрам неомарксистичких теорија спорта насталих шездесетих и седамдесетих година двадесетог века, а чији парадигматичан представник је Жан-Мари Бром (Jean-Marie Brohm). Ове су теорије проказане као експоненти економистичког редуктивизма, сходно чему су позицију према спорту критички оријентисаних теорија преузели приступи који се темеље на постмарксизму и студијама културе са централним интенцијама усмереним на преиспитивање спорта као културалне праксе и инсистирањима на спорту као пољу политичке контрахегемонијске борбе. Међутим, на сцени „левичарских теорија спорта“ постоје и гласови који се залажу за радикализацију тзв. неомарксистичких теорија спорта из седамдесетих година двадесетог века (Ian McDonaldd, Rob Beamish, Alan Bairner). Више о томе види у: Ben Carrington and Ian McDonald, eds. *Marxism, Cultural Studies and Sport* (London, New York: Routledge, 2009).

укупни скор голова, аутоматски испада из даљег такмичења, при чему су право учешћа у његовим оквирима имали искључиво шампиони, односно победници националних фудбалских лига. Ово такмичење мења свој облик и трансформише се у Лигу шампиона која је организована као комбиновани систем такмичења који подразумева први круг, који се одвија у оквиру група које чине четири тима која се такмиче у форми лига система борбе за бодове, и други круг, у којем се прва два тима из лигашких група укрштају у елиминационим борбама по куп систему. Значајнија промена огледа се у томе што победницима националних првенстава из источноевропских, средњеевропских и скандинавских земаља, као и победницима из фудбалски слабије развијених западноевропских земаља (Луксембург, Белгија...), наступ више није загарантован. Реч је о томе да право учешћа у овој лиги, захваљујући специфичном систему бодовања којим најуспешнији тимови доносе велики број бодова земљи из које долазе и повећавају број тимова из једне земље који имају право да партиципирају у оквиру лиге, добијају и другопласирани, а каснијим ширењем лиге и трећепласирани па чак и четворопласирани тимови из најјачих европских фудбалских лига попут енглеске, италијанске и шпанске. То значи да постоји и квалификациона фаза такмичења која се такође састоји из неколико кругова, односно тзв. такмичарских кола. Од самог оснивања систем такмичења у квалификацијама се мењао тако да у актуелној форми подразумева да се у прва два квалификациона кола међусобно састају тимови који не долазе из најјачих фудбалских лига, док тимови из најјачих фудбалских лига који су у националним лигама заузели трећу и четврту позицију такмичење започињу у трећем колу квалификација.

Међутим, чини се да најзначајнија промена која се појавила са организацијом Лиге шампиона јесте комерцијализација овог такмичења којом се само партиципирање у његовим оквирима финансијски награђује, при чему количина новчаних средстава које је могуће стећи кроз такмичење расте пропорционално успеху у његовим оквирима. Начин организације ове лиге указује на то да се у пољу савременог фудбала догодила једна фундаментална промена. Она се манифестује увођењем и експанзијом спољњег (економског) фактора у фудбалско поље иманенције, односно интериоризацијом екстерних фактора. Наиме, комерцијализацијом фудбалских такмичења којом се победе у спортским надметањима економски валоризују, остварење иманентно спортских интенција и циљева (скуп свих поступака који се предузимају с циљем постизања спортског резултата) самим тим истовремено подразумева остварење и постизање економских интенција и циљева (скуп одређених активности које се предузимају с циљем остваривања одређене финансијски мерљиве вредности, односно профита).

Организација фудбалских такмичења у себе укључује економску исплативост, па фудбал постаје интересантно поље за инвестирање огромних количина новца од стране великих мултинационалних компанија и богатих појединаца који преузимају власништво над фудбалским клубовима. Клубови бивају реорганизовани и адаптирани модалитетима функционисања и пословања економских производно-операционалних система. Велика популарност фудбалске игре подразумева и заинтересованост великог броја људи за посматрање фудбалских такмичења, чиме овај спорт постаје интересантан и за велике медијске компаније које су спремне да уложе велика новчана средства за откупљивање телевизијских права.

Негде у исто време са реорганизацијом Купа шампиона, тачније 1995. године, усвојено је тзв. Босманово правило (названо по белгијском фудбалеру Жан-Марку Босману) којим је, у складу са чланом 48 Римског споразума који омогућава слободно кретање радне снаге у оквиру земаља Европске уније, отворена могућност неограниченог преласка фудбалера из једне у другу земљу. Најбогатији европски фудбалски клубови тиме постају неограничени у погледу слободе ангажовања најквалитетнијих играча без обзира на њихово порекло. Захваљујући Босмановом правилу у фудбалском свету долази до процеса глобализације радне снаге. Богати западноевропски клубови⁷ у своје редове почињу да доводе најквалитетније фудбалере из различитих земаља. Отварање овакве могућности довело је до формирања тимова који поседују висок ниво потенцијала потребних за ефикасно реализовање фудбалских интенција и циљева, а којима се, након реорганизације такмичења која су комерцијализована, истовремено реализују економске интенције и циљеви. Самим тим ови тимови имају добре полазне основе, како за стицање бодова који омогућавају да велики и успешни клубови обезбеђују учешће у Лиги шампиона без квалификационих борби, тако и за даљу акумулацију економског капитала.

---

7 Када говоримо о западноевропским клубовима руководимо се географским критеријумима. Јер, економски капитал који се улива у ове клубове нужно не мора да долази од појединаца и компанија из Западне Европе. У последњих десетак година постоји тренд улагања у ове клубове, као и тренд њихове куповине, од стране појединаца или компанија са Блиског истока или из Русије. Рус Роман Абрамович постао је власник лондонског Челзија. Још један Рус, Дмитриј Риболовјев, постао је власник Монака, док је Насер ал-Келаифи из Катарa постао власник Пари Сен Жермена. Постоји још оваквих примера. Дакле, може се говорити о финансијски моћним фудбалским клубовима чије је седиште на западу Европе, при чему економски капитал који се у њих улаже може да долази са различитих страна света.

Третирајући фудбал као парадигму глобализације радне снаге која почиње након усвајања Босмановог правила, економиста Бранко Милановић предочава последице и учинке слободне циркулације радне снаге. Анализирајући број клубова који се квалификовао за четвртфинала Лиге шампиона он наводи следеће чињенице:

„Посматрано по петогодишњим периодима између 1967. и 1986. године, у осам најбољих у овом такмичењу улазило је од 28 до 30 клубова. (Ако би сваке године улазили различити клубови, максималан број клубова у току пет година би био 40.) Али, у наредна два петогодишта тај број је опао на 26, а у последњем разматраном периоду (од 2000. до 2004. године) у четвртфинала је доспевао само 21 клуб. Закључак је јасан: све мање клубова успева да се нађе и одржи у европској елити. [...] Сиромашније или мање земље не могу ни да сањају о освајању пехара европске Лиге шампиона, како је то некада полазило за руком румунској Стеауи или српској Црвеној звезди”.⁸

Посматрано из перспективе источноевропских,⁹ средњеевропских, скандинавских, па чак и фудбалски слабије развијених западноевропских земаља, клубовима из ових средина не преостаје ништа друго него да постану својеврсни регрутни центри за селекцију и обуку фудбалера који ће фудбалске каријере наставити у богатим западноевропским клубовима, а од чије ће продаје пак себи обезбедити опстанак. У том смислу Зоран Аврамовић с пуним правом износи следећу констатацију:

„Као што је друга половина прошлог века била позната као период америчког културног империјализма, почетак овог 21. века, када је реч о бројним сегментима развоја фудбала могао би у будућности бити назван (надамо се, ипак, да неће!) ’период фудбалског империјализма Европске уније’”.¹⁰

У том се контексту поставља питање о узроцима овог фудбалског империјализма, односно доминације одређеног броја клубова у европским оквирима? Бранко Милановић сматра да разлоге поменуте доминације треба тражити у томе што су богати клубови у стању да у своје редове доведу најбоље фудбалере и тако остваре врхунски спортски

8 Бранко Милановић, *Глобализација* (Београд: Архипелаг, 2007), 33.

9 Из групе клубова из источноевропских земаља треба издвојити неке клубове из Русије (Зенит, ЦСКА) и Украјине (Шахтјор из Доњеца). Ради се о томе да украјински и руски „новобогаташи“ улажу огромна средства и формирају тимове који представљају својеврсне „легије странаца“. Ако су у почетку били принуђени да у своје редове доводе мање квалитетне играче, у последње време и они полако али сигурно постају озбиљни такмаци богатим клубовима са запада Европе. То потврђује прелазак из Порта у Зенит Гиванилда Вијеира де Соузе, репрезентативца Бразила познатог под надимком Хулк.

10 Зоран Аврамовић, *Фудбал, глобална религија* (Београд: Публикум, 2006), 91.

результат.¹¹ Квалитетан играчки кадар својим успесима на терену овим клубовима аутоматски обезбеђује предност (стицање бодова на основу којих се одређује статус у оквиру лиге) и омогућава увећање економског капитала. То би значило да стање доминације у оквиру фудбалских такмичења бива одржавано и репродуковано постизањем врхунских спортских резултата (стално квалификовање и висок пласман односно пласман у завршну фазу такмичења), при чему је постизање врхунског спортског резултата омогућено захваљујући економском капиталу којим се купују најквалитетнији фудбалери. Економски капитал, према томе, постаје најважнији фактор утицаја на резултат, односно збивања у оквиру поља спорта детерминисана су економским фактором. Међутим, поставља се питање да ли ово успостављање „монопола на врхунски спортски резултат“ богатих западноевропских клубова зависи искључиво од економског капитала? На ово питање покушаћемо да одговоримо из перспективе социологије Пјера Бурдијеа. Да бисмо то учинили, претходно ћемо у сасвим кратким цртама представити кључне појмове ове социологије.

Критичка социологија Пјера Бурдијеа: кратак преглед основних појмова

Како наводи Вукашин Павловић, „друштвени простор је за Бурдијеа теоријски, односно социолошки схваћена друштвена топологија“.¹² У том контексту може се рећи да је, покушавајући да теоријски захвати и обради комплексност друштвене стварности, Бурдије посегао за конституисањем једне топологије друштва. Друштво је третирано као географски простор у којем као актери делују друштвени агенти и групе. Друштвени агенти и групе које чине друштвени простор у његовим оквирима заузимају одређене позиције са којих ступају у међусобне односе. Друштвени простор за овог француског социолога јесте простор односа у којем делују одређена поља снага. Он је на изванредан начин испарцелисан тако да га чине посебне области које су у Бурдијеовој терминологији означене као друштвена поља. Бурдије под појмом поља подразумева један друштвени сегмент (школство, медији, мода, спорт), у којем друштвени чиниоци, актери, агенти и групе заузимају своје позиције наступајући у оквиру поља у складу са својим хабитусом и користећи се својим капацитетима (различите врсте капитала) с циљем да кроз поштовање правила игре која важе унутар поља освоје или присвоје одређену врсту добити која се може

11 Милановић, *Глобализација*, 33.

12 Вукашин Павловић „Бурдијеов концепт симболичке моћи и политичког капитала“, у: *Наслеђе Пјера Бурдијеа, поуке и надахнућа*, 96 (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Завод за проучавање културног развоја, 2006).

остварити кроз партиципацију у игри унутар самог поља. Бурдије сматра да постоји група која доминира пољем тако што, користећи расположива средства, функционисање поља прилагођава сопственим интересима перманентно примењујући стратегије одржавања стања доминације, док истовремено унутар поља постоје снаге које делују субверзивно, интендирајући ка успостављању нових правила игре унутар поља.

Један од кључних појмова Бурдијеове теорије јесте и појам хабитуса. Хабитус је „систем трајних и преносивих диспозиција, који укључујући сва претходна искуства, дејствује у сваком тренутку као матрица опажања, вредновања и деловања“.¹³ Према француском социологу, заузимање положаја унутар друштвеног света обликује искуство друштвених актера, конституишући парадигме њиховог понашања и вредновања: „Садашњи и прошли положај у друштвеној структури су оно што појединци као физичка лица носе са собом увек и свуда, у облику хабитуса који носе као одело“.¹⁴ Поред хабитуса, и капацитети које користе актери учесници игре унутар поља представљају својеврсне ресурсе потребне за присвајање пројектоване добити. Ове капацитете француски социолог означава појмом капитал. Према аутору *Хацрта за једну теорију праксе*, постоји неколико различитих врста капитала: економски капитал, културни капитал, друштвени капитал и симболички капитал. Док економски капитал подразумева постојање и поседовање финансијских и материјалних ресурса, културни капитал подразумева поседовање културних ресурса попут образовања и одговарајућих квалификација и стручних знања и способности. Друштвени капитал пак подразумева ресурсе који се односе на партиципацију унутар одређених друштвених група и мрежа као домена размене и комуникације (пријатељске, породичне, професионалне), док симболички капитал подразумева поседовање угледа, почаста, престижа, славе.

Осим различитих облика капитала, снаге које доминирају одређеним друштвеним пољем прибегавају и употреби симболичке моћи, односно симболичког насиља као инструмента успостављања и репродукције односа сопствене доминације, важећих подела и хијерархијских односа унутар поља. Доминантне групе користе симболе као инструменте знања и комуникације којима се конституишу и етаблирају значења, идеали и вредности који треба да важе као званично и владајуће виђење света за све актере унутар друштвеног поља. Другим речима, употреба симболичке моћи омогућава да се кроз успостављање мисаоног и вредносног поретка успостави општи друштвени консензус и конституише докса која важи у одређеном друштвеном пољу.

13 Пјер Бурдије, *Хацрт за једну теорију праксе: три студије о кабилској етнологији* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 162.

14 Ibid., 166.

Лига шампиона: критичка анализа поља

Уколико Лигу шампиона третирамо као поље у бурдијеовском смислу, онда можемо рећи да систем такмичења карактеристичан за ову међународну фудбалску лигу представља правила игре која важе у пољу и која се морају поштовати од стране актера који се боре за присвајање одређених добити унутар самог поља. Правила игре унутар овог поља устројена су на начин који подразумева то да су одређени актери, самим тим што нису у обавези да учествују у квалификационој фази такмичења, унапред привилеговани. То значи да пре самог почетка лигашког дела овог такмичења унутар поља бива успостављен однос хијерархије и доминације. У том контексту лигашки део такмичења може бити третиран као игра у оквиру које актери који су унапред привилеговани настоје да задрже своје привилегије и репродукују однос хијерархије и доминације, док непривилеговани актери покушавају да остваре резултат који ће им омогућити да евентуално и сами постану део снага које доминирају пољем. Имајући у виду то да ингеренције на дефинисање правила игре унутар поља има искључиво Уефа (Унија европских фудбалских асоцијација), као организација која подједнако треба да заступа интересе свих клубова који учествују у оквиру овог такмичења, клубови који доминирају унутар поља не могу да утичу на сама правила игре. Ипак, може се рећи да су сопственим удруживањем они у једном тренутку у најмању руку покушавали да изврше притисак на Уефу.

Богати клубови су 2002. године основали тзв. Г14 групу коју је у почетку чинило четрнаест, а касније осамнаест најбогатијих и најмоћнијих европских клубова из седам европских земаља. Ова група покушавала је да актуализује идеју покретања суперлиге у оквиру које би се такмичили искључиво најбогатији европски клубови. Истовремено, усвојила је принципе којима се између осталог подразумева да клубови који партиципирају у њеним оквирима морају бити посебно поштовани и заштићени. Зоран Аврамовић истиче да су неки њихови принципи ишли толико далеко да се чак захтевало да им се од стране националних фудбалских савеза (али и Фифе¹⁵ и Уефе) плаћа осигурање и надокнада за наступе њихових играча у националним фудбалским репрезентацијама.¹⁶

Ако овом врстом удруживања велики и богати клубови нису успели да остваре све своје идеје, онда свакако јесу покушали да врше одређене притиске на међународне фудбалске организације и да у најмању руку изборе што бољу позицију за евентуалне разговоре са тим организацијама. Уколико би Уефа покушала да направи промене у

15 Међународна федерација фудбалских асоцијација.

16 Аврамовић, *Фудбал*, 107.

систему такмичења, ови клубови су у сваком тренутку могли да покушају да формирају сопствено такмичење што би у великој мери обесмислило такмичење које би организовала Уефа. Такмичење без тимова попут Реал Мадрида или Бајерн Минхена свакако би изазавало мање пажње, како публике, тако и спонзора. Међутим, у светлу распуштања ове групе и оснивања Асоцијације европских клубова (*European Club Association*) коју тренутно чини 214 клубова, остаје отворено питање да ли су богати клубови одустали од покушаја да на одређени начин штите своје партикуларне интересе или је дошло до промене стратегије деловања? Одговор на ово питање превазилази оквире овог рада. У међувремену, усвојен је Фифин програм за заштиту клубова према којем се клубовима плаћају новчане надокнаде у ситуацијама када се њихови играчи повреде на утакмицама националних селекција. Сама ова чињеница показује да активности удружења клубова постижу одређене учинке.

Бурдијевском терминологијом исказано, то значи да кроз партиципацију у одређеним друштвеним групама или мрежама они који доминирају пољем покушавају да развију облике друштвеног капитала. С друге стране, подређени клубови унутар поља нису међусобно удружени нити покушавају да врше било какав притисак. Побољшање њиховог положаја препуштено је на милост челницима Уефе, па самим тим подређени актери унутар поља не развијају свој друштвени капитал.¹⁷ На том трагу може бити констатовано да у пољу Лиге шампиона недостају снаге које би покушале да делују субверзивно у смислу покушаја промене правила игре с обзиром на то да су подређени актери пристали на успостављена правила игре и интернализовали логику коју су наметнули они који доминирају. То истовремено показује да они који доминирају пољем поседују већи степен друштвеног капитала обезбеђен кроз партиципацију унутар одређених друштвених група или мрежа као домена размене и комуникације.

У сваком случају, уколико су правила игре у пољу таква да априори подразумевају успостављање односа доминације, питање које би могло да буде постављено јесте питање како у оквиру ових правила долази до одржавања стања доминације одређеног броја клубова? Анализа структуре досадашњих победника овог такмичења показује да га је освајало тринаест клубова из седам различитих земаља, при чему су га, на пример, неколико пута освајали исти клубови (Реал Мадрид четири пута, Барселона и Милан три пута, Манчестер јунајтед и Бајерн

---

17 Занимљиво је да су ови клубови ушли у оквире Асоцијације европских клубова заједно са богатим клубовима који резултатски доминирају пољем Лиге шампиона. Зар и то на неки начин не показује да ови клубови не успевају да увиде да је потребно да покушају да се међусобно удруже и оформе сопствену организацију у оквиру које би покушали да артикулишу одређени минимум заједничких интереса?

Минхен два пута). Другачије речено, на двадесет и два организована лигашка такмичења пет клубова (Реал Мадрид, Барселона, Бајерн Минхен, Милан, Манчестер јунајтед) је чак четрнаест пута освајало ово такмичење. Анализа такође показује да су клубови из четири европске земље (Шпанија, Италија, Енглеска, Немачка) били победници на чак деветнаест одржаних такмичења.

Да бисмо одговорили на постављено питање, ствари ћемо ситуирати у контекст фактора утицаја на спортски резултат на начин на који су они третирани у оквиру теоријских проучавања спорта. Другим речима, намеће се питање шта је заправо потребно за постизање врхунског спортског резултата?

У стручној литератури кинезиолошки интендираних теоријско-методолошких приступа спорту¹⁸ детектују се две групе фактора који утичу на постизање спортске форме, односно спортског резултата. Прву групу фактора представљају унутрашњи (ендогени), односно антрополошки фактори који непосредно дефинишу спортску форму и резултат, док другу групу фактора представљају спољашњи (егзогени) фактори који посредно утичу на спортску форму и резултат, јер услов могућности њиховог деловања и утицаја представљају ендогени, односно антрополошки фактори. У ендогене факторе спада корпус антрополошких карактеристика попут морфолошких карактеристика, функционалних и физичких способности те психолошких карактеристика. У спољашње (егзогене) факторе спадају спољашњи утицаји попут макро и микро социјалних односа, климатских услова и пре свега склоп тренажних утицаја који се одвијају кроз дуготрајни тренажни процес. Тренажни процес у теорији се третира као специфичан техничко-технолошки процес који захтева висок ниво теоријског и искуственог знања, а у бити подразумева низ узастопних утицаја (контрола и корекција тих утицаја) на живот спортисте с циљем трансформисања његових ендогених антрополошких карактеристика и способности до нивоа (стања) потребног за оптимално и равноправно партиципирање у пољу одређене спортске гране или дисциплине, као и за остварење резултата у оквиру одређене спортске активности. Кроз тренажни процес врши се

---

18 Под стручном литературом кинезиолошки интендираних теоријско-методолошких приступа спорту пре свега подразумевамо литературу која се користи за потребе образовања стручних спортских кадрова у оквиру Факултета за спорт и физичко васпитање и различитих школа за спортске тренере. У том смислу, на овом месту бисмо могли навести велики број референтних књига. У представљању карактеристичних увида ове врсте приступа спорту првенствено ћемо се ослонити на књигу Златка Ахметовића, *Основи спортског тренинга* (Београд: Виша школа за спортске тренере, 1998).

актуализација ендогених потенцијала спортисте. Тако у књизи *Основи спортског тренинга* постоји следећи исказ којим се идентификују и акцентују кључни фактори утицаја на резултат:

„Ако се има на уму, у овом тренутку неоспорена претпоставка, да врхунски спортисти и јесу врхунски зато што постижу врхунске домете спортског стваралаштва захваљући квалитету властитих потенцијала, онда структура тих потенцијала са становишта њиховог раног препознавања (селекције), стицања и усавршавања (тренинга) и осталих услова окружења, такмичења и тренинга обезбеђује темељ одговора на питање како постићи спортски резултат“.¹⁹

Ако сада описано стање ствари, које подразумева капиталистичку колонизацију савременог фудбала, покушамо да конкретизујемо и ситуирамо управо у контекст проучавања и теоријских третирања инхерентно фудбалске проблематике, односно проблематике која се односи на детекцију фактора утицаја на спортски резултат, уочићемо да мора доћи до укључивања макросоциолошких промена у ред фактора утицаја на спортски резултат.

Да појаснимо. Поседовање читавог комплекса антрополошких способности и потенцијала, као ендогених фактора утицаја на спортски резултат, који се континуираним активностима у оквиру тренажног процеса као егзогеног фактора утицаја морају трансформисати с циљем достизања пуног капацитета ових антрополошких потенцијала, нужан је и неопходан услов да би се партиципирало у фудбалској игри. Ипак, овај склоп антрополошких способности и потенцијала (чак и под претпоставком најквалитетније и најстручније обављеног процеса вршења тренажних утицаја) сам по себи није довољан за постизање врхунских резултата. Уколико фудбалски клуб, као средина у оквиру које су се одвијали процеси развоја и актуализовања спортских потенцијала, не поседује економски капитал, онда не постоји могућност да клуб у својим редовима задржи играче који поседују играчке квалитете. Другим речима, количина економског капитала којим неки фудбалски клуб располаже у условима савременог фудбала, поред антрополошких способности и потенцијала и њиховог трансформисања путем континуираног вршења тренажних утицаја, контроле и корекције тих утицаја, такође представља нужан услов претендовања на партиципирање у оквиру процеса постизања спортског резултата, односно манифестовања вредности створених управо развојем антрополошких способности и потенцијала. То би онда значило да ове две групе фактора у савременом фудбалу представљају факторе који кроз извесне законитости интерактивног међупрожимања и међуделовања детерминативно утичу на постизање

¹⁹ Златко Ахметовић, *Основи спортског тренинга*, 10.

врхунских фудбалских резултата. Као што је незамислива могућност да врхунске резултате оствари спортиста (фудбалер) који не поседује специфичну матрицу својстава која обезбеђује висок ниво диспозиција за само ово остваривање врхунских резултата, тако је у савременом фудбалу готово незамисливо да врхунске резултате може да оствари фудбалски клуб који не располаже значајним економским капиталом. Клубови који располажу овим ресурсом поседују предиспозиције за присвајање фудбалера који поседују највиши степен квалитативних способности и потенцијала, чиме остварују претпоставке за постизање врхунског спортског резултата.

Међутим, када се узме у обзир то да су Лигу шампиона по неколико пута освајали исти клубови (Реал Мадрид, Барселона, Милан, Бајерн Минхен, Манчестер јунајтед) показало се да економски капитал можда јесте нужан али не и довољан услов за постизање врхунског спортског резултата *eo ipso* повећања економског капитала. Другим речима, када се у обзир узме то да клубови који у одређеној сезони улажу највећу количину економског капитала не успевају да освоје Лигу шампиона, него се углавном догађа то да исти клубови мање или више редовно освајају титулу, поставља се питање зашто је то тако? Уколико клуб попут Манчестер ситија, који у последњих неколико сезона поседује убедљиво највећу количину економског капитала и веома квалитетан играчки кадар, неколико година није успео да прође ни први круг лигашког такмичења, поставља се питање шта таквом клубу недостаје за остварење врхунског фудбалског резултата. Постоји неколико могућих одговора.

На првом месту треба навести фактор традиције и угледа клубова (симболички капитал), како у погледу постигнутих резултата, тако и у погледу најквалитетнијих играча у историји светског фудбала који су наступали за ове клубове, али и специфичног и у фудбалском свету препознатљивог стила игре или начина рада карактеристичног за одређене клубове. Наиме, клубови који су неколико пута освајали Лигу шампиона, али и остале интернационалне трофеје и националне лиге, управо због поменуте традиције и угледа, у случају поседовања исте или чак мање количине економског капитала и његовог улагања у довођење играчког кадра, успевају да привуку најквалитетније играче. Другим речима, традиција и углед клубова помажу приликом довођења играча и могу бити пресудан фактор приликом доношења одлуке играча и тренера о томе који клуб ће изабрати. Наравно, традиција и углед који обезбеђују присуство најквалитетнијих играча аутоматски привлаче спонзоре. Бурдијеовски речено, симболички капитал не само да може да представља важан фактор утицаја на резултат него истовремено омогућава сопствено конвертовање у економски капитал. Међутим, традиција и углед помажу само уколико постоји економски капитал

који омогућава да се кроз привлачење и довођење квалитетног играчког и стручног кадра ови фактори ефектуирају остварењем врхунског спортског резултата, самим тим и повећања економског капитала али и задржавања и/или обнове симболичког капитала. У супротном, симболички капитал у најбољем случају може да омогући релативно редовно партиципирање у оквиру Лиге шампиона (Динамо Кијев), повремено партиципирање у оквирима лиге (Стеауа Букурешт), или не мора уопште да буде довољан да би омогућио квалификовање у лигашки део такмичења (Црвена звезда).

На другом месту треба навести фактор стручног знања. Када ствари поново покушамо да посматрамо из перспективе конкретних збивања унутар поља фудбала, онда ћемо доћи до следећих увида. Наиме, окупљање великог броја врхунских играча, које је омогућено поседовањем економског и симболичког капитала, није априори гарант успешног усавршавања и развијања модела игре као и за постизање врхунских резултата, с обзиром на то да је потребно уложити огромне стручне напоре како би се група висококвалитетних индивидуалаца уклопила у кохезиван и кохерентан колектив. Ова чињеница посебно долази до изражаја када се у обзир узме то да је пракса досадашњих такмичења показала да клубови који у одређеној сезони уложе највећа финансијска средства за довођење најквалитетнијег играчког кадра не постижу увек врхунске спортске резултате (пример Манчестер ситија), а поготово када се укаже и на чињеницу која показује да понекад клубови са мањим економским капиталом остваре врхунски резултат (примери Ајакса, Борусије и Порта). Видели смо да је постизање врхунског резултата у савременом фудбалу незамисливо без селекције фудбалера који поседују специфичну матрицу својстава која обезбеђује висок ниво диспозиција за остваривање оваквих резултата, при чему шансе за то расту пропорционално са економском моћи клуба. Међутим, пракса показује да ни ова два фактора нису априори гарант да ће резултат заиста бити остварен. Самим тим можемо увидети да недостаје још једна битна карика у ланцу потребном за врхунске домете у савременом фудбалу. Ову карику у ланцу чини стручно знање које је у теоријским третирањима спорта идентификовано као најважнији егзогени фактор утицаја на постизање спортског резултата.

На овом месту долазимо до још једне значајне појаве у пољу савременог фудбала. Наиме, врхунски фудбал данашњице карактерисан је присуством читавог тима стручњака различитих провенијенција, профила и знања окупљених у стручне тимове чије интенције су усмерене у правцу пружања одређене количине информација и знања насталих као последица озбиљних научних истраживања свих манифестационих аспеката фудбалске игре. Инволвирање и употреба тих знања у процесима планирања и програмирања свих аспеката тренажног

рада доводи до њихове свакодневне примене у непосредној фудбалској пракси. У том контексту можемо рећи да стручњаци, који поседују теоријско-методолошка знања потребна за стручно вођење фудбалских тимова, представљају посреднике на релацији између економског капитала, с једне стране, и фудбалера, односно непосредних произвођача врхунског спортског резултата *quia* увећања економског капитала, с друге стране. Видели смо да задатак образованих стручњака јесте ефикасна мобилизација потенцијала фудбалера с циљем повећавања степена њихове ефикасности на путу постизања спортског резултата који аутоматски доноси профит. Преведено на језик бурдијеовске терминологије, а имајући у виду то да стручно знање подразумева поседовање културних ресурса попут образовања и одговарајућих квалификација и способности, ову врсту фактора утицаја на спортски резултат можемо подвести под категорију културног капитала.

Ако се поново вратимо на пример Манчестер ситија, који у последњих неколико година представља клуб који поседује највећу количину економског капитала који се улаже у довођење квалитетних играча и стручних кадрова, а не остварује врхунске резултате у оквиру Лиге шампиона, увидећемо да поље фудбала поседује своје специфичности и законитости. Очигледно је реч о томе да, упркос ангажману врхунских играча и реномираних стручњака, постоји потреба за јасним профилисањем стручног рада и његовом вишегодишњом применом како би се дошло у позицију постизања врхунског спортског резултата, а самим тим и стицања симболичког капитала. Управо то показује пример Челзија који је након вишегодишњих улагања у играчки и стручни кадар дошао у позицију да постигне врхунски резултат (победник Лиге шампиона у сезони 2011/2012) и да на тај начин, поред економског, стекне и симболички капитал. С друге стране, Ајакс из Амстердама већ деценијама практикује високостручан рад профилисан на основу јасно конципираног плана и програма селекције, обуке и развоја веома квалитетних младих и перспективних играча. Такође, Ајакс поседује и културни капитал, али и симболички капитал између осталог стечен управо због рада своје школе фудбала, али и због тога што је вишеструки освајач Купа шампиона. Ипак, пример Ајакса показује да дефицитарност у погледу економског капитала аутоматски онемогућава постизање врхунских спортских резултата.

Бурдијеовском терминологијом речено, доминација одређеног броја клубова унутар Лиге шампиона одржава се и репродукује захваљујући томе што они који доминирају поседују капацитете (различити облици капитала) који им омогућавају да присвоје добити које омогућава игра унутар поља (спортско такмичење), при чему присвајање добити повратно утиче на повећање њихових капацитета. Конкретно говорећи, клубови победници и редовни учесници завршне

фазе овог такмичења (Барселона, Реал Мадрид, Милан, Бајерн Минхен, Манчестер јунајтед) поседују све врсте капитала (економски, културни, симболички, друштвени) који сваким новим успехом у оквиру овог такмичења додатно увећавају, док клубови који не успевају да се пласирају у завршну фазу такмичења самим тим не успевају да присвоје одређене добити које би утицале на повећање њиховог постојећег капитала или евентуално стицање новог капитала који би повећао њихове потенцијале и могућности за равноправније такмичење унутар поља. Дакле, јасно је да је остварење добити унутар поља могуће у случају поседовања свих облика капитала.

Овакво схватање, које проистиче из примене неких појмова Бурдијеве социологије, може да буде значајно јер указује на то да економски капитал није једини фактор који утиче на успостављање резултатског монопола и односа доминације унутар овог друштвеног поља. Тачније говорећи, економски капитал представља капацитет (фактор) који је нужен али не и довољан услов за остварење спортског резултата, присвајање свих добити које уз њега иду и репродуковање односа доминације унутар поља. Ако за ову прилику изменимо Бурдијев исказ везан за поље новинарства,²⁰ могли бисмо да констатујемо да свет фудбала представља микросвет који има сопствене законе и који је одређен својим положајем у глобалном свету, привлачењима и одбијањима којима је подвргнут у сусрету са другим микросветовима. Када се каже да је он независан и да има сопствене законе, то значи да оно што се у њему дешава не може да буде непосредно и директно схваћено само на основу спољних чинилаца. Управо је то основа приговора на објашњење свега онога што се дешава у фудбалу које почива на економским чиниоцима.

На крају мора бити поменута још једна занимљива појава. Наиме, како унутар поља фудбала, тако и унутар ширег друштвеног поља, не постоји критичка свест спремна да се упусти у анализу актуалне форме организације Лиге шампиона и фудбалског спорта уопште. Ако се, на пример, анализирају збивања у оквиру фудбалске Лиге шампиона, призма кроз коју се она посматрају остаје или искључиво информацијско-чињенична (резултати, прегледи утакмица, табеле, интервју са актерима, итд.) или пак стручно-аналитичка (анализа система игре,

---

20 Реч је о следећем исказу: „Свет новинарства представља микросвет који има сопствене законе и који је одређен својим положајем у глобалном свету, привлачењима и одбијањима којима је подвргнут у сусрету са другим микросветовима. Када се каже да је он независан и да има сопствене законе, то значи да оно што се у њему дешава не може да буде непосредно и директно схваћено само на основу спољних чинилаца. Управо је то основа мог приговора на објашњење свега онога што се дешава у новинарству које почива искључиво на економским чиниоцима“. Пјер Бурдије, *Нарцисово огледало* (Београд: Сlio, 2001), 59.

тактике, технике, судијских одлука, итд.), док се питања која се односе на принципе организације овог такмичења, односно на правила игре у оквиру овог друштвеног поља која су профилисана тако да су богати и моћни тимови привилеговани и повлашћени, чиме се директно легализују и легитимизују такмичарска неравноправност и односи доминације и моћи, никада не постављају. Осим тога, како у спортској тако и у широј јавности успостављен је консензус у погледу смисла и значења Лиге шампиона. Ово такмичење перципира се, а затим и афирмише као најквалитетније спортско такмичење које представља парадигматичан пример манифестације доживљаја и вредности које сам спорт може да пружи, односно да представља. Према етаблираном медијском дискурсу, мечеви Лиге шампиона доносе узбуђење, непредвидљивост, неизвесност, висок квалитет фудбала, путем којег се манифестују, како занимљивост и лепота ове игре, тако и обрасци модела и система игре које треба следити, али и модели друштвених вредности слободног учешћа свих (право учешћа имају сви људи независно од расних, верских, националних, класних припадности), победе најталентованијих и најспособнијих (резултат зависи искључиво од квалитетног и преданог рада и одличне организације), поштовања уговорених правила (фер плеј). Испоставља се да Лига шампиона представља врхунац отелотворења духа спорта као часне борбе и такмичења у циљу постизања правилима прописаних и кодификованих спортских циљева (резултата).

У контексту наших претходних анализа, које су показале да је у пољу Лиге шампиона успостављена констелација односа и снага која у потпуности одговара западноевропским клубовима, који су се етаблирали на позицији суверених владалаца, показује се да су репрезентације спорта као отеловљења читавог низа доживљаја и вредности, а пре свега принципа часне борбе, заиста илузорне. Наравно, ако ствари посматрамо из угла оних који доминирају пољем, ове илузије су ипак неопходне с обзиром на то да представљају симболичко, односно идеолошко средство чијом свакодневном употребом се монополистички положај богатих и моћних легитимизује. Истовремено, монополистички се положај и омогућава тако што се интериоризацијом ове значењске илузије, пре свега репрезентације спорта као духа принципа фер плеја, од стране објеката доминације обезбеђује добровољна партиципација у сопственом поразу који се деловањем техника первертирања у стилу орвелијанског новоговора представља тако да објекти над којима се доминира сопствени неуспех перципирају као последицу „самоскривљене незрелости“, односно недостатка знања и квалитета. Самим тим ова „врста симболичког ’утуљивања’, кап по кап, коме у великој мери доприносе новине и ТВ дневници – великим делом несвесно, зато што већина људи који понављају те ставове чини

то из најбоље намере – има веома дубоке последице²¹. Бурдијеовском терминологијом речено, доминантне групе користе симболе као инструменте знања и комуникације којима се конституишу и етаблирају значења, идеали и вредности који треба да важе као званично и владајуће виђење света које важи за све актере унутар овог друштвеног поља. На делу је употреба симболичке моћи, односно насиља којим се, захваљујући томе што је успостављен друштвени конзензус на основу којег је конституисана докса која важи у пољу репрезентације Лиге шампиона, прикривају реални односи снага унутар поља и на тај начин репродукују односи доминације и неравноправности.

Закључак сада може бити комплетиран. Након анализе Лиге шампиона може се констатовати да у пољу савременог фудбала богати западноевропски клубови у оквиру постојећих правила игре унутар поља (систем такмичења), одржавају и репродукују сопствену доминацију, с обзиром на то да поседују економски капитал (буџети клубова), културни капитал (стручно знање), друштвени капитал (удруживање у професионалне друштвене групе) и симболички капитал (традиција и углед клубова), при чему обилато користе и симболичку доминацију/насиље које подразумева моћ наметања одређених значења и вредности етаблираних на позицију званичних и легитимних, а помоћу којих се заправо прикривају објективни односи снага помоћу којих се репродукују односи моћи унутар поља.

---

21 Пјер Бурдије, *Сигнална светла, прилози за отпор неолибералној инвазији* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 59.

Литература:

- Ахметовић, Златко. *Основи спортског тренинга*. Београд: Виша школа за спортске тренере, 1998.
- Аврамовић, Зоран. *Фудбал, глобална религија*. Београд: Публикум, 2006.
- Бурдије, Пјер. *Сигнална светла, прилози за отпор неолибералној инвазији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Бурдије, Пјер. *Нацрт за једну теорију праксе, три студије о кабилској етнологији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Бурдије, Пјер. *Нарцисово огледало*. Београд: Clio, 2001.
- Ђулијаноти, Ричард. *Спорт – критичка социологија*. Београд: Clio, 2008.
- Милановић, Бранко. *Глобализација*. Београд: Архипелаг, 2007.
- Morgan, J. William. *The Leftist Theory of Sport, a Critique and Reconstruction*. Chicago: University of Illinois Press, 1994.
- Павловић, Вукашин. „Бурдијеов концепт симболичке моћи и политичког капитала“. у: *Наслеђе Пјера Бурдијеа, поуке и надахнућа*, 93–110. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Завод за проучавање културног развоја, 2006.
- Скемблер, Грејам. *Спорт и друштво: историја, моћ и култура*. Београд: Clio, 2007.
- Carrington, Ben, and Ian McDonald, eds. *Marxism, Cultural Studies and Sport*. London, New York: Routledge, 2009.
- Clement, Jean-Paul. „Contributions of the Sociology of Pierre Bourdieu to the Sociology of Sport.“ *Sociology of Sport Journal* 12 (1995): 147–157.

Summary

Milorad Gačević

Football Champions League as a Field of Capital Domination: Pierre Bourdieu and the Critics of the Sport

Keywords: football, Champions League, Pierre Bourdieu, capital

In this paper we tried to use a few basic concepts of Bourdieu's critical sociology as a theoretical tool for understanding the way in which Champions League works; both by being a paradigm of sport's commodification process as well as by setting the power relations and reproduction of inequality within its borders. We tended to avoid the economic reductionism which is usually associated with the left-oriented criticism of sport. Application of Bourdieu's insights showed that the rich west European clubs are dominating the rule-making inside the field of modern football (competition system), which enables them to keep and reproduce their own domination because they own economical capital (clubs' budget), cultural capital (professional knowledge), social capital (different socially networked professional groups) and symbolic capital (tradition and reputation of clubs). At the same time, they profusely use symbolical violence as a power of installing meanings and values by which the objective relationships inside the field are being hidden.

Рад је примљен 22. августа 2014, измењен 10. новембра 2014. и прихваћен за објављивање 24. новембра 2014. године.

Председнички избори у САД 1968. године и београдска штампа²

Апстракт: У овом раду се анализира писање најзначајније београдске штампе о америчким председничким изборима 1968. године. Коришћени су најтиражнији дневни листови: Политика, Борба и Вечерње новости, као и најтиражнији недељници: НИН, Недељне новости, Илустрована политика и, коначно, Комунист као узорак идеолошки неупитних новина. Београдска штампа је била веома отворена према америчким утицајима крајем шездесетих година двадесетог века, упркос идеолошким и политичким разликама Сједињених Држава и Југославије. Њено извештавање о америчким председничким изборима одражава велику заинтересованост за америчку политику и амерички политички систем уопште, премда је истовремено снажно осуђивала америчко ангажовање у Вијетнамском рату. Избори су се одвијали у години велике кризе америчког друштва и стога пружали добар увид у многа друштвена кретања у Сједињеним Државама. Анализирајући свеукупно писање најзначајније београдске штампе о америчким председничким изборима у тренутку значајних међународних збивања и преокрета југословенске спољне политике откривају се извесна размимоилажења између званичне позиције СФРЈ и њене штампе.

Кључне речи: америчко-југословенски односи, амерички председнички избори, политички систем САД, београдска штампа, српски либерали, Вијетнамски рат, 1968. година

Увод

Сједињене Америчке Државе нашле су се у фокусу светске јавности 1968. године услед жестоких расних и социјалних сукоба, политичког насиља и наизглед потпуног слома друштвеног консензуса, као и

---

1 E-mail: bontaman@yahoo.com.

2 Овај чланак је настао на основу дипломског рада, одбрањеног у мају 2013. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, код ментора проф. Дубравке Стојановић.

знатног опадања међународног престижа. Америчке „трауме“³ 1968. године започеле су неочекиваном ескалацијом глобално непопуларног Вијетнамског рата. Вијетконг је 31. јануара покренуо масовну „Тет“ офанзиву и нанео озбиљне губитке америчким положајима у Јужном Вијетнаму. Још више је страдало, може се рећи, америчко самопоуздање. Вера у скори завршетак и пожељан исход далекоисточне ратне авантуре остала је резервисана за владине званичнике, док је америчкој јавности постајало јасно да оба циља више није могуће постићи, и она се тегобно опредељивала између њих. „Американизација“ Вијетнамског рата⁴ – више од пола милиона стационираних војника – у условима огромне фискалне неравнотеже и масовног противљења рату значила је и крај надама да ће опсежне социјалне реформе председника Линдона Џонсона опстати. Његов концепт „Великог друштва“⁵ био је „најамбициознији програм друштвене бриге у историји САД“⁶, док његово залагање за људска права Афроамериканаца није виђено од Линколна, што је довело, као и сто година раније, до великог одобравања и великог оспоравања. Како су се очекивања са једне а страховања са друге стране стално повећавала, тако су унутрашњи сукоби постајали све виолентнији а америчко друштво све више подељено.⁷

Амерички председнички избори у 1968. години, драматични у свом току и могућим исходима као ретко који у историји, представљали су прилику за разрешење болних унутрашњих подела Сједињених Држава. Специфични изборни систем често је више пажње усмеравао на избор страначких кандидата него на саме (тј. опште) изборе. Кандидати двеју водећих странака бирају се низом прелиминарних избора или у локалним страначким кокусима појединачних држава у првој половини године, док коначно не буду потврђени на страначким конвенцијама у августу. Како се општи избори одржавају почетком новембра, то интензивна кампања траје читаве године. Уобичајено је да актуелни председник лако освоји кандидатуру своје странке за поновни избор. Међутим, на првим прелиминарним изборима Демократске странке, у држави Њу Хемпшир,

3 George Brown Tindall, David E. Shei, *America: A Narrative. Vol. 2* (New York: W. W. Norton, 2007), 1260.

4 Fredrik Logevall, „The Indochina Wars and the Cold War, 1945–1975,“ in *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2: Crises and Detente*, 296 (New York: Cambridge University Press, 2010).

5 Alan Brinkley and Ellen Fitzpatrick, *America in Modern Times: Since 1890* (New York: McGraw-Hill, 1997), 474.

6 Erik Hobsbaum, *Doba Ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991* (Beograd: Dereta, 2002), 185.

7 Jeremi Suri, „Counter-cultures: the rebellions against the Cold War order, 1965–1975,“ in *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2: Crises and Detente*, 471 (New York: Cambridge University Press, 2010).

Џонсон је освојио свега 49% гласова у односу на кандидата антиратне фракције, сенатора Јуџина Макартија, који је однео 42% гласова. Како је, затим, улазак у трку објавио још један антиратни кандидат, популарни Роберт Кенеди, Линдон Џонсон се повукао, што је изазвало сензацију.⁸ Владин кандидат је постао Хјуберт Хамфри, потпредседник САД, који, након атентата на Роберта Кенедија, није имао озбиљних проблема да освоји демократску номинацију. На другој страни, бивши потпредседник САД и тврди антикомуниста, Ричард Никсон од почетка је био фаворит Републиканаца. С времена на време се на америчким председничким изборима појави јак кандидат неке „треће“ странке, а овог пута је то био ултраконзервативни Џорџ Валас, који је рачунао на тзв. Дубоки Југ, бивше демократско упориште које је Џонсон изгубио својим реформским потезима.⁹ У донекле неизвесној завршници, Никсон је освојио изборе са 301 електорским гласом и 32 државе, Хамфри је добио 191 глас и 13 држава (и главни град), док је Валас био трећи са 46 електорских гласа и пет јужњачких држава.¹⁰

Елиминацијом изразито антиратних кандидата у раној фази, председнички избори нису се посебно одражавали на америчку спољну политику. Бела кућа је благовремено упознала сва три кандидата о предстојећим спољнополитичким потезима,¹¹ а био је договорен и „изборни мораторијум“ у погледу подробнијег изјашњавања о Вијетнамском рату током кампање. Оба водећа кандидата била су „за мир у Вијетнаму“, а чак је и ратоборни Валас постепено ублажавао своју реторику. У односу према Совјетском Савезу Никсон је био слободан да заузима тврђе ставове, док је, насупрот томе, председник Џонсон покушавао да оствари напредак у међусобним односима до краја свог мандата, чак и након интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој.¹²

8 Robert Dallek, *Lyndon B. Johnson: Portrait of a President* (New York: Oxford University Press, 2004), 331–332.

9 Henri Bemford Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država* (Beograd: Rad, 1986), 761.

10 Укупан број гласова, ирелевантан на посредним изборима, ипак илуструје неизвесност: Никсон је добио 43.4%, а Хамфри 42.7%. Упореди Џонсонову победу 1964: 61.1% према 38.5% или Никсонову 1972: 60.7% према 37,5%. „Никсон је однео победу на изборима са свега 500.000 гласова разлике, што је била цифра готово исто толико мала као и она којом је изгубио од Џона Кенедија 1960. године“, Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine* (Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011), 275.

11 Dallek, *Lyndon B. Johnson*, 355.

12 *Ibid.*, 359.

Напад на Чехословачку, 20. августа 1968, представљао је тачку преокрета у америчко-југословенским односима.¹³ Они су се, наиме, стално погоршавали током шездесетих година, када је Југославија настојала да води независну, ванблоковску политику у оквиру Покрета несврстаних. Повезујући се нарочито са афричким и азијским земљама, југословенска дипломатија није бирала речи осуде западног „империјализма“. У пракси је то значило често поклапање ставова Београда и Москве, а посебно у односу на рат у Вијетнаму и израелско-арапски рат 1967. године, када је југословенска антиамеричка кампања „достигла [...] такве размере да се стицао утисак да су агресију на арапске земље извршиле САД а не Израел.“¹⁴ Заоштравањем сукоба у Вијетнаму 1968. године, односи Београда са Вашингтоном пали су на најнижи ниво од 1948. године.¹⁵ У складу са званичном политиком, београдска штампа је помно пратила и оштро осуђивала амерички ангажман у Вијетнаму. „Брутални и прљави рат Америке“ осуђен је и на митингу подршке вијетнамском народу 6. априла у Београду, на коме је говорио функционер Вељко Влаховић, а у коме је учествовало „око 300.000 грађана“.¹⁶ Влаховић је на митингу позвао на минут ћутања за Мартина Лутера Кинга, убијеног два дана раније. После митинга група демонстраната се сукобила са милицијом покушавајући да продре до Америчке читаонице, а затим извела „sit-in“, односно поседала на плочник. Након интервенције у Чехословачкој, југословенско руководство је ублажило антиамеричку реторику и настојало да обнови односе са Западом.¹⁷ Спољна политика одређена је формулом еквидистанце према обе суперсиле и оба тора, као и окретањем ближеј сарадњи са земљама Трећег света у оквиру Покрета несврстаних.¹⁸

13 Tvrtko Jakovina, „Where Has War for Hearts and Souls Gone? The United States of America and Liberals in Yugoslavia in 1960' and Early 1970'“, in *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, 152 (Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008).

14 Драган Богетић, „Југославија у хладном рату“, *Историја 20. века 2* (2008): 359.

15 Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 247.

16 „Солидарност с вијетнамским народом је део наше борбе за мир и социјализам“, *Политика*, 7. април 1968, 1.

17 Љубодраг Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријантације“, у: *1968 – четрдесет година после*, 351 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008).

18 Драган Богетић, „Југославија у хладном рату“, 367.

*

Посматрајући у целини, главне спољнополитичке теме водеће београдске штампе 1968. године биле су рат у Вијетнаму и мировни преговори који су започети 10. маја у Паризу, а за њима, помало изненађујуће, амерички председнички избори, док је укупан број текстова који се на различите начине дотичу Сједињених Држава готово непрегледан.¹⁹ Доминација ове две теме исказује се бројем и величином текстова, као и њиховом комуникацијском вредношћу, односно положајем текста на страницама новина.²⁰

19 Првобитна идеја дипломског рада била је да се представи „слика“ Сједињених Држава у београдској штампи 1968. године. Од тога се убрзо одустало јер би се узорак мерио хиљадама текстова, од прве трансплантације срца у историји, на почетку године, до „највеће представе на свету“ (*Политика*, 28. децембар 1968, 1), лета Апола 8 око Месеца, на крају године. Осим Вијетнамског рата, париских преговора и председничких избора, београдска штампа је детаљно извештавала о затегнутости са Северном Корејом, о америчко-совјетским односима, о улози САД у арапско-израелском сукобу. Пуно је писано о друштвеним покретима и политичким институцијама САД, од „црначког“ и хипи покрета до синдиката и Вол стрита, кризе долара и фискалних проблема САД. *Борба* је пренела интервјуе Оријане Фалачи са Норманом Мајлером и Рејом Бредберијем под провокативним насловом „Због чега не волим Америку“, као и интервјуе са црначким активистима Стоклијем Карлмајклом и Милтоном Хенријем. Атентати на Мартина Лутера Кинга и Роберта Кенедија били су ударне вести више дана, праћени репортажама и фељтонима. Чак и пре Робертове погибије, Кенедијеви су добили знатан простор јер се приближавала петогодишњица убиства Џона Кенедија. Између осталог, током фебруара *Борба* је објавила фељтон у 17 наставака „Герисон оптужује“, док је, приближавајући се годишњици, *Политика* објавила фељтон у 20 наставака „Куда иде Америка?“. Отуда не чуди велики публицитет који је задобио „сензационални потез Жаклине Кенеди“ (*Борба*, 26. октобар 1968, 1), односно њена удаја за Оназиса, што је оштро критиковао *Комунист* у тексту „Ми и Жаклина“ (31. октобар 1968, 2), закључујући да је „илузорно правити разлику између наше и друге булеварске штампе“. *Политика* је, међутим, озбиљно писала о америчкој економији и корупцији, о феномену насиља и о штрајковима у Њујорку. С друге стране, *Вечерње новости* су објавиле фељтоне о „Анђелима пакла“ и Лас Вегасу. Уопште, најбројнији текстови су из домена популарне културе, био да се ради о звездама, као Ли Марвину, Чарлстону Хестону или Арети Френклин, било о њиховом политичком ангажовању, као Полу Њумену, Марлону Бранду или Ширли Меклејн; затим су ту посете, рецимо Берта Ланкастера и Роја Тиниса, популарног Бена Квика, Београду. Множину текстова о холивудским филмовима да не спомињемо. Само се о стрипу о Паји Патку у *Политици* може написати посебан рад. Коначно, одређену слику Сједињених Држава стварале су рекламе преко целе стране у *Политици*, као панорама Њујорка за авионску компанију „Пан Американ“ или за нову фабрику „Кока-коле“ у Београду: „Хладна Кока-кола освежава најбоље!“

20 Stjepan Gredelj, *S onu stranu ogledala. Istraživanje promena modela komunikacije u jugoslovenskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova BORBE i POLITIKE u periodu od 1945. do 1975.* (Beograd 1986: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije), 27, 30.

Број текстова о америчким председничким изборима у три водеће дневне новине, *Политици*, *Борби* и *Вечерњим новостима* (укључивши њихово недељно издање, *Недељне новости*), и три изабрана недељника, *НИН*-у, *Илустрованој политици* и *Комунисту*, износи 769 за период између 1. јануара и 20. новембра 1968. године, када је – две недеље након одржаних избора – ова тема у дневним листовима углавном потрошена.²¹ Посматрани новински написи могу се поделити на: (1) оне који се искључиво или у највећој мери баве свиме оним што је везано за изборе (прелиминарни избори, ставови кандидата, страначке конвенције итд.) и (2) оне које се у целости или неким својим делом баве различитим аспектима америчке унутрашње и спољне политике, стављајући их у контекст избора, било кратким опаскама или развијеном анализом. Када, рецимо, закључак текста о председничковој годишњој поруци о „стању Уније“ гласи: „Све у свему – избори су на дневном реду. 'Ово је у ствари почетак изборне кампање', рекли су о синоћној Џонсоновој беседи, помало злурадо али не сасвим нетачно, његови политички супарници“²², онда тај текст припада другој групи.

	Избори Главна тема	Избори Споредна тема	Избори Укупно
<i>Политика</i>	168	100	268
<i>Борба</i>	174	82	256
<i>Вечерње новости</i> <i>Недељне новости</i>	144	31	175
<i>НИН</i>	27	13	40
<i>Илустрована политика</i>	14	6	20
<i>Комунист</i>	3	7	10
Укупно			769

Релативна изједначеност броја текстова у *Политици* и *Борби* сакрива предоминантност *Политике*, која се огледа у величини текстова и њиховим аналитичким квалитетима; отуда у *Политици* и

21 У раду су коришћени текстови и после овог датума; нарочито су у недељницима објављиване анализе и коментари све до краја године. Напомена о будућим напоменама: приликом навођења новинских текстова који се односе на одређене догађаје, најчешће је остављен већи број наслова због илустрације њихове разноврсности (или униформности) и њихове саме бројности; изабрани узорак остављен је и због будућих истраживача. Највећи број текстова који припадају једној напомени свакако је изостављен како се не би претерано оптерећивао основни текст.

22 „Извесна замореност,“ *Политика*, 19. јануар 1968, 1.

већи број текстова из друге групе. С друге стране, када се узме у обзир тзв. комуникацијска вредност текстова, *Политика* и *Борба* су поново изједначене: на „највреднијој“, односно насловној страни избори су се нашли по 56 пута у *Политици* и *Борби*, а 30 у *Вечерњим новостима* (укључујући обе групе текстова). И премда се амерички председнички избори налазе на идентичном броју насловница у *Политици* и *Борби* – а који је веома велики: у просеку више од једном у шест дана; додуше, често само као вест –, слика је другачија када погледамо само насловнице на којима се налазе текстови из прве групе: 42 према 22 у корист *Борбе*.²³

Изузетни публицитет који је тема америчких председничких избора имала у београдској штампи долазила је и одатле што су сва три дневника имала своје дописнике из Сједињених Држава: *Политика* Александра Ненадовића, *Борба* Драгана Марковића и *Вечерње новости* Бранка Кекића, а такође и агенција „Танјуг“, Јашу Алмулија у Вашингтону и Божидара Ђурицу у Њујорку. Стални дописници *Политике* и *Борбе* су се бавили и различитим америчким феноменима у сталним рубрикама, Александар Ненадовић у „Америци данас“, а Драган Марковић у „Писму из САД“. Штавише, те године су сва три дневника објавила путописе својих дописника из различитих крајева Сједињених држава. То је свакако показатељ ширег интересовања за Сједињене Државе, који се огледа у мноштву најразличитијих текстова током читаве године (в. нап. 19).

Не изненађује да се дописници знатно ослањају на америчку штампу. Међутим, приметан је јак амерички утицај и у уредничким и спољнополитичким коментарима, како у терминологији тако и у анализама: подела на „јастребове“ и „голубове“ је опште место и често у насловима; затим „марш сиромашних“, „врело лето“ и „чикашка битка“. Највише је цитиран гуру новинарства, Џејмс Рестон, „најеминентнији коментатор најеминентнијег америчког дневника 'Њујорк тајмс'“, по речима *Политикиног* коментатора Мирослава Радојчића.²⁴ Осим њега, знатан простор добио је и Волтер Липман, док су *Недељне новости* преносиле колумну Арта Бачволда. То је знатно подизало културни и полемички ниво новинарских текстова о овој теми. Ако су се у дневним новинама амерички утицаји могли наћи унутар текстова дописника и коментатора, у недељницима су најчешће преношени цели текстови страних новина, и то у знатној мери, пошто су сви имали посебан део резервисан за избор из светске штампе.

23 Томе је, свакако, разлог различита концепција двају листова. *Политика* је вести из иностранства доносила на првих пет страна, при чему су насловну страну делиле домаће и иностране вести, док је *Борба* вести из иностранства доносила на првој и последњој страници.

24 „Ескалације,“ *Политика*, 5. јануар 1968, 3.

	Број преузетих чланака	Удео у укупном броју чланака
<i>Недељне новости</i>	35	70%
<i>НИН</i>	24	60%
<i>Илустрована политика</i>	4	20%
<i>Комунист</i>	0	0

Број преузетих чланака се не односи на агенцијске вести, које у случају *Недељних новости*²⁵ – где их има највише – чине даљих једанаест написа, те свега три ауторска текста (Живка Милића), од укупно 49. Текстови су преузимани из четрдесетак најугледнијих светских новина и часописа, на првом месту америчких као што су *The New York Times*, *Washington Post*, *U.S. News & World Report*, *Newsweek*, *Time* и др., затим *Le Monde*, *Paris Match*, *The Economist*, *Espresso*, *Rinascita* итд. Посебних речи биће о присуству америчке политичке културе путем фотографија и карикатура.

Зависност домаћих текстова од америчке штампе види се и у поменутом примеру *Политикиног* писања о председниковом говору „о стању нације“, који је одржан у јануару, готово десет месеци пре избора.

Ток изборне кампање

Београдске новине су од почетка пратиле америчке спољнополитичке потезе кроз наочаре изборне године – или, како се то на једном месту каже, „политичке године“²⁶ –, било да се ради о перспективи рата у Вијетнаму и могућег ширења на Камбоџу, продаји „Фантома“ Израелу или кризи долара, односно државних финансија САД. Афера „Пуебло“ – заробљавање америчког шпијунског брода у Северној Кореји 23. јануара – представљала је опасност по светски мир, али и по Џонсонову позицију: наслов у *Борби* „Џонсонове претње ’дипломатијом топова“ пропраћен је поднасловом „Заробљавање ’Пуебла’ је, сматра се у САД, ударац председнику у предизборној кампањи“.²⁷ Одмах су се наметнула поређења са „Тонкинским инцидентом“ из 1964. године, после кога су Американци дубоко загазили у Вијетнамски рат. Мирослав Радојчић у елаборираном коментару у *Политици* види аферу не као „ударац“ администрацији него као њену шансу:

25 Недељне новости се могу посматрати и као недељник, иако су заправо недељно издање *Вечерњих новости*.

26 „Џонсон одустао,“ *Борба*, 2. април 1968, 16.

27 „Џонсонове претње ’дипломатијом топова,“ *Борба*, 26. јануар 1968, 3.

„Била је и онда америчка изборна година и било је и онда пожељно нешто драматично што би Линдону Џонсону пружио прилику да бирачима и Бари Голдвотеру демонстрира своје 'чврсто вођство'. Не може се зато лако одбацити ни сумња да је и овај заплет око Пуебла једна од таквих драматизација које су потребне човеку из Беле куће у новој изборној години. Може се само утврдити да ће већина становника ове планете лакше примити било какав амерички избор идућег новембра, него ове страве у којима пренапети нерви могу угрозити и сам опстанак планете.“²⁸

Афера „Пуебло“ је била пролазног типа, али се зато утицај Вијетнамског рата на председничку кампању 1968. године не може преувеличати. Демократски кандидати, Макарти, Кенеди, напослетку и Хамфри, залагали су се за његово што хитније окончање, док је, на супротној страни, Валас обећавао само „победу“, а Никсон, нешто увијеније, „частан мир“. Џонсон је од популарног председника „реформатора“ постао омражени ратни председник па је, под притиском критика и незадовољства, одустао од кандидатуре. „Тет“ офанзива северновијетнамских снага и Вијетконга, започета 31. јануара, била је један од кључних догађаја у Вијетнамском рату и 1968. години уопште. Иако данима и недељама није силазила са насловних страна, офанзива ипак није тако често довођена у везу са америчким изборима као претходни догађаји. Као да је шок који је устаничка офанзива изазвала, и увезане наде и стрепње које су је пратиле – ако се догоди незамисливо и америчка војска буде одлучно поражена, шта онда? –, превазилазиле значај обичне и редовне политичке представе какви су избори.²⁹

Утолико је већи публицитет добио сенатор Јуџин Макарти својим изјавама о хитном обустављању „приватног рата председника Џонсона“ и успехом на првим прелиминарним изборима Демократске странке у

28 „Експлозивни 'Пуебло',“ *Политика*, 27. јануар 1968, 1.

29 „Али, како то у овој општој напетости нерава неко згодно примети, готово је већ и немогућно да ико жив каже више ишта ново о овом тужном рату. Све је већ постало колекција излизаних клишеа од које се немогућно одлепити чак и кад неки од главнијих глумаца ове игре хоће да претендују да изводе неки нови акт. Уочи смене старе и нове године Џорџ Ромни, један од републиканских фаворита за америчког председника, пропутовао је пола света да стигне до Вијетнама и да нам поручи да је ситуација 'компликована'. Линдон Џонсон је онда обишао око целог света да би објавио да је његова земља 'одлучна'. Генерали и даље причају о победи, голубови о поразу – све исто то су причали и пре четири године у оној бившој изборној години Америке. Једни и даље говоре о 'агресији' са севера, други о 'грађанском рату'. Све тако све више личи театру апсурдног на великој међународној сцени“, „Апсурд“, *Политика*, 9. фебруар 1968, 3.

држави Њу Хемпшир 12. марта. Била је то прва „сензација“ ових избора.³⁰ Следећа је уследила после неколико дана: Роберт Кенеди улази у трку за демократску кандидатуру, о чему се спекулисало од почетка године.³¹ Београдска штампа је извештавала и о мање видљивим покретима унутар странке, као што је опредељивање појединих функционера.³² Као да није било довољно узбуђења, 1. априла долази „вест године“, „двострука бомба из Вашингтона“ и „политички Перл Харбор“: председник Џонсон објављује да се неће кандидовати за поновни избор и да наређује обуставу бомбардовања Северног Вијетнама у циљу што хитнијег почетка мировних преговора. Помињање „бомбе“ у текстовима, али и у насловима *Политике* и *Вечерњих новости*, највероватније је преузето од израза „bombshell“ (сензација), као рецимо на насловној страни „Лос Анђелес Тајмса“.³³ *Политика* је прве три странице у целости посветила овој вести, док је *Борба* пренела Џонсонов „абдикациони“ говор без скраћивања. Чак је и иначе шкрти *Комунист* посветио неколико чланака овом догађају.³⁴

30 „Макарти: Приватни рат Линдона Џонсона,“ *Борба*, 9. фебруар 1968, 4; „Америка је изолованија него икад,“ *Политика*, 16. јануар 1968, 3; „Четворица јаких,“ *Политика*, 28. јануар 1968, 5; „Подршка Макартију у борби против Џонсона,“ *Борба*, 14. фебруар 1968, 3; „Макарти на удару ’макартизма,“ *Борба*, 8. март, 2; „Макарти против Џонсона,“ *Вечерње новости*, 9. март 1968, 7; „Кампања Џонсонових присталица против Макартија у држави Њу Хемшајр,“ *Борба*, 11. март 1968, 1, 14; „Успех Јуџина Макартија,“ *Борба*, 14. март 1968, 1, 16; „Џонсонов дебакл – успех Макартија,“ *Вечерње новости*, 14. март 1968, 7; „Њухемширски потрес,“ *Борба*, 16. март 1968, 2; „Сензација звана Макарти,“ *Недељне новости*, 17. март 1968, 13.

31 „Четворица јаких,“ *Политика*, 28. јануар 1968, 5; „Бити или не бити Роберта Кенедија,“ *Борба*, 8. фебруар 1968, 13; „Антиратна ’побуна’ у Сенату САД,“ *Борба*, 9. март 1968, 1, 16; „Кенеди и званично против Џонсона,“ *Политика*, 17. март 1968, 1; „Кенеди се кандидује,“ *Недељне новости*, 17. март 1968, 1, 4; „Двојица против Џонсона,“ *Политика*, 18. март 1968, 3; „Кенеди: потребна је промена на врху,“ *Политика*, 19. март 1968, 2; „Кенеди стигао Џонсона,“ *Вечерње новости*, 19. март 1968, 1; „Шансе кандидата за Бели кућу,“ *Борба*, 24. март 1968, 5; „Како се Кенеди предомислио,“ *Илустрована политика*, 26. март 1968, 8; „Почео јуриш ка белој кући,“ *Вечерње новости*, 27. март, 1, 7; „Кренуо је Кенедијев воз,“ *НИН*, 31. март 1968, 13.

32 „Гувернер Ајове отказује подршку Џонсону,“ *Политика*, 27. март 1968, 2; „Џонсон губи подршку странке,“ *Борба*, 27. Март 1968, 14.

33 „LBJ Bombshell,“ *Los Angeles Times*, 1. април 1968, 1.

34 „Џонсон одустаје!,“ *Вечерње новости*, 1. април 1968, 1, 5; „Линдон Џонсон се повлачи,“ *Политика*, 2. април 1968, 1; „Џонсон одустао,“ *Борба*, 2. април 1968, 1, 16; „Бомба из Беле куће,“ *Вечерње новости*, 2. април, 1968, 7; „Нешто ново и нешто мутно,“ *Политика*, 3. април 1968, 1; „Кад је Џонсон одлучио да се повуче,“ *ibid.*, 2; „Џонсон паралише опозицију,“ *Борба*, 3. април 1968, 1, 14; „Америка без Џонсона?,“ *ibid.*, 1; „Мир или маневар,“ *Вечерње новости*, 3. април, 1, 6; „На таласу кризе,“ *Комунист*, 4. април 1968, 1; „Ипак се креће...,“ *Политика*, 5. април 1968, 1; „Зашто се Џонсон повукао,“ *Борба*, 6. април 1968, 1, 8; „Вест године: Хоће ли Вијетнам престати да буде ратиште,“ *НИН*, 7. април 1968, 1; „Зашто заокрет,“ *Комунист*, 11. април 1968, 17.

Први коментари о мотиву овог неочекиваног „корака ка миру“ једнодушно су указивали на изборну кампању, али је цео догађај остао мистериозан: „С изузетком Линдона Џонсона сву истину нико и не може знати, јер је она развучена између ратовања у Вијетнаму и америчког изборног ратовања. Или, другачије речено, између америчке политике и америчког политизирања.“³⁵ Иако је вест пратила сумња да је у питању изборно тактизирање те да ће Џонсон напослетку „бити принуђен“ да прихвати кандидатуру своје странке, много више се спекулисало да би Џонсон, и даље веома утицајан у својој странци, као „председник мира“ створио добре шансе за успех свом заменику и наследнику, потпредседнику Хамфрију.³⁶ *НИН* је пренео чланак листа „Монд“ који објашњава Џонсонову подршку Хамфрију: „Победа републиканског кандидата, без обзира ко он био, а посебно победа Роберта Кенедија или Јуџина Макартија била би срамна осуда његовог начина управљања. Он поседује један једини начин да избегне овакву пресуду: да доведе до избора човека који не би личио на неког његовог критичара, човека чија популарност на изборима не би била заснована на жестини критика у односу на званичну политику“.³⁷

Предизборни маневар, ако се тако може назвати, са „деескалацијом“ није успео јер су се оштре критике „кандидата мира“ из редова демократа и њихови захтеви за безусловном обуставом бомбардовања наставили. „Трка“ демократске тројке, Макартија, Кенедија и Хамфрија током априла и маја добила је знатан публицитет, тако да су преношени резултати свих одржаних прелиминарних избора.³⁸ *Борба* је чак известила на насловној страни о победи коју је Макарти однео над Џонсоном у Висконсину два дана након његовог повлачења, која стога није имала никаквог значаја.³⁹ Резултати које су остваривали Кенеди и Макарти су се толико колебали да је Кенеди изјавио да ће се повући уколико не победи на наредним изборима у Калифорнији. У ноћи његове

---

35 „Бомба из Беле куће,“ *Политика*, 2. април 1968, 3.

36 „Тројица без Џонсона,“ *Политика*, 12. мај 1968, 4; „Хамфри се чува,“ *Политика*, 1. јун 1968, 5.

37 „Џонсоново 'било где',“ *НИН*, 5. мај 1968, 13.

38 „Труман за Хамфрија,“ *Вечерње новости*, 13. април 1968, 6; „Кенеди у вашингтонском гету,“ *Борба*, 14. април 1968, 2; „Ставови председничких кандидата о Вијетнаму,“ *НИН*, 14. април 1968, 13; „И Хамфри кандидат,“ *Борба*, 24. април 1968, 1, 12; „Пенсилванија за Макартија,“ *Борба*, 25. април 1968, 16; „Први дуел Кенедија и Макартија,“ *Борба*, 7. мај 1968, 12; „Џонсон поражен на свом терену,“ *Борба*; „Кенеди први у Индијани,“ *Политика*, 9. мај 1968, 3; „Убедљива победа Кенедија,“ *Вечерње новости*, 15. мај 1968, 1; „Нови успех Кенедија,“ *Вечерње новости*, 16. мај 1968; „Кенеди убедљиво први у Небраски,“ *Политика*, 16. мај 1968, 2; „Пошто је Орегон?,“ *Вечерње новости*, 23. мај 1968, 7; „Кенеди поражен у Орегону,“ *Политика*, 30. мај 1968, 3.

39 „Макарти победио Џонсона,“ *Борба*, 4. април 1968, 1.

победе, 5. јуна, у хотелу „Амбасадор“ у Лос Анђелесу, Роберт Кенеди је погођен мецима атентатора и убрзо преминуо. Сједињене Државе и свет поново су, као после убиства Кинга, били уједињени у ужасу и неверици. Београдска штампа је о смрти и сахрани Роберта Кенедија писала опширно и са пуно пијетета и, преносећи америчке утиске, једнодушно оценила атентат као трагедију, „личну, породичну и политичку“.⁴⁰

Када је предизборна кампања настављена, Макарти је поново изненадио успехом у стратешки важној држави Њујорк. Међутим, у перспективи, било је јасно да су његове шансе да освоји кандидатуру минималне, па се чак спекулисало да ће подржати кандидата из супарничке странке.⁴¹ Изгледало је да је Демократска странка у расулу, а београдске новине су известиле о уласку новог кандидата у трку, сенатора Џорџа Макгаверна, уочи саме страначке конвенције.⁴² Ипак, Хамфри је могао бити сигуран у победу, упркос одбијању преосталог Кенедија, Едварда, да му се придружи на потпредседничком месту⁴³ и упркос протестима који су пратили његову кампању. Хамфрија је подржавала страначка „машинерија“⁴⁴ и он је тријумфовао на чикашкој

40 „Атентат на Роберта Кенедија!“, *Вечерње новости*, 5. јун 1968, 1, 10; „Кенеди тешко рањен“, *Политика*, 6. јун 1968, 1; „Сенатор Џексон: 'Свет је полудео'“, *ibid.*, 3; „Атентат на Роберта Кенедија“, *Борба*, 6. јун 1968, 1, 16; „Трећи Далас“, *Борба*, 1; „Последње речи – против насиља“, *ibid.*, 3; „Кенеди подлегао ранама“, *Политика*, 7. јун 1968, 1; „Трагедија лична и политичка“, *ibid.*, 2; „Смрт и завере“, *Борба*, 7. јун 1968, 1; „Шта да радимо ми, грађани?“, *ibid.*, 3; „Читав цивилизовани свет је понижен“, *ibid.*; „Тишина и драма над одром“, *Политика*, 8. јун 1968, 1; „Њујорк се опрашта од Роберта Кенедија“, *Борба*, 8. јун 1968, 1, 24; „Роберт Кенеди је тако говорио“, *НИН*, 9. јун 1968, 17; „Од Линколна до Кенедија“, *Недељне новости*, 9. јун 1968, 14; „Сиромашни поздравили последњи пут Роберта Кенедија“, *Борба*, 10. јун 1968, 2;

41 „Макарти наставља предизборну кампању“, *Политика*, 9. јун 1968, 1; „Трка' се наставља“, *Политика*, 11. јун 1968, 3; „Победа Макартија у Њујорку“, *Вечерње новости*, 20. јун 1968, 7; „После мртвог Роберта Кенедија – шта?“, *НИН*, 23. јун 1968, 4; „Хамфри обезбедио кандидатуру?“, *Вечерње новости*, 25. јун 1968, 6; „Макарти би могао да подржи Рокфелера“, *Борба*, 2. јул 1968, 3.

42 „Побуна у демократској странци“, *Вечерње новости*, 22. јул 1968, 7; „Без оног правог...“, *Политика*, 1. август 1968, 3; „Трећи кандидат демократа“, *Вечерње новости*, 12. август 1968, 6; „Штафета Кенеди“, *Борба*, 14. август 1968, 2; „Макгавен нови кандидат демократа“, *ibid.*, 3; „Макгавен одустао“, *Борба*, 17. август 1968, 1, 24; „'Побуњеници' против вијетнамске политике“, *Вечерње новости*, 21. август 1968, 2.

43 „Хамфри тражи Едварда Кенедија“, *Вечерње новости*, 20. јул 1968, 6; „Кенеди неће с Хамфријем“, *Политика*, 28. јул 1968, 3; „Карта Едварда Кенедија“, *Борба*, 3. август 1968, 8; „Зашто Кенеди III неће са Хамфријем“, *НИН*, 18. август 1968, 19. О политичкој судбини Едварда Кенедија се доста писало и мимо Хамфријеве понуде: „Последњи Кенеди кандидат за Белу кућу?“, *Борба*, 29. јун 1968, 13; „Тед Кенеди – трагом браће“, *НИН*, 30. јун 1968, 19; „Моји циљеви за наредну деценију“, *НИН*, 14. јул 1968, 17;

44 „Апсурди председничке трке“, *Борба*, 18. мај 1968, 8; „Што боље то горе“, *Политика*, 30. јун 1968, 3; „Галуп – последње оружје Макартија и Рокфелера“, *Борба*, 20. јул 1968, 9; „Хамфри напустио збор у Лос Анђелесу“, *Политика*, 29. јул 1968, 3; „Скоро сви за Хамфрија“, *Борба*, 29. јул 1968, 3; „Демонстрације против Хамфрија“, *Борба*, 30. јул 1968, 3.

конвенцији, одржаној од 26. до 29. августа, где је коначно постао председнички кандидат Демократске странке, али је звезда догађаја, барем у београдској штампи, био Едвард Кенеди, кога је антиратна фракција у свом последњем, очајничком покушају покушавала да приволи да се кандидује.⁴⁵ Бурни догађаји око демократске конвенције, тзв. Чикашка битка, који су се догодили неколико дана након инвазије на Чехословачку донекле су били засењени њоме у београдској штампи, али је *Борба* то надокнадила у септембру преносећи текст Артура Милера „Чикашка битка виђена из делегатских редова“ у пет наставака.⁴⁶

У сенци турбуленција које су пратиле избор демократског кандидата, истоветни процес борбе кандидата и прелиминарних избора одвијао се и у Републиканској странци, али је њихов публицитет у београдској штампи био знатно мањи. Разлог томе је изразита доминација Ричарда Никсона и слаба нада да би га либералнији Нелсон Рокфелер могао угрозити. Не обазирећи се на прогнозе, до коначне одлуке је београдска штампа свом фавориту Рокфелеру дала простора колико и водећем кандидату Никсону.⁴⁷ Остали републикански кандидати, међу којима будући председник САД Роналд Реган, у *Борби* називан „екстремистом“, добили су у посебним вестима мање простора и од Макгаверна, који

---

45 „Хамфри: Први задатак – мир у Вијетнаму,“ *Политика*, 30. јул 1968, 3; „Амерички црнци против Никсона и Хамфрија,“ *Борба*, 17. август 1968, 2; „Хамфри тактизира, Џонсон не попушта,“ *Политика*, 21. август 1968, 1; „Гамбит сенатора из Минесоте,“ *НИН*, 25. август 1968, 4; „Ни један кандидат није прави,“ *Недељне новости*, 25. август 1968, 16; „Очекује се да ће Хамфри постати председнички кандидат,“ *Борба*, 26. август 1968, 14; „Покрет за номинацију Едварда Кенедија,“ *Борба*, 28. август 1968, 1, 14; „Хјуберт Хамфри пред циљем,“ *Политика*, 29. август 1968, 6; „Искушење Едварда Кенедија,“ *Борба*, 29. август 1968, 1, 14; „Хамфри победио,“ *Борба*, 30. август 1968, 1, 16; „Хјуберт Хамфри не напушта Линдона Џонсона,“ *Борба*, 31. август 1968, 1, 20; „Стари и нови Хамфри,“ *ibid.*, 8.

46 *Борба*, 25. септембар 1968, 13.

47 „Рокфелер најозбиљнији кандидат републиканаца,“ *Борба*, 3. јануар 1968, 3; „Велика игра Нелсона Рокфелера,“ *НИН*, 28. јануар 1968, 15; „Четворица јаких,“ *Политика*, 28. јануар 1968, 5; „Никсон сматра да САД треба да победи у Вијетнаму,“ *Политика*, 14. фебруар 1968, 1; „Гласају за Никсона и после...,“ *Политика*, 17. март 1968, 6; „Нове неизвесности,“ *Борба*, 20. март 1968, 1, 14; „Шансе кандидата за Белу кућу,“ *Борба*, 24. март 1968, 5; „Јуриш ка Белој кући,“ *Вечерње новости*, 27. март 1968, 7; „Америка на критичној тачки,“ *Политика*, 31. март 1968, 6; „Ставови председничких кандидата о Вијетнаму,“ *НИН*, 14. април 1968, 13; „Како се купују избори,“ *Борба*, 17. мај 1968, 4; „Рокфелер позива Америку да пошгује жртве браће Кенеди,“ *Борба*, 7. јун 1968, 2; „Рокфелерово све или ништа,“ *Политика*, 13. јун 1968, 3; „Рокфелерова изборна кампања,“ *Борба*, 10. јул 1968, 2; „Рокфелер предлаже план од четири тачке за мир у Вијетнаму,“ *Политика*, 14. јул 1968, 4; „Галуп – последње оружје Макартија и Рокфелера,“ *Борба*, 20. јул 1968, 9; „Још један покушај Ричарда Никсона,“ *Недељне новости*, 28. јул 1968, 15; „Никсон најутисајнија фигура,“ *Политика*, 31. јул 1968, 3; „Тражи се савршен кандидат,“ *НИН*, 18. август 1968, 4.

је био потенцијални кандидат демократа свега неколико дана.⁴⁸ Тек је републиканска конвенција, одржана у Мајами Бичу од 5. до 8. августа, побудила више занимања.⁴⁹ Без много изненађења, Никсон је постао републикански председнички кандидат.

Пошто су постали познати кандидати обе водеће странке, великих сензација је нестало и извештавање београдских новина о изборима током септембра и октобра било је „редовно“: изјаве кандидата о различитим питањима, слике из кампање, прогнозе резултата, анализе личности и политичког пута кандидата. Дописнике је морала забављати подударност коју су преузели од америчке штампе и пуно пута понављали; наиме, Никсон се у својој кампањи трудио да се прикаже као „нови Никсон“, који се удаљио од тврдих ставова из времена свог потпредседниковања, док се Хамфри упирао да покаже да је „онај стари“, дакле либерал, какав је био пре него што је постао „заклети џонсоновац“.⁵⁰ Какву ће политику водити уколико дођу на функцију била је велика непознаница, штавише, био је „колосалан апсурд“ да се такво питање може појавити имајући у виду да су то људи који су деценијама у политици и то на највишим државним функцијама.⁵¹ Општи утисак и најчешћи коментар био је да су изабрана „два председничка кандидата чији се одговори на основне дилеме нације готово не разликују“.⁵²

У овом периоду о Никсону се писало нешто више него о Хамфрију, због репутације хладноратовског војника и реакционара, али пре свега губитника на изборима, председничким 1960, калифорнијским 1962. и страначким 1964. године. Прозван „баксузом“, Никсон је био предмет бројних анализа и због тога што је овог пута имао веће шансе

48 „Четворица јаких“, *Политика*, 28. јануар 1968, 5; „На почетку пута“, *Политика*, 26. фебруар 1968, 3; „Ромни се повлачи“, *Политика*, 1. март 1968, 2; „И Реган објавио кандидатуру“, *Вечерње новости*, 6. август 1968, 6; „Пристилице екстремисте Регана на конвенцији у Мајами Бичу“, (слика) *Борба*, 9. август 1968, 1, „Ко чека – не дочека“, *Илустрована политика*, 13. август 1968, 7.

49 „Ко ће бити кандидат републиканаца?“, *Политика*, 4. август 1968, 4; „Година пуна изненађења“, *Вечерње новости*, 5. август 1968, 7; „Од Линколна до Вијетнама“, *Политика*, 6. август 1968, 3; „Никсон очекује победу“, *Политика*, 7. август 1968, 3; „Никсон против Рокфелера“, *Борба*, 7. август 1968, 3; „Званично – Никсон“, *Вечерње новости*, 8. август 1968, 1; „Поново Никсон“, *Борба*, 9. август 1968, 1, 16; „Политички карневал у Мајами Бичу“, *Борба*, 10. август 1968, 9; „Други покушај Ричарда Никсона“, *Недељне новости*, 11. август 1968, 13.

50 „Хамфријева шанса“, *Политика*, 5. мај 1968, 6; „Хамфри или Никсон“, *Борба*, 11. јун 1968, 1, 14; „Тријумф и туга Хамфрија“, *Политика*, 30. август 1968, 5; „Ниједан кандидат није прави“, *Недељне новости*, 25. август 1968, 16; „Америка и свет у очима Никсона и Хамфрија“, *НИН*, 20. октобар 1968, 17.

51 „Стари и нови Хамфри“, *Борба*, 31. август 1968, 8.

52 „И на крају: Никсон – Хамфри“, *Борба*, 7. септембар 1968, 8.

за победу.⁵³ С друге стране, Хамфријева изборна кампања је нарочито „покривена“ у визуелном смислу. Фотографије су приказивале Хамфрија на конвенцијама, али и како пева и свира, у друштву боксера, комичара и кепеца, а чак две новине су објавиле фотографију на којој Хамфри догира.⁵⁴ Уосталом, Хамфријева контраверзна позиција актуелног потпредседника САД који нуди промену државне политике наглашавана је од самог његовог уласка у изборну трку.⁵⁵ Зато визуелном делу Хамфријевој кампање припадају и прикази антиратних и антивладиних протеста.⁵⁶ Типичан је чланак Александра Ненадовића у *Политици*:

„Хамфри потпуно зависи од Џонсонових одлука до избора и од догађаја на које он лично нема већег утицаја. Џонсон би, можда, могао да му помогне кад би се, док још може, напрасно одрекао ратне политике. Могао? Рецимо, да обустави бомбардовање. Али, зар би то пред бирачима била Хамфријева предност или заслуга? Не би ли Никсон такве, мало вероватне промене, искористио за себе, као још један доказ 'немоћи' или, можда, 'попустљивости' у влади коју он жели да обори?“⁵⁷

Хамфријево прво изјашњавање за хитно обустављање ватре у Вијетнаму у јуну коментатор *Борбе* је пропратио речима: „Хвала господу“⁵⁸ (sic!).

53 „Поново Никсон,“ *Борба*, 9. август 1968, 1; „Никсонова друга шанса,“ *Политика*, 11. август 1968, 5; „Припреме за новембар,“ *Комунист*, 15. август 1968, 2; „Ричард Никсон – будући председник САД?,“ *НИН*, 18. август 1968, 17; „Срећа једног баксуза,“ *Недељне новости*, 8. септембар 1968, 4; „Никсон – умерени конзервативац,“ *Политика*, 16. септембар 1968, 4; „Никсон и састанак на врху,“ *Политика*, 18. октобар 1968, 4; „Ако будем председник,“ *Илустрована политика*, 22. октобар 1968, 8; „Ричард Никсон – Лазар без Христоса,“ *НИН*, 27. октобар 1968, 4; „Никсон против 'Никсона',“ *Недељне новости*, 27. октобар 1968, 14.

54 „У јаким рукама,“ *Политика*, 31. јул 1968, 3; „Хамфри пева – пре избора,“ *Вечерње новости*, 17. август 1968, 6; „'Побуњеници' против вијетнамске политике,“ *Вечерње новости*, 21. август 1968, 2; „Политика и физика,“ *Политика*, 21. август 1968, 3; „Хамфријева комика,“ *Вечерње новости*, 1. октобар 1968, 14; „Прослава празника рада у Њујорку,“ *Борба*, 4. септембар 1968, 12; „Све за изборе,“ *Борба*, 10. септембар 1968, 2; „Хамфријева кампања,“ *Борба*, 31. октобар 1968, 2; „Џонсон заједно са Хамфријем,“ *Вечерње новости*, 4. новембар 1968, 5.

55 В. раније фусноте. Такође: „Хамфри обећава,“ *Борба*, 11. септембар 1968, 1, 14; „Џонсон подржава Хамфрија...,“ *Политика*, 19. септембар 1968, 3; „Хамфри предлаже да мир контролишу снаге УН,“ *Политика*, 27. септембар 1968, 3; „Хамфри обећава условну обуставу бомбардовања,“ *Политика*, 2. октобар 1968, 3.

56 „4.000 против рата,“ *Вечерње новости*, 29. јул 1968, 1; „Хамфри принуђен да напусти збор у Лос Анђелесу,“ *Борба*, 29. јул 1968, 3; „Демонстрације против Хамфрија,“ *Борба*, 30. јул 1968, 3; „Жесток напад полиције на демонстранте у Чикагу,“ *Вечерње новости*, 30. август 1968, 1; „Сузавцем на противнике рата,“ *ibid.*, 7; „Против рата у Вијетнаму,“ *Борба*, 24. септембар 1968, 2; „Надвикивали потпредседника,“ *Вечерње новости*, 30. септембар 1968, 1; „Врати нам наше војнике!,“ *Политика*, 2. октобар 1968, 3.

57 „Изједначење у корист Никсона,“ *Политика*, 9. септембар 1968, 3.

58 „Хамфријев лупинг,“ *Борба*, 24. јун 1968, 2.

Две кључне тенденције извештавања о америчким председничким изборима у београдској штампи – а то су аутентично занимање за америчке прилике и амерички политички систем, затим значајна зависност од америчке штампе – највидљивије су у представљању два кандидата аутсајдера. Џорџ Валас, бивши гувернер Алабаме и кандидат „Независне партије“, окупљао је конзервативне снаге обећавајући ред у земљи и победу у Вијетнаму. Он је могао да очекује изванредан успех на Југу, а постојао је и законски куриозитет да се, уколико ниједан кандидат не освоји квалификовану већину, избор председника решава у Конгресу, што је Валасу давало теоријску могућност да изабере победника, или чак и сам постане председник. Иако је било јасно да се такав сценарио неће остварити, Валас је добио знатан публицитет у београдској штампи.⁵⁹ Немали простор посвећен овом живописном демагогу, ултрадесничару и расисти показује две ствари: интересовање јавности за сам изборни процес и учеснике у њему а не само за исход гласања, затим разумевање његовог релативног успеха код бирача као симптома америчког друштва у кризи. Насупрот томе, најмање простора – четири кратка текста и слику – добила је Черлен Мичел, кандидат Комунистичке партије (КП). Маргиналност КП и њеног кандидата у Сједињеним Државама истакла је београдска штампа тако што су *Вечерње новости* и *Политика* у наслову изнад слике навеле да је „црнкиња кандидат за председника“, промовишући тако родну и расну еманципацију⁶⁰ а занемарујући политички значај, док је *Борба* само пренела кратку вест, без слике, под насловом „Црнкиња Черлен Мичел – кандидат КП САД“. Тек су после две недеље *Вечерње новости* исправиле неправду у тексту „И КП САД на изборима“ са сликом генсека и кандидаткиње, истичући да се ради о првом учешћу КП од 1940. године.⁶¹

59 „И Валас кандидат за председника САД,“ *Борба*, 10. фебруар 1968, 3; „Валас је за тенкове,“ *Вечерње новости*, 29. мај 1968, 8; „Аутсајдер на изборима у САД,“ *Политика*, 21. јул 1968, 6; „Феномен Џорџа Валаса,“ *Борба*, 27. јул 1968, 9; „Трећи квари игру,“ *Илустрована политика*, 20. август 1968, 8; „Певац из Алабаме,“ *Недељне новости*, 1. септембар 1968, 15; „Трећи човек из Алабаме,“ *Политика*, 22. септембар 1968, 3; „Валас и друга двојица,“ *Борба*, 24. септембар 1968, 2; „Авет диктатуре,“ *Политика*, 29. септембар 1968, 5; „Анархисту ћу прегазити колима...,“ *Борба*, 30. септембар 1968, 3; „Повратак једног генерала,“ *Политика*, 5. октобар 1968, 5; „Валас – трећи човек,“ *НИН*, 13. октобар 1968, 17; „Валасова војска страха,“ *Политика*, 10. новембар 1968, 5.

60 Београдска штампа је доследно промовисала родну, расну и сваку другу друштвену једнакост. *Политика* је на сличан начин као о „црнкињи кандидату“ касније известила о првој црнкињи у америчком Конгресу (10. новембар 1968, 3) и о првој црнкињи пуковнику америчке војне авијације (9. децембар 1968, 3).

61 „Црнкиња – кандидат за председника САД,“ *Вечерње новости*, 8. јул 1968, 6; „Црнкиња – кандидат за председника САД,“ *Политика*, 9. јул 1968, 3; „Црнкиња Чарлен Мичел кандидат КП САД на председничким изборима,“ *Борба*, 9. јул 1968, 3; „И КП САД на изборима,“ *Вечерње новости*, 24. јул 1968, 7.

Пред саме изборе, неизвесност је донекле порасла када су се, према истраживањима, главни кандидати приближили један другом, због чега се и на изборне резултате чекало два дана. У финишу „трке“ новине су изнова анализирале актуелно стање у Сједињеним Државама и разјашњавале компликован изборни систем. *Политика* је објавила серију чланака Александра Ненадовића о „темама и дилемама америчког друштва и америчке политичке сцене“⁶². Општи избори за председника САД, одржани 5. новембра, били су ударна вест у свим новинама недељу дана.⁶³ На њима је очекивано (и очекивано тесно) победио републикански кандидат, Ричард Никсон. *Борба* је једина објавила резултате свих кандидата који су учествовали на изборима.⁶⁴ Иако су истовремени делимични избори за Конгрес готово нестали у другом плану, домаћа штампа није пропустила да примети да изабрани председник неће имати већину у Конгресу, први пут после више од сто година. Та чињеница, заједно са малом маргином изборне победе, значила је да Никсон „није добио убедљив мандат за било какву одређену политику“.⁶⁵ Штавише, недоумице и ниподаштавања из кампање нису нестала, како је то *Борбин* дописник резимирао у закључку свог чланка „Енигма мањинског председника Никсона“:

„[...] За остварење ових не баш подударних, често контрадикторних циљева била би потребна – како неко рече – дипломатска бриљантност једног Таљерана и финансијска магија заједно Адама Смита и Џона Кејнса. А у Белој кући од 20. јануара биће само вешт тактизер, Ричард Милхаус Никсон.“⁶⁶

62 „Три личности једне кризе,“ *Политика*, 2. новембар 1968, 5. В. такође: „Невоље наследника,“ *Политика*, 3. новембар 1968, 5; „Гласати или не гласати,“ *Политика*, 4. новембар 1968, 5; „Пендреци или прерасподела,“ *Политика*, 5. новембар 1968, 3.

63 „Хамфри водио пет минута,“ *Вечерње новости*, 5. новембар 1968, 1; „Угрожена предност републиканаца,“ *Политика*, 5. новембар 1968, 1; „Крајња неизвесност,“ *Борба*, 5. новембар 1968, 1, 14; „Још се не зна председник!,“ *Вечерње новости*, 6. новембар 1968, 1; „Потпуна неизвесност,“ *Политика*, 6. новембар 1968, 1; „Последња вест: Никсон води!,“ *ibid.*, 2; „Победио Ричард Никсон,“ *Политика*, 7. новембар 1968, 1; „Никсон нови председник,“ *Борба*, 7. новембар 1968, 1, 3; „И даље nelaгодност,“ *Комунист*, 7. новембар 1968, 2; „Никсон победио,“ *Вечерње новости*, 7. новембар 1968, 1; „Од баксуза до батлије,“ *ibid.*, 2; „Јануара смена у Белој кући,“ *ibid.*, 3; „Куда са Никсоном,“ *Политика*, 8. новембар 1968, 1; „Да ли је светац победио грешника?,“ *Вечерње новости*, 9. новембар 1968, 1, 7; „Никсон гледа издалека,“ *Политика*, 9. новембар 1968, 1; „Никсон победио већином од 300 хиљада гласова,“ *ibid.*, 2; „Шта сада чека Никсона,“ *НИН*, 10. новембар 1968, 1, 3; „Липман о Никсоновој победи,“ *Борба*, 20. новембар 1968, 13.

64 „Сви кандидати за Белу кућу,“ *Борба*, 20. децембар 1968, 2.

65 „Никсон и Хамфри за 'национално јединство,“ *Борба*, 10. новембар 1968, 1, 14.

66 *Борба*, 9. новембар 1968, 9.

Америчка спољна политика у изборној години

Показано је да је београдска штампа редовно наглашавала условљеност спољнополитичких потеза САД унутрашњом динамиком изборне године. Вођење преговора и мировне политике зарад освајања избора била је необична помисао многим посматрачима, па ипак Александар Ненадовић уочи отварања париских преговора пише: „Има и скептичних, да се не каже циничних предвиђања, да би потпуна обустава бомбардовања, ако је Бела кућа на то уопште спремна, могла бити темпирана као политичка помоћ Хјуберту Хамфрију који жарко жели да наследи Линдона Џонсона и на кога Џонсон веома рачуна.“⁶⁷ „Цинична“ предвиђања остварила су се уочи демократске конвенције у августу и поново неколико дана пред новембарске изборе, о чему је нарочито писала *Политика*.⁶⁸ На сличан начин су посматрани Џонсонови искораци у побољшању односа са Совјетским Савезом, као покушај „поправљања биланса“ свог „одавно спорног председниковања“.⁶⁹ Београдска штампа је одобравала те кораке, али је и указивала на њихов ограничени домет: „У том погледу све је добило такво 'убрзање' да посматрачи готово с тешкоћом прате све оно на чему се ради и што се тек припрема. Што се ове администрације тиче код ње се заправо осећа клима ужурбаности да се што више иницијатива зачне или доврши док јој још траје мандат.“⁷⁰

Чехословачка криза довела је до затегнутијег односа две суперсиле, али је посматрана и као догађај који је допринео победи владиног кандидата међу демократама, а у перспективи доносио предност републиканском кандидату на општим изборима.⁷¹ Један од чланака у *Политици* који се бави односом председничких кандидата према Совјетском савезу након инвазије доноси њихове главне разлике у поднаслову: „Хамфри се залаже за ратификацију уговора о нуклеарном оружју а Никсон за одлагање и политички притисак на Москву“, али

67 „Припрема за 'пролеће у Паризу,“ *Политика*, 7. мај 1968, 1.

68 „Нада у позитиван исход,“ *Политика*, 14. август 1968, 3; „Обустава бомбардовања није вероватна пре конвенције демократа,“ *Политика*, 17. август 1968, 3; „Последња одбрана рата,“ *Политика*, 1. октобар 1968, 3; „Очекује се одлука Линдона Џонсона о обустави бомбардовања,“ *Политика*, 9. октобар 1968, 3; „На видику обустава бомбардовања,“ *Политика*, 17. октобар 1968, 3; „За преговоре или за гласове,“ *Политика*, 29. октобар 1968, 1; „Џонсон наредио потпуну обуставу бомбардовања Северног Вијетнама,“ *Политика*, 1. новембар 1968, 1.

69 „Повратак Глазбору,“ *Политика*, 5. јун 1968, 1.

70 „Џонсон жели брже побољшање,“ *Политика*, 17. јул 1968, 3.

71 „Хамфри пред циљем?,“ *Борба*, 27. август, 1968, 1, 12; „Линдон Џонсон упозорава Москву,“ *Борба*, 1. септембар 1968, 1, 14; „Никсон гледа на Исток,“ *Политика*, 20. септембар 1968, 3.

на крају поентира са: „Тако се инвазија на Чехословачку претвара у инвазију великих речи око не тако великих, тактичких разлика уочи новембарских избора.“⁷²

Имајући у виду америчко-југословенско спорење поводом америчке блискоисточне политике, не чуде оштри тонови упућени председничким кандидатима, који су листом подржавали Израел, укључујући Роберта Кенедија:

„Препарирајући јеврејске бираче у САД, Кенеди је истовремено – намерно или ненамерно, свеједно – говорио онако како би морао ако би хтео да придобије гласове и америчких екстремиста који (у) спољној политици САД и њиховим такозваним обавезама широм света могу да виде само улогу самозваног и богомданог универзалног арбитра и – жандарма.“⁷³

Но, изборна кампања ипак се „вртела“ око Вијетнама, што је видљиво и када се посматра унутрашња политика Сједињених Држава. О Вијетнамском рату дописник *Политике* је писао као „о рату који Америка све теже подноси, политички, морално, па чак и економски“⁷⁴ или, на другом месту, „Цена рата постала је економски неурачунљива, политички неодбрањива и морално неподношљива.“⁷⁵ (Не)морални аспект Вијетнамског рата довео је до „цепања нације“, па се говорило чак и да је Америка на ивици грађанског рата. Председник Џонсон и двојица водећих кандидата стално су позивали на „јединство“ нације током кампање, али и након одржаних избора.⁷⁶ Расни проблем тумачен је најчешће као економски и социјални, настао услед недостатка средстава „и за маслац и за топове“ – често коришћен амерички израз –, чиме се поново долазило до Вијетнамског рата. Ово питање је било јединствена прилика и за марксистичко тумачење ситуације у Америци, које је, не чуди, понудио *Комунист*: „Још једном се потврдила стара истина да политика поробљавања других народа доноси поробљавање, пораст социјалне беде и сукоба и народу у чије се име она води.“⁷⁷

Примећено је и да се кандидати опредељују о расном питању и тзв. „кризи градова“ на исти начин као према Вијетнамском рату: „либерали“ који су за императивно окончање рата – демократе Макарти и Кенеди, републиканци Рокфелер и Ромни – залажу се за социјалне

72 „Тактизирање око инвазије,“ *Политика*, 14. септембар 1968, 3.

73 „Кенедијеви фантоми,“ *Борба*, 28. мај 1968, 2.

74 „Линдон Џонсон се повлачи,“ *Политика*, 2. април 1968, 1.

75 „Џонсон подржава Хамфрија...“ *Политика*, 19. септембар 1968, 3.

76 „Џонсон паралише опозицију,“ *Борба*, 3. април 1968, 14; „САД пред грађанским ратом?,“ *Недељне новости*, 10. новембар 1968, 6; „Никсон спречава грађански рат,“ *Недељне новости*, 8. децембар 1968, 14.

77 „Предуслов за преговоре,“ 18. јул 1968, 21.

реформе и већу прерасподелу, док „десничари“, опрезнији по питању брзог мировног исхода, – Никсон и Хамфри – обећавају првенствено „ред и закон за све грађане“, па тек онда извесне социјалне мере: Хамфри веће буџетско трошење, а Никсон „еру црног капитализма“.⁷⁸ Хамфри се донекле није уклапао у задату шему, јер је имао прилично „либерално наслеђе“ у социјалној политици, али је то ретко спомињано у домаћој штампи. Валас је ту био недвосмислен: „Он је изричито за полицијска решења у америчкој кризи и за војну ’победу’ у Вијетнаму“.⁷⁹ Изјављивао је да ће извести војску и тенкове на улице да би очувао мир и да ће прегазити сваког „анархисту“ – мислећи на демонстранте – који му буде легао пред кола. Амерички „проблем“ није био само у томе што су овакве изјаве наилазиле на одобравање знатног дела бирача, већ и што, како се сам Валас изразио мислећи на Хамфрија и Никсона, „друга двојица почињу да говоре као ја“.⁸⁰

Када је београдска штампа преносила и делила америчку узрујаност оставком председника Врховног суда САД Ерла Ворена због долазећих избора, она је подсећала на његово либерално завештање.⁸¹ Истовремено је прећуткивала снажно либерално завештање Хамфрија и Џонсона, што је једини пример давања криве слике о америчкој изборној ситуацији; сав њихов позитивни учинак заклоњен је Вијетнамским ратом. Сумирајући 1968. годину Александар Ненадовић је писао:

„Рат у који је Џонсон временом безнадежно завукао и себе и многе друге све више је постајао ’Џонсонов рат’ да би се на крају претворио у ’Џонсонову трагедију’, како се то сада нежно каже, ваљда из милоште према личности 36. шефа Америке. Како је дошло до тога и шта се, заправо, догодило с Џонсоном од кога се тако много очекивало и који је, за многе (’изузимајући вијетнамски рат’) постигао ’више него сви председници, после Рузвелта, заједно’?! Шта се догодило са Америком Линдона Џонсона и с њим у години за коју се каже да је била ’луда’?“⁸²

Слика америчке демократије

Америчка криза 1968. године обухватала је и кризу политичког система. Амерички новинарски ветеран Кери Вилијамс писао је о томе за *НИН*:

78 „Избори не доносе решење за црнце“, *Вечерње новости*, 2. новембар 1968, 7; „Никсон обећава ’еру црног капитализма’“, *Борба*, 2. новембар 1968, 3.

79 „Пендреци или прерасподела“, *Политика*, 5. новембар 1968, 3.

80 „Валас и друга двојица“, *Борба*, 24. септембар 1968, 2.

81 „Ворен одлази“, *Политика*, 23. јун 1968, 1; „Одлазак Ерла Ворена“, *Борба*, 23. јун 1968, 1, 14.

82 „Година гнева и отрежњења“, *Политика*, 19. јануар 1969, 3.

„Иронија је да су, како Хамфри, тако и Никсон, најслабији кандидати које њихове партије могу да кандидују. Они имају јаку организациону подршку унутар својих утицајних партија, али не и широку националну подршку. Добију ли Хамфри и Никсон номинације, то би значило да би 49 процената бирача – податак заснован на недавним изборима – који се противе рату у Вијетнаму, било спречено да стварно бира. Јер, Хамфри и Никсон имају много заједничких погледа на Вијетнам и спољну политику уопште. Таква несрећна ситуација даље би ослабила двопартијски систем и довела би до наглог пораста у политичкој напетости у Сједињеним Државама. Готово 30 процената гласача незадовољни су са обе партије. Хамфријева номинација вероватно би значила да би Никсон, уколико га републиканци кандидују, победио. Многи демократи једноставно неће да гласају за Хамфрија, јер на њега гледају као на помагача председника Џонсона. У другу руку, добије ли Рокфелер, чудом, републиканску номинацију, он би поразио било ког демократског кандидата. Али, Хамфри је једини демократски кандидат, кога би Никсон могао да порази.“⁸³

Резигнираност бирача, посебно интелигенције и омладине, како је писала београдска штампа, значајан је феномен избора 1968. године. Истраживања јавног мњења су показивала да је „антистраначким“ кандидатима, Макартију и Рокфелеру, популарност расла како су им опадале шансе унутар сопствених странака. Пишући о изгледима „либерала“ Макартија, Кенедија и Рокфелера,⁸⁴ као њихова главна препрека означена је „страначка машина“ – израз који је такође постао опште место у анализама и коментарима.⁸⁵ Без њене подршке, популарност међу бирачима и богатство које су могли употребити у кампањи нису пуно значили. О Кенедијевом почетном успеху *Политика* је писала:

„Силовита ’блиц-кампања’ није донела жељену ’блиц-победу’, али је и овакав, релативно скроман успех, улио доста страха Кенедијевим љутим противницима. Нарочито конзервативној страначкој ’машини’ демократа која се, после повлачења Линдона Џонсона, у већини окупља око Хјуберта Хамфрија.“⁸⁶

83 „После мртвог Роберта Кенедија – шта?“, *НИН*, 23. јун 1968, 4.

84 Вероватно је таква репутација довела до грешке коју су направиле *Недељне новости*, стављајући Рокфелера међу демократске кандидате: „И Рокфелер кандидат?“, 3. март 1968, 4.

85 „Макарти против Џонсона“, *Вечерње новости*, 9. март 1968, 7; „Шансе кандидата за Белу кућу“, *Борба*, 24. март 1968, 5; „Артур Милер о немирној Америци“, *Борба*, 31. март 1968, 6; „Кенеди надмашио Макартија“, *Борба*, 9. мај 1968, 1.

86 „Кенеди први у Индијани“, *Политика*, 9. мај 1968, 3.

О Рокфелеровим шансама: „Тако један њујоршки политичар каже: ’Чини ми се да би Никсон могао бити прави кандидат. Не видим ко га може зауставити. На конвенцији ће главну реч опет водити они исти људи који су 1964. године изабрали Голдвотера. А они желе Никсона.’“⁸⁷ У том контексту су успеси миљеника београдске штампе, сенатора Макартија, називани „подвигом“. Усамљен у својој доследности и „политичкој неконвенционалности“, једини без значајнијих средстава, успео је да промени политичку сцену: Кенеди је ушао у трку, а Џонсон се повукао. „Изнад свега, Макарти је донео Америци талас ’нове политике, у којој улоге тумаче, иако не главне, милионске масе бирача, они људи који су до јуче били само објекат у игри страначких шефова и великог бизниса.“⁸⁸

Утицај крупног капитала означен је као друга велика „девијација“ америчке демократије. Не само да су кампање постајале све скупље због све веће потребе промоције на телевизији, него се капитал и сам питао о избору кандидата. Тај избор је, према написима, био Никсон, који је утрошио рекордних 20 милиона долара на кампању и – победио.⁸⁹ Целе године се спекулисало о томе како магнати са Вол Стрита окрећу леђа Вијетнамском рату и како су у целини против већих буџетских давања, што је била политика демократа. „Скупоћа“ избора водила је нетранспарентности, односно корупцији, а то је дало прилику Драгану Марковићу у *Борби* да скицира капиталистичку, а затим и потрошачку природу америчког друштва у чијем оквиру се изборна трка одвијала:

„Јавност, међутим, не зна и неће никад сазнати колико је тачно зелених новчаница убачено у игру која се зове ’америчка изборна демократија’. Не зна и неће знати, јер закон то не предвиђа. (...) Ако се неко међу читаоцима случајно још пита ко у крајњој консеквенци највише покрива ове баснословне издатке, да га подсетимо: обични амерички грађани – не само својим директним прилозима у изборне фондове, него пре свега куповином робе и услуга пословног света који стоји иза већине кандидата.“⁹⁰

Затим и:

87 „Велика игра Нелсона Рокфелера,“ *НИН*, 28. јануар 1968, 15.

88 „Макарти није поражен,“ *Борба*, 21. септембар 1968, 8.

89 „Волстрит окреће леђа рату?,“ *Борба*, 9. март 1968, 3; „Колико кошта фотеља,“ *Илустрована политика*, 26. март 1968, 8; „Никсон – кандидат бизнисмена,“ *Борба*, 7. мај 1968, 2; „Како се купују избори,“ *Борба*, 17. мај 1968, 4; „Џепарац,“ *Недељне новости*, 26. мај 1968, 14; „Ко бира председника?,“ *Недељне новости*, 18. август 1968, 15; „Никсон, фунта, долар,“ *Борба*, 2. септембар 1968, 11; „Пошто председник?,“ *Недељне новости*, 6. октобар 1968, 15; „Осцилације курсева нада,“ *Борба*, 27. октобар 1968, 2; „Никсон најбогатији,“ *Недељне новости*, 24. новембар 1968, 14.

90 „Све скупљи пут до Беле куће,“ *Борба*, 16. новембар 1968, 13.

„Све је овде окренуто купцу. Од политике до ауспуха. Избор председника, гувернера, сенатора, конгресмена – то је трговина као и свака друга. Роба се нуди, продаје преко ТВ и радио реклама, новинских огласа, плаката, пословних обећања, корупције. Купите Ричарда Никсона, јер он ће оздравити болесну америчку унутрашњу и спољну политику. Купите Хјуберта Хамфрија, јер он није конзервативац Никсон, он је либералац, бивши либералац. Купите Џорџа Валаса – он ће у САД завести ред и мир (расистички ред и полицијски мир) а у Вијетнаму ће окончати рат, по могућности силом оружја... Сто двадесет и нешто милиона купаца определиће се око председничке робе 5. новембра. (...) Америчко друштво, то је и брига, пажња према човеку-купцу.“⁹¹

На први поглед, ови Марковићеви текстови представљају пуко исмевање америчке политичке праксе, али су и суптилна одбрана политичке демократије и плуларизма, истицањем важности јавности, слободног избора и, коначно, грађанина. Штавише, нема ниједног текста који би доктринарно нападао амерички систем, иако су истицани „апсурди“, „цинизми“ и „ироније“ у њему. Ако је београдска штампа користила не пуно ласкаве изразе, попут „позоришта“, „карневала“, „циркуса“, „представе“, за описивање изборног тока, то је учинила да омеђи посебну политичку сферу, у којима су се ти избори одигравали. Ако се правила разлика између политике и „политизирања“, то је било да се представи изнијансирана леза личности. На једном крају су били тренутни и изабрани председник, „шампион“ политизирања Џонсон⁹² и „само вешт тактизер“ Никсон⁹³, а на другом предводник „либералне, мирољубиве и младе Америке“⁹⁴, Јуџин Макарти, или сенатор Вилијам Фулбрајт, „бич који шиба Џонсонову администрацију“⁹⁵.

Било је, наравно, директног ниподаштавања и исмевања феномена америчке демократије, попут истраживања јавног мњења. Коментатор *Илустроване политике* је писао да су „галуповци“ определили изборе својим „причама“ о сигурној Никсоновој победи.⁹⁶ Додуше, коментатор је у истом полушеретском тону писао да је штета што се избори у Америци не одржавају сваке године, јер би председник прво пола године био „нов и све би било лепо“, а друго пола године би „мислио на одлазак“, као Џонсон.⁹⁷ Али, политички спектакл изборне кампање

91 „Човек – то је купац“, *Борба*, 1. новембар 1968, 3.

92 „Џонсоново политизирање на велико“, *Борба*, 3. фебруар 1968, 15; „Џонсоново 'било где'“, *НИН*, 5. мај 1968, 13.

93 „Енигма мањинског председника Никсона“, *Борба*, 9. новембар 1968, 9.

94 „Јуџин Макарти“, *Борба*, 6. април 1968, 8.

95 „Профил храбрости“, *НИН*, 7. јануар 1968, 3.

96 „Галупова победа“, *Илустрована политика*, 12. новембар 1968, 7.

97 „Сува штета“, *Илустрована политика*, 24. децембар 1968, 7.

изазивао је првенствено доброћудно занимање. Учествовање познатих личности, глумаца и певача, бележено је увек приликом извештавања са страначких конвенција и митинга. *Политика* је, рецимо, извештавала о демократској конвенцији у пет текстова и објавила три слике: Едварда Кенедија, Ширли Меклејн и победника Хамфрија, док је *Борба* пренела део обраћања Џона Вејна на републиканској конвенцији. Или, приликом описивања завршнице Хамфријеве кампање, *Борба* је писала које су све холивудске звезде учествовале и закључила да је његов „шоу“ био бољи од Никсоновог, који је због свог „пословично непривлачног лица“ избегавао телевизију и користио радио.⁹⁸ Нису изостале ни фотографије супруга и деце кандидата у слављу и тузи изборне ноћи. Кандидати се у текстовима често колоквијално називају „Дик“, „Боби“, „Џин“, „Роки“, а присутне су и такве тривијалности као извештавање *Недељних новости* о „реваншу“ Патрише Никсон према Џеки Кенеди: Пат постаје „прва дама“, а Жаклина одлази из земље.⁹⁹ Символи двеју странака, магарац и слон, налазе се у страним, као и домаћим карикатурама (види испод), па је *Борба* чак објавила кратко објашњење о „пореклу симбола политичких странака у САД“.¹⁰⁰

Закључак

Публицитет и третман који су амерички председнички избори имали 1968. године у београдској штампи свакако превазилази уобичајено извештавање о политичким кретањима унутар једне земље, па макар и водеће суперсиле. У специфичном хладноратовском тренутку и поремећених америчко-југословенских односа, у време велике огорчености на Сједињене Државе, београдска штампа је афирмативно писала о тамошњој незадовољној јавности, друштвеним покретима и либералним кандидатима. Може се претпоставити да је тако изнијансиран поглед на америчку унутрашњу политику учио читаоце политичком плурализму. Изјаве, коментари, анализе, карикатуре преносиле су дух полемичности и грађанске еманципације. Такође се може указати да је инсистирање на повезаности унутрашње и спољне политике даље политички образовало читалаштво. Ипак се тадашња „публика“ врло срчано бавила великим светским темама, као и тадашња држава уосталом. Ако се спољнополитичка оријентација СФРЈ променила након инвазије на Чехословачку, то се ни на који начин није одразило на писање београдске штампе о Сједињеним Државама, а извештавање о изборима пратило је динамику самих избора. То се

98 „Избори,“ *Борба*, 6. новембар 1968, 12.

99 „Пат се свети Жаклини,“ *Недељне новости*, 1. децембар 1968, 15.

100 *Борба*, 1. септембар 1968, 7.

може објаснити професионалним интегритетом новинара и уредника, али подразумева и један степен аутономије штампе у односу на државу. Највећи познавалац Сједињених Држава, Александар Ненадовић је наредне, 1969. године постао главни уредник *Политике*. Славољуб Ђукић сматра да је у то време достигнут „највиши професионални ниво у југословенском новинарству“.¹⁰¹ Касније је страдао у прогону српских „либерала“ и годинама му је било забрањено да потписује своје текстове.¹⁰²

Огромна количина новинских написа можда не говори довољно о неком посебном интересовању београдске штампе за ове изборе пошто је то била тема од светског значаја. Природа тих написа, међутим, пружа довољно доказа да је интензивно новинарско бављење овом темом имало у себи нечег „програмског“, због изванредног утицаја стране штампе, које се огледа у преузимању текстова, цитирању аутора итд., али и у преузимању терминологије, полемичности и „духа“ демократичности, слободе од ауторитета.

Политички аналитичари, утицајни коментатори, истраживање јавног мњења као фактор политике – све су то феномени са којима се читаоци београдске штампе неће сусрести у свом непосредном искуству још деценијама. Схватање практичне политике као моралне или доктринарне категорије свакако није озбиљније уздрмано слободнијим извештавањем или преузетим текстовима. Јер, укупно узев, слика Америке, посматрана кроз изборну кампању, се више уклапа у слику „пропасти трулог Запада“ него модела за углед. Међутим, критике изборног и политичког система Сједињених Држава преузимане су од Американаца самих и апострофирале су одступања од „слободног и фер такмичења“ са позиција либералне представничке демократије, а не са марксистичких или комунистичких позиција. Нападане су деформације прокламованог идеала, а не сам идеал. Тако је Александар Ненадовић баш у првомајском троброју *Политике* писао: „Америчка политичка демократија није тако безобзирно испражњена као што изгледа у неким квазиреволуционарним и квазимарксистичким шемама“.¹⁰³

Иза велике пажње београдске штампе посвећене процесу америчких председничких избора стајало је једно, основно питање: ко ће бити следећи председник САД? Ко ће у будућности владати, чији ће се концепти наметнути, како ће изгледати америчка политика? Шта ће бити ако се догоди да победи „чврсторукаш“ Валас? Да ли могу победити либерали, „кандидати мира“? Како ће изгледати ако не дође ни до какве велике промене? Од тога је зависило разрешење акутних међународних

---

101 Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala* (Beograd: Filip Višnjić, 1990), 230.

102 Ibid., 232.

103 „Умирање једне легенде,“ *Политика*, 30. април – 2. мај 1968, 5.

питања, као и саме америчке „кризе“, што су теме које су биле у жижи интересовања, али то по себи не може објаснити свеобухватно и изнијансирано праћење изборног процеса, који је домаћој јавности био стран, на моменте сигурно и егзотичан, а увек узбудљив.

Питање „ко ће бити следећи председник САД?“ открива фундаментални феномен слободних избора и демократије: институционалну смену власти кроз слободно и фер такмичење, што је све било страно политичкој теорији и пракси социјалистичке Југославије. Отворена борба и оштра критика су у демократији не само *дозвољене* него и пожељне, а корените промене *могуће*. Критике које су америчкој администрацији упућивали и водећи амерички новинари и водећи амерички политичари показале су се убојитијим јер долазе изнутра, а оне су показивале и разлику између владе, односно државе, и народа, односно друштва, као и мноштво партикуларних а *легитимних* интереса унутар њега, „поготово у земљи која је много пута доказала да је све само не доктринарна,“ како је писала *Политика*.¹⁰⁴

Они на америчкој политичкој сцени и у америчком друштву који су били за мир, правду и једнакост имали су исту лозинку – били су „либерални“. Тај придев се увек налазио у низу других моралних суперлатива, као што се види из два случајно одабрана примера у *Борби*, листу Социјалистичког савеза радног народа Југославије: „либерална, мирољубива и млада Америка“, односно „либерална, млада, сиромашна, црна Америка“.¹⁰⁵ Међу анализираним текстовима водеће београдске штампе, реч која је највише пута поновљена у позитивном контексту, била је проскрибована у Југославији четири године касније.

104 „Авет рата на берзама,“ 7. март 1968, 1.

105 „Јуџин Макарти,“ *Борба*, 6. април 1968, 8; „Ко су убице?“, *Борба*, 8. јун 1968, 9.

Илустрације из штампе¹⁰⁶

(1) НИН, 26. мај 1968, 14.

(2) Хамфри: „Родио сам се шефе. Да ли бисте били љубазни да ми се скинете с леђа?“, *Борба*, 3. август 1968, 3 и *Политика*, 18. август 1968, 6.

106 Стране карикатуре 1–4, домаће карикатуре 5–8.

(3) Џонсон: „А сад једну за оне што нису ту...“ (на броду: демократско расуло), *Борба*, 1. октобар 1968, 3.

(4) Расположење бирача: „Испитујете јавно мњење? Е па ја сам 50-процентно против Никсона, 50-процентно против Хаамфрија и стопроцентно против Валаса, а ви видите где то спада...“, *Борба*, 21. октобар 1968, 3.

(5) „Изборна трка“, *Вечерње новости*, 2. април 1968, 2 (П. Кораксић).

(6) Сиромаштво: „Џентлмени, да ли ћете ме тако волети и после избора?“, *В. новости*, 31. август 1968, 2 (Р. Гузина).

(7) Амерички избори: „Право да ти кажем, свеједно ми је. – И мени.“, *В. новости*, 6. новембар 1968, 2 (Р. Гузина).

(8) „На западу ништа ново“, *В. новости*, 18. новембар 1968, 2 (Р. Гузина).

Извори:

Борба (1968–1969)

Вечерње новости (1968)

Илустрована политика (1968)

Комунист (1968)

Недељне новости (1968)

НИН (1968–1969)

Политика (1968–1969)

Литература:

Богетић, Драган. „Југославија у хладном рату.“ *Историја 20. века* 2 (2008): 315–369.

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Brinkley, Alan. and Ellen Fitzpatrick. *America in Modern Times: Since 1890*. New York: McGraw-Hill, 1997.

Gredelj, Stjepan. *S onu stranu ogledala. Istraživanje promena modela komunikacije u jugoslo-venskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova BORBE i POLITIKE u periodu od 1945. do 1975*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1986.

Dallek, Robert. *Lyndon B. Johnson: Portrait of a President*. New York: Oxford University Press, 2004.

Димић, Љубодраг. „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријантације.“ у: *1968 – четрдесет година после*, 339–375. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Đukić, Slavoljub. *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.

Jakovina, Tvrtko. „Where Has War for Hearts and Souls Gone? The United States of America and Liberals in Yugoslavia in 1960’ and Early 1970’.“ In *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, 149–164. Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008.

- Logevall, Fredrik. „The Indochina Wars and the Cold War, 1945–1975.“ In *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2: Crises and Detente*, 281–304. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Parks, Henri Bemford. *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*. Beograd: Rad, 1986.
- Suri, Jeremi. „Counter-cultures: the rebellions against the Cold War order, 1965–1975.“ In *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2: Crises and Detente*, 460–481. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Tindall, George Brown, and David E. Shi. *America: A Narrative. Vol. 2*. New York: W. W. Norton, 2007.
- Hobsbaum, Erik. *Doba Ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta, 2002.
- Šulcinger, Robert D. *Američka diplomatija od 1900. godine*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

Summary

Dario Pikulić

U.S. Presidential Elections 1968 and Belgrade Press

Keywords: American-Yugoslav relations, American presidential elections, US political system, Belgrade press, Serbian liberals, Vietnam War, Year 1968

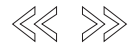
This article thoroughly examines reports and comments Belgrade press made about American presidential elections in 1968. Sources used were most prominent and influential of the Belgrade Press: three leading daily newspapers and four weekly newspapers (one of them being only weekend edition of one of the daily newspapers and one – *The Communist* – being included as indubitably ideologically ‘correct’). It is shown that analyzed press was profoundly interested in all aspect of the campaign. It followed not only leading candidates as Nixon and Humphrey, but Wallace, McCarthy and Robert Kennedy as well. Belgrade press looked to foreign as well as domestic impacts of presidential elections and campaign. The sheer number of texts reveals extraordinary interest of the Belgrade public for the subject, yet profound analyses they mostly contain show even deeper reflections of American politics and the American political system in general. Considering this was a period of great unpopularity of American engagement in the Vietnam War and, furthermore, ideological and political differences between the United States and Yugoslavia, enormous interest shown is indicative for both freedom of press in socialist Yugoslavia and its genuine democratic tendencies. This raises a question of very nature of socialist regime in Yugoslavia in late sixties.

Рад је примљен 15. септембра 2014, измењен 15. децембра 2014 и прихваћен за објављивање 22. децембра 2014. године.

ПРИКАЗИ

Valentin Vasiljevič Sedov, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, Novi Sad, Akademska knjiga, 2012, 495 str.

Сеоба. Велика сеоба народа. Сеоба Словена. Сеоба Срба. Да ли је сеоба Словена исто што и сеоба Срба на Балкан? Да ли је уопште било сеобе Срба или су Срби аутохтони становници Хелмског полуострва само што су их антички писци грешком или из зле намере називали нпр. Илирима, Трачанима, Дачанима, Трибалима, Сарматима и/или Далматима? Шта све руски научници знају о сеоби Словена, а у Србији се, из различитих разлога, не објављује...

Поједина поменута питања се често појављују у лаичкој јавности и неретко се на њима инсистира на разним интернет порталима, у групама на друштвеним мрежама, у телевизијским емисијама на локалним или чак националним станицама, у дневној и недељној штампи. С друге стране, не може се рећи да се на тржишту књига, бар на први поглед, може наћи више стручних наслова о раној историји словенских народа. Може се приметити да на културној сцени и у добром делу јавности значајан простор добијају књиге и наступи заступника разних паранаучних теза о пореклу Словена, посебно Срба, и њиховој раној историји.

Монографија Валентина Седова *Словени у далекој прошлости* је, када се све наведено узме у обзир, требало да заинтересује и најширу јавност. За почетак, Валентин Васиљевич Седов (1924–2004) је био совјетски и руски археолог, доктор историјских наука, шеф катедре за теренска истраживања Института за археологију Руске академије наука и редовни члан РАН. Током богате каријере објавио је око 450 научних радова и уредио је преко осамдесет зборника радова.

Изворно издање монографије *Славјане в древности* објављено је у Москви 1994, при чему је већ наредне године хронолошки настављено делом *Славјане в раннем средневековье* (Москва 1995). Према замисли самог аутора, ове монографије представљају два уско повезана тома. *Словени у далекој прошлости* доносе преглед археолошких, лингвистичких, антрополошких и истраживања других наука која расветљавају раздобље које је аутор дефинисао као „период од времена издвајања словенског етноса из масива индоевропских племена Европе до Велике сеобе народа (крај IV – V век н. е.)“ (стр. 8), дакле доба у коме су Словени чинили „етничко и језичко јединство“ (ibid.).

---

1 E-mail: umilivojevic@gmail.com

Аутор је текст поделио на десет поглавља, при чему прва два („Историја сазнања о Старим Словенима“ и „Етногенезеологија Словена“) заузимају око једне трећине текста. У осталим поглављима аутор хронолошки и просторно прати развој различитих археолошких култура у средњој и источној Европи, затим од културе звонастих погребних посуда (око 400 – око 100. п. н. е.) покушава што јасније да оцрта одлике материјалне културе која се приписује Словенима, њихово место у односу на остале етнојезичке групе из суседства и њихову интеракцију на различитим пољима.

Прво поглавље доноси један велики преглед историје сазнања о старим Словенима. Овај преглед је двојак. С једне стране пружа кратак приказ низа вести које су сачували антички и средњовековни аутори наративних и сродних врста извора. С друге стране излаже развој славистике, од заводљивих ренесансних промишљања о прапостојбини Словена и њиховој раној прошлости међу античким цивилизацијама Грчке и Рима, преко формирања модерних наука током XIX, па све до краја XX века када је и сам Седов деловао. Сажето, али и садржајно и уз обиман пропратни материјал, аутор нам је изложио како и када се Подунавље појављује као колевка Словена, ко је све тражио Словене међу Сарматима, Илирима, јадранским Венетима и другим античким племенима и народима.

У другом поглављу Седов разматра методолошке проблеме мултидисциплинарног проучавања ране историје Словена. Писане вести о Словенима могу се са извесном сигурношћу пратити од Венета о којима је узгредно писао Плиније Старији у I веку нове ере. Због недостатка и фрагментарности писаних извора неопходно је стално поређење и допуњавање достигнућа различитих наука и научних грана попут лингвистике, топонимике, антропологије, етнологије, фолклористике, археологије и, најпосле, историје. Ниједна од побројаних наука не располаже сама за себе са довољно података на основу којих се може у потпуности расветлити етногенеза и етничка историја Словена, а опет њихов дијалог није без бројних методолошких замки, признаје Седов. Друга фаза етногенетских истраживања у којој се резултати различитих наука пореде и повезују може се, према пољском археологу Витолду Хензелу (1917–2008), посматрати и као етногенезеологија, својеврсна интердисциплинарна наука (стр. 98–99).

Аутор нас, након методолошких разматрања, у трећем поглављу, насловљеном „Староевропљани“, упућује у праисторију Европе бронзаног доба када су се у Средњој Европи развијале курганска (око 1500 – око 1200. п. н. е.), а затим и култура поља погребних урни (XIII – VIII/VII век п. н. е.). Из ове староевропске културне и језичке заједнице постепено су се током сложених процеса миграције раздвојиле културе које можемо довести у везу са етнојезичким групама нпр. Келта, Италика или Илира

које познају антички наративни извори. Аутор укратко објашњава важне одлике различитих археолошких култура (нпр. западнохалштатске, атестинске, јастрофске итд.), главне црте научних расправа о карактеру, генези и етнојезичкој атрибуцији, као и главне аргументе за, рецимо, повезивање западнохалштатске културе са Келтима или јастрофске са старим Германима. Посебна пажња посвећена је лужичкој култури која је, после доласка племена носилаца поморске културе у слив Висле и Одре (око 550. п. н. е.), изнедрила културу звонастих погребних посуда (око 400. п. н. е.) што аутор сматра за почетак стварања нове етнојезичке групе – Словена (стр. 191).

У четвртом поглављу, „Настанак Словена“, Седов је културу звонастих погребних посуда (око 400 – око 100. п. н. е.) дефинисао као „поузвано словенску“ (стр. 213). На свом врхунцу захватала је крајеве од средње Одре на западу до Полесја и Волиније на истоку. Археолошки посматрано, ова култура је била плод интеракције група староевропског становништва са истока лужичке културе са досељеним племенима поморске културе која су припадала „периферним дијалектским групама балтичког етногенетског масива“ (стр. 213–214). Према периодизацији совјетског филолога Федота Петровића Филина (1908–1982) култура звонастих погребних посуда је одговарала раној фази прасловенског језика (стр. 214).

Аутор наводи у следећем, петом, поглављу „Словени и Келти“ да је наредни важан „спољни импулс“ стигао захваљујући експанзији Келта на исток око 400. п. н. е, при чему се под утицајем латенске културе постепено развила пшеворска култура (II век п. н. е. – V век н. е.). Иако су рани Словени били под утицајем само периферије келтског света, ипак је утицај латенске културе био уочљив између Одре и горњег тока Висле у погледу изградње насеља, гробишта, керамике, обраде гвожђа и сл. Језички утицаји пак нису толико јасни јер су источнокелтски дијалекти Средње Европе практично непознати, док западнокелтски дијалекти „не пружају довољно података за проучавање словенско-келтских језичких контаката“ (стр. 239).

„Словени међу носиоцима пшеворске културе“ је наслов шестог поглавља. Пшеворска култура се, у почетку, развијала на подручју између десне обале Одре и изворишта Буга, а о етничкој припадности носилаца ове културе се живо дискутовало међу археолозима и другим стручњацима. Међутим, од тридесетих година XX века, захваљујући истраживањима пољског археолога Рудолфа Јамка (1906–1972), постаје јасно да су две етничке групе чиниле становништво на подручју пшеворске културе. Обично се источна (висленска) група идентификује са Словенима, а западна (одарска) са Источним Германима. Мада Седов јасно истиче су два етноса понегде живела и сахрањивала се заједно тако да се „не може говорити ни о доминантном ни о потчињеном етносу“

(стр. 269), закључује ипак на другом месту да је „основни етнос“ чинило локално словенско становништво (стр. 282).

Нешто источније од пшеворске развијала се зарубињецка култура (III век п. н. е. – I век н. е.) по којој је названо седмо поглавље у књизи. Зарубињецку културу је почетком XX века руски археолог чешког порекла Викентиј Вјачеславович Хвојка (1850–1914) приписао Словенима. Међутим, и овде се, на основу археологије и топонимије, може говорити о две етнојезичке компоненте. Поред Словена, носиоци ове културе била су, по свему судећи, западнобалтска племена, како Седов закључује (стр. 313).

„Миграција Гота на северно приобаље Црног мора“ је тема осмог поглавља. Сеоба германских Гота са ушћа Висле, позната делимично из легендарних повести Јорданесове Гетике из VI века, потврђена је и археолошки кроз проучавање велбарске културе (средина I века н. е. – почетак III века н. е.). Укратко, Готи су покренули са собом и део становништва из пољског Поморја, и међу житеље насеља черњаховске културе донели су, кроз два таласа сеобе, своју грнчарију и накит.

На северним обалама Црног мора између краја II и краја IV века н. е. развијала се черњаховска култура која се, у једном периоду, проширила све до доњег тока Дунава. „Словени у сатаву черњаховске културе“ је насловна тема претпоследњег, деветог, поглавља. Черњаховска култура може се окарактерисати и као једна од римских провинцијских култура. Према анализи гробишта и грнчарије, Седов је сматрао да су носиоци ове културе били Сармати тј. иранска племена, док „пшеворски елементи у черњаховским старинама заузимају друго место после скитско-сарматских“ (стр. 371). Током овог периода иранска племена су остварила важан језички (и верски) утицај бар на југоисточну словенску групу. Поред личних имена преузетих из иранских језика, која су код Руса била присутна и у X веку, важно је споменути и иранизме у етнонимији југоисточног дела словенског света. Поред Анта, које Седов повезује са подолијско-дњепарским регионом черњаховске културе у IV веку, у етнониме иранског порекла спадају и имена Хрвата, Срба (према лингвисти Олегу Николајевичу Трубачеву (1930–2002)) и, вероватно, Руса (стр. 390–391). Наравно, на подручју черњаховске културе археолози и други стручњаци су идентификовали и насеобине и гробишта других етнојезичких група попут Гето-Дачана, Балта, Гепида и Гота. Аутор указује и на занимљиву претпоставку А. В. Гуткове о присуству Венета-Словена између доњег Дунава и Дњестра већ у III и IV веку, у време готске превласти, на основу проучавања мале групе споменика типа Етулије (стр. 388–389).

Десето, закључно, поглавље односи се на Словене у време Велике сеобе народа. Провалом Хуна из азијских степа, крајем IV века, черњаховска култура доживљава фаталан ударац. Иако је дошло до

гашења већих занатских центара, хунска разарања нису била толико снажна и присутна између Висле и Одре. Поред тога, Седов узима и климатске промене у периоду од IV до краја VI века као важан чинилац који је довео до расељавања земљорадничког становништва из шумских области попут крајева на средњем току Висле (стр. 416–417). Тако су носиоци пшеворске културе са Висле населили крајеве око данашњег Пскова где су временом асимилovali затечено балтско и финско становништво. Миграција је било и из черњаховског ареала ка северном Поднепровљу, горњем току реке Оке или средњем току Волге.

За историју Срба и других Јужних Словена значајна је била миграциона струја ка средњем Подунављу и Потисју која се може пратити захваљујући заступљености фибула пореклом из северног приобаља Црног мора. Већ средином V века римски дипломата Приск из Панија сусреће у Потисју Атилине поданике који граде чамце моноксиле, гаје просо и ромејским гостима нуде медовину, на шта је 1952. скренуо пажњу Фрањо Баришић (1914–1998) (стр. 450, нап. 31).² Седов такође подвлачи да су поједини топоними у средњем Подунављу, забележени у наративним изворима до V века, још од Павла Јосифа Шафарика (1795–1861) тумачени као словенски. На основу тога било је и оних који су средње Подунавље сматрали за „најстарију словенску територију“. Међутим, према Седову, археолошки материјал не даје потврду таквог становишта, иако, свакако, није искључено да су поједине словенске скупине са Висле и Одре, заједно са германским племенима, стигле на границе Римског царства у Подунављу у позноантичком периоду (стр. 429). Иначе, позивајући се, између осталог, на закључке палеолингвисте Леонида Александровича Хиндина (1928–1994), Седов је сматрао да би питању словенског порекла географских назива средњег Подунавља из прве половине I миленијума нове ере требало приступити врло опрезно (ibid.).

Монографија Валентина Седова *Словени у далекој прошлости* је, очекивано, опремљена обимним пропратним материјалом и критичким апаратом који обухвата на десетине карата које илуструју различите археолошке културе, неколико графикана који приказују развој језичких група, илустрације које приказују различите типове керамике, металних украса и других остатака материјалне културе који помажу у идентификацији различитих култура. Бројне напомене које прате основни текст распоређене су на крају сваког поглавља и олакшавају даљу потрагу. Два индекса (регистра), од којих се један односи искључиво на археолошке културе и етносе, а други на географске појмове, омогућавају лакше сналажење у веома садржајном тексту.

2 Фрањо Баришић, „Приск као извор за најстарију историју јужних Словена,“ *Зборник радова Византолошког института* 1 (1952): 52–63.

За крај свакако ваља изнова подсетити да је тема ране историје Словена врло актуелна у нашим медијима, али и у региону који осећа сличну, ако не и тежу, кризу идентитета, те утеху тражи у националној митоманији која често води право у квазинауку и маштарије толкиновских размера. Валентин Седов у *Словенима у далекој прошлости* јасно је приказао колико је питање етногенезе народа бронзаног и гвозденог доба, које су грчко-римски аутори неретко само успутно помињали, сложено и колико оно измиче једноставним објашњењима и тријумфалистичком погледу на рану историју Словена. Монографија свакако није лако штиво за читаоца заинтересованог за историју и сродне науке, не пружа просте и шаблонске одговоре, отвара бројна и не увек решива питања о идентитету и трајању. И поред тога, монографију *Словени у далекој прошлости*, као и другу, *Словени у раном средњем веку*, које је агилни новосадски издавач Академска књига објавио 2013. године, требало би препоручити што широј јавности. Такође, било би хвале вредно када би овај преводилачки и издавачки подухват Академске књиге испратио неки други издавач објављивањем још неког релевантног и рецентнијег наслова из области словенске археологије и/или ране словенске историје.

Марко Божић¹

**Jean Baubérot, *La laïcité falsifiée*, Paris, La Découverte,
2012, 212 стр.**

Последњих пар година сведоци смо све чешћег и снажнијег ангажовања француске деснице у борби за очување лаичког карактера Републике. По први пут у историји, лаицитет постаје део десног политичког дискурса. Тако, децембра 2010. године Марин Лепен, актуелна шефица ултрадесног Националног фронта, позивом на начело лаицитета осуђује уличне молитве француских муслимана, док Жан Франсоа Копе, генерални секретар Саркозијевог УМП-а,² свега пар месеци касније покреће јавну дебату о месту ислама у Републици, после које је уследио закон о забрани ношења бурки на јавним местима. У оба случаја лаички карактер Републике сматра се угроженим одређеним облицима исламске верске праксе чије се ограничавање тражи у име заштите религијске неутралности државе. Када се ови догађаји доведу у везу за законом из 2004. године о забрани ношења верских обележја у државним школама, који је такође иницирала влада десног центра, стиче се утисак да француска десница преотима статус чувара лаицитета од француске левице, која је последњих 150 година градила свој политички идентитет управо на овој теми. Са циљем да докаже да то није тако, односно да „нови лаицитет“ француске деснице не одговара „историјском лаицитету“ као баштини леве политичке традиције, Жан Боберо, француски социолог религије и дугогодишњи професор на *École pratique des hautes études*, објављује свој последњи текст индикативног наслова *Фалсификовани лаицитет*.

Аутор свој мотив не скрива и већ у кратком Уводу (стр. 7-11) јасно каже да „ова књига жели да понуди елементе намењене популаризацији знања, али и алате за промишљање и деловање“ (стр. 7-8). Дакле, намера му је не само да демаскира противника, већ и да снабде левицу неопходним „оружјем“ за јавну дебату и одбрану истинског и историјског лаицитета. Другим речима, Боберо не скрива политички ангажман своје књиге, на шта упућује већ њена дводимензионална методолошка раван: „дијагностиковати и анализирати актуелну инструментализацију лаицитета“ с научне стране и „понудити предлоге за обнову лаичке динамике“ (стр. 7) у циљу политичке акције. И док се аутор добро показао у првој, чуди његова нескривена пристрасност у

---

1 E-mail: bozicmr@gmail.com.

2 *Union pour un mouvement populaire*.

другој равни.

Научној анализи конкретних догађаја и новог дискурса француске деснице посвећена је прва половина књиге. То је и њен најбољи део. Тако „лепенизацију“ лаицитета аутор обрађује у првом поглављу („*Quand la 'laïcité' se trouve lepénisé*“, стр. 13-28) а његову „УМП-низацију“ у другом поглављу књиге („*La laïcité stigmatisant de L'UMP*“, стр. 29-44). У оба случаја, и екстремна десница и десни центар наступају у циљу заштите религијске неутралности јавног простора или сасвим просто „улице“ од тобож агресивних интегристичких насртаја исламске верске праксе. Уз садејство медија, чијој улози у креирању афера и надувавању догађаја аутор посвећује посебну пажњу, француска десница успева да наелектрише јавно мњење и исфабрикује слику о исламу као архинепријатељу Републике. Ислам је проблем јер одбија да се саобрази са лаичком традицијом француског друштва као секуларне политичке заједнице.

Управо ту Боберо проналази трагове фалсификата. Историјски лаицитет је политички појам који се бави државом и њеним односом према религији, а никако друштвом и његовом евентуалном секуларизацијом. Суштина начела лаицитета је религијска неутралност државе као најбоље јемство слободе вероисповести. Својом религијском неутралношћу држава нити дискриминише нити фаворизује било чији лични избор у материји веровања. „Лаицитет омогућава избор. Он пружа могућност успостављања сасвим различитих односа са секуларизацијом, где су ти односи ствар слободног избора. Лаицитет не намеће ништа по овом питању...“ (стр. 130-131). Другим речима, лаичка држава никако не подразумева наметање и промоцију секуларног друштва: „Свако је слободан да се бори за неку секуларну религију, или да се бори против религије и њеног изражавања. Али не може да захтева да се државна сила ставља у службу његове борбе“ (стр. 132).

Зато су нова тумачење лаицитета Лепенове и УМП-а спорна. Она су, како тврди аутор, историјски неутемељена, па и нетачна. Наиме, као основно обележје „подесничења лаицитета“ (*la droitisation de la laïcité*) Боберо истиче његову трансформацију из политичког начела – религијски неутралне државе која сваком појединцу јемчи слободу верског избора – у један *културолошки појам*, односно једну од наводно препознатљивих црта француског националног идентитета: склоност секуларном друштву коју су дужни да прихвате и поштују сви чланови заједнице. Техникама и поступцима овог „фалсификовања“ аутор посвећује треће („*Au cœur du politique, laïcité et démocratie*“, стр. 45-62) и четврто поглавље („*D'une laïcité politique à une laïcité identitaire*“, стр. 63-84). У њима Боберо указује пре свега на злоупотребу историјских чињеница у циљу фабриковања новог лаицитета којим би се оправдале законске мере против јавног манифестовања исламске верске праксе.

Тако, аутор посебно анализира образложење предлога „Лаичке повеље“ Високог савета за интеграцију (*Haut conseil à l'intégration*) у којем се савремени лаицитет доводи у везу са хришћанским коренима француске политичке културе, чија је идеја да се „цару да царско а Богу Божије“, односно на галиканској традицији француске католичке цркве која је вековима уживала посебну аутономију и тиме успоставила начелну самосталност цркве и државе. Према Бобероу, у питању је најфлагрантније фалсификовање историје јер се свесно и намерно занемарује историјски контекст ових идеја и стварна верска нетолеранција Старог режима.

Боберо посебно разматра политичку употребу овог фалсификата. Он га доводи у непосредну везу са афирмацијом доктрине тзв. „позитивног лаицитета“ Николе Саркозија као саставног, укореењеног елемента француског националног идентитета чије се католичко порекло мора признати, поштовати и усвојити. У том смислу, у тексту се посебно апострофира Саркозијев ауторски чланак објављен 9. децембра 2009. године у *Le Monde*-у, у којем тадашњи председник Републике тражи да се „новопридошли муслимански суграђани клоне нападног понашања и провокација“. Овакво расуђивање подразумева да муслиманима и исламу *per definitionem* мања лаичке свести, па „Први задатак за Николу Саркозија постаје да 'сачува' (а не да обнови) ово наслеђе; лаицитет мора бити наметнут муслиманима што захтева много више од поштовања лаичких закона: оно захтева усвајање традиционалног идентитета“ (стр. 67). По тој логици може се и законски забранити верска пракса која не одговара француском националном духу, због чега Боберо овај „нови лаицитет“ доводи у везу са јакобинском политичком традицијом у чијем је маниру било „ограничавање слободе и увођење мера надзора у име апсолутистичке Републике“ (стр. 60). И више од тога: „Можда ненамерно, али неизбежно ова визија лаицитета отвара врата Марин Лепен: сада је она шампионка лаицитета!“ (стр. 67).

И док овај фалсификовани појам лаицитета инсистира на „коренима“ и поклапа се са секуларним друштвом, историјски лаицитет је тек једно либерално начело – инструментални принцип који омогућава суживот различитости без наметања било каквог посебног облика понашања. Самим тим, „Данас постоје два профил-типа декларисаних пристања лаицитета. Први, који се смешта уз мање-више промишљену актуализацију историјске лаичке културе. За други, прокламована везаност за лаицитет је у ствари сразмерна непријатељском ставу у односу на ислам и имиграцију“ (стр. 121-122). Ако је десница исфабриковала други, аутор сматра да је на левици да заштити баштину првог типа, тим пре што је дугом и напорном политичком борбом управо она успела да лаичност унапреди у уставно начело француске Републике. И шире, кроз читав текст, а посебно у

седмом поглављу („*Un programme républicain pour refonder la laïcité*“, стр. 121-144), аутор позива на формирање „републиканског фронта“ који би окупио све оне снаге, од екстремне левице до голистичке и нексенофобичне деснице, расположене да се укључе у борбу против овог фалсификата. То је и својеврстан политичан закључак књиге сажет у осмом поглављу („*Ni pute ni soumise. La laïcité intérieure*“, стр. 145-160).

Међутим, оно што аутор занемарује и што му се мора приговорити јесте некритички однос према француској левици и њеној улози у промоцији либералног концепта лаицитета. Наиме, ако се и може прихватити теза да у савременој Француској десница игра улогу промотера тзв. тврдог „јакобинског“ лаицитета, такође се мора признати да је *primo*, ту улогу преузела од левице и *secundo*, да у својим данашњим настојањима често наилази на отворену и здрушну подршку са леве стране. Довољно је присетити се да је закон о забрани ношења верских обележја у државним школама из 2004. усвојен готово једногласно, а да је управо Жоспенова левичарска влада промовисала антисекташко законодавство из 2001. године. Последње можда није стигматизовало ислам, али јесте неке друге облике мањинске и алтернативне верске праксе. Посебно чуди што Боберо као социолог и политиколог можда стидљиво признаје да „левица јесте у незгодној ситуацији јер понекад осцилира између два типа схватања лаицитета“ (стр. 122), али као историчар потпуно занемарује „антиклерикализам“ левих снага које су спровеле лаицизацију француске државе током осамдесетих и деведесетих година XIX века.

Другим речима, колико год била добра Бобероова *политиколошка* анализа савремене десне инструментализације лаицитета, толико је некритично његово лично *политичко* уздање у француску левицу. Баш напротив, колико год било тачно да у Француској данас јача тренд „подесничења лаицитета“ нема никакве сумње да он није монопол деснице.

Fransoa Šobe, Loren Marten, *Međunarodni kulturni odnosi: istorija i kontekst*, Beograd, Clio, 2014, 432 str.

Пракса пројектовања моћи, свакако и путем културе, није се много променила од друге половине XIX до почетка XXI века. Штавише, Франсоа Шобе (François Chaubet) и Лорен Мартен (Laurent Martin) наглашавају њену релевантност и данас иако долази до дисперзије моћи услед процеса мондијализације (синоним за глобализацију у франкофоним подручјима, стр. 13). Једино је, временом, дошло до усавршавања метода. Управо је развој приступа и начина употребе културе, једног од кључних елемената „меке моћи“ у међународним односима у протеклих век и по, предмет ове књиге.

Шобе, професор савремене историје на Универзитету у Туру, стручњак је за историју француске књижевности и интелектуалног живота крајем XIX и почетком XX века. Поред тога, његову област истраживања представљају културни односи Француске са другим европским државама и поређење њихових културних модела са Француском алијансом (*Alliance française*), задуженом за ширење француског (културног) утицаја. Мартен, професор историје на Сорбони, при одсеку за Културну медијацију, изучава историју културних политика и пракси, историју медија, као и историју транснационалних култура. Његово поље интересовања и истраживања, за разлику од Шобеа, чија је полазна тачка истраживачког рада више локалног и регионалног карактера, примарно је фокусирано на транснационалне аспекте културе и медија. Такође, у Мартенов научни видокруг улази циркулација знања у међународним оквирима, поготово када је реч о деловању Унеска (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*). Интересантном комбинацијом локалног, регионалног и глобалног приступа овако опширној теми, базираној на изузетном познавању наведених области историје културе, Шобе и Мартен дају стручној јавности на увид и коришћење синтезу историје међународних културних односа.

Аутори полазе од идеје да је транснационалност постала једна од важних појмовних категорија друштвених наука. У складу с тим, култура једне државе, чак ни у доба држава-нација, никада заиста није била укотвљена у један географски, политички или друштвени простор (стр. 19). Напротив, увек је био присутан трансфер идеја, људи, роба, па самим

---

¹ E-mail: stefan.radojkovic@hotmail.com.

тим и културе. Из овога следи да транснационалност није тренд новијег датума (од краја Хладног рата), већ да је присутна много дуже. Порекло вуче барем од XIX века, заједно са процесом мондијализације света. Данас смо сведоци само убрзавања тог процеса тј. хипермондијализације. Главну улогу у овом процесу данас имају САД, као што је током *belle époque* и у међуратном периоду Француска држала примат.

Књига је подељена у три целине, хронолошки и тематски повезане, које прате развој културних односа међу појединцима, групама, организацијама, државама, геокултурним регионима и у оквиру глобалних процеса. Први део, „Културна размена“, оквирно хронолошки обухвата другу половину XIX и прву половину XX века. Овде су представљени главни актери међународне културне медијације: интелектуалци, научници, уметници, промотери/медијатори, али и поједине институције које се тада јављају, а специјализују се у међународној продукцији и дифузији знања. Посебна пажња је поклоњена миграцијама (сталним и привременим, туристима), експоненцијалном расту и развоју туризма, као и егзилу уметника и интелектуалаца, нарочито током Другог светског рата.

Следећи део, „Политика и култура“, даје примат државама и међународним невладиним организацијама када је реч о периоду до краја Хладног рата. Спрега државе, дипломатије и културе постаје све видљивија, нарочито у хладноратовском периоду. Култура постаје део тзв. јавне дипломатије, коришћене да се прикрије политичко и економско слабљење појединих држава, или да се добију ратови путем пропаганде. Жеља да се „путује првом класом картом за другу класу“ (стр. 16) увек је присутна у односима међу државама и народима, а нарочито ако имамо ограничене економске и војне ресурсе. Однос империјалне културе и колонија такође завређује пажњу, нарочито пошто је реч о државама и културама које су након процеса деколонизације постале (невољни) посредници и (не)посредне жртве сукоба између Истока и Запада.

Трећи део, „Културна глобализација и култура света, савремени улози“, колико год хронолошки и тематски наслоњена на прва два дела, толико и одскаче, јер не даје само прост преглед културних односа. Иако нам излаже четири парадигме за разумевање културне глобализације, њених аспеката и појавних облика – кокаколизација, мекдоналдизација, глобално село, глокализација само су неки од њих – овај део исто поставља актуелна питања на која савремени теоретичари међународних односа још увек немају одговоре. Шта је култура света (стр. 285)? Како разумети културну глобализацију (стр. 295)? Да ли она значи крај локалног (стр. 354)? Да ли наговештава крај идентитета и националних култура (стр. 359)? Аутори не износе закључке и не покушавају да бране одређене позиције у односу на ова питања већ само нуде увид у нове трендове који прате процес мондијализације. Ту се пре свега мисли на

реконфигурацију идентитета – њихову креолизацију и хибридизацију, развој нових културних сила и њихов утицај у појединим гекултурним и макрорегионалним ентитетима – као и на борбу за културно изузеће и разноликост (Индија, Кина, Јапан и Бразил), упркос тенденцијама ка стварању униформног и универзалног културног обрасца.

Нимало изненађујуће, два главна актера синтезе о међународним културним односима су Њујорк и Париз, док остали центри културне моћи – Берлин, Лондон, Рим, Мадрид, Москва, Пекинг, Њу Делхи, Рио де Жанеиро – долазе у фокус Шобеа и Мартена једино током појединих периода када је њихова улога видљивија. Па тако, совјетски културни утицај се разматра током представљања „културног“ у оквиру Хладног рата, улога Берлина и Лондона је битна када се ради о пропаганди у два светска рата, а Пекинг, Њу Делхи и Рио де Жанеиро добијају више простора у делу о XXI веку и „новим изазивачима“. Остали периферни и полупериферни (микро)региони су на маргинама или у фуснотама овог дела, као што су и у међународним (културним) односима. Наравно, да би се овако широка и комплексна тема обухватила и кохерентно представила било је потребно наћи референтну тачку, а атлантска оса (Француска и САД) свакако испуњава све критеријуме ако тражимо епицентре емисије „меке моћи“ у наведеним периодима.

Са друге стране, Шобе и Мартен, у духу француске историографије, комбинују историју међународних односа и културну транснационалну историју како би нам дали синтезу културних интеракција од времена стварања европских империја крајем XIX века до периода мондијализације света. Користећи методу укрштене историје како би представили историју културних трансфера, избегавају замку статичности, синхроности и хомогености ентитета којима је склона компаративна историја. Према њима, динамичну интеракцију између различитих култура и њихова мултилатерална прожимања и утицаје једино динамичан, дијахрон приступ, који узима у обзир све покрете и промене, може верно да ослика. Ако схватамо свет као бескрајно покретљив и променљив и време у коме живимо као „течну модерност“, наведени теоријски и методолошки приступ је свакако применљив.

За крај, треба навести да је престиж, углед и утицај једне земље увек зависио од способности да емитује своје норме, вредности и културне образце на удаљене, географски гледано, заједнице и државе. Међутим, у XXI веку однос епицентра и периферије је све више двосмеран, односно сада можемо говорити о њиховој (међу)повезаности и (међу)зависности. Аутори се зато са правом питају да ли то онда значи да ће XXI век бити век културе (стр. 396)? Ми бисмо се усудили да га допуномо потпитањем – ако хоће, чија ће то култура бити?

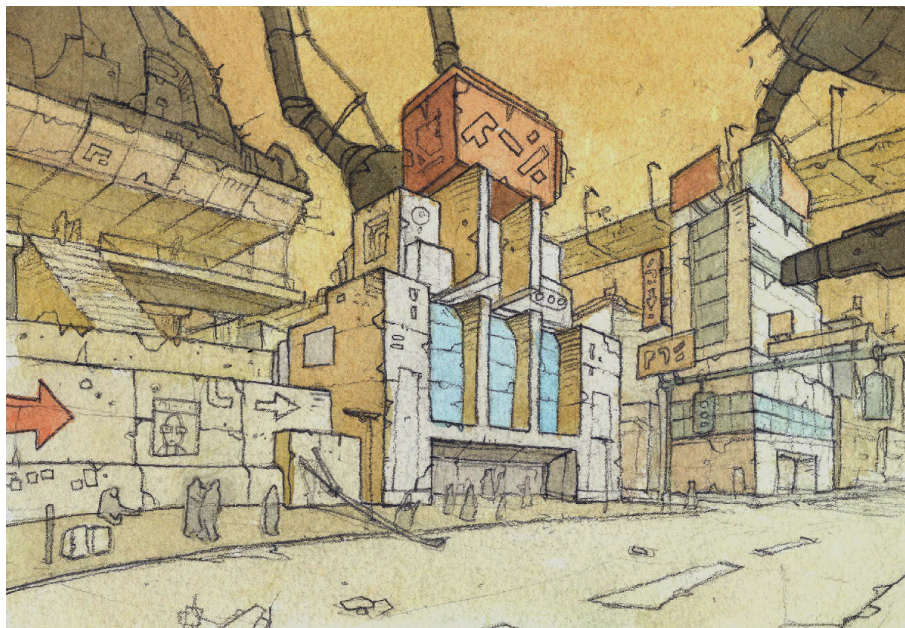
АРТ
СИНТЕЗИС

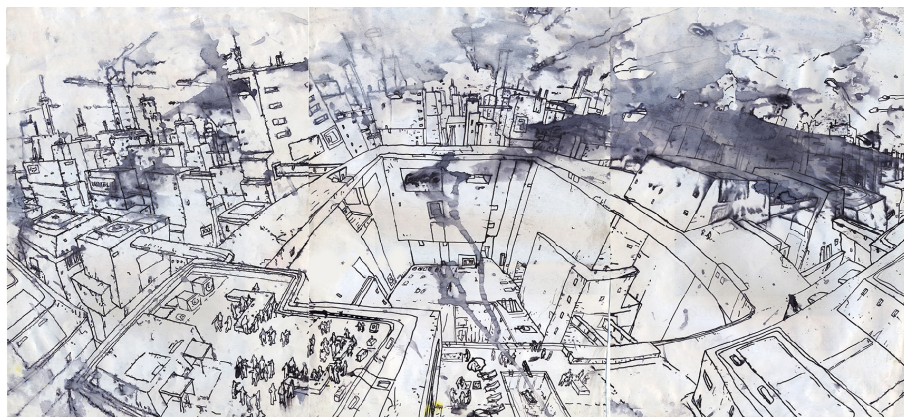

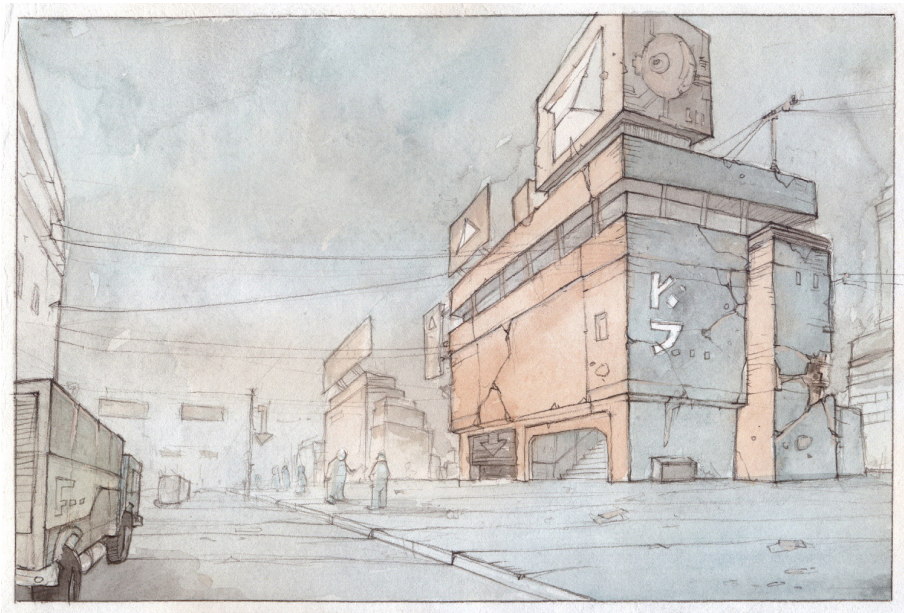
Драган Јовановић¹

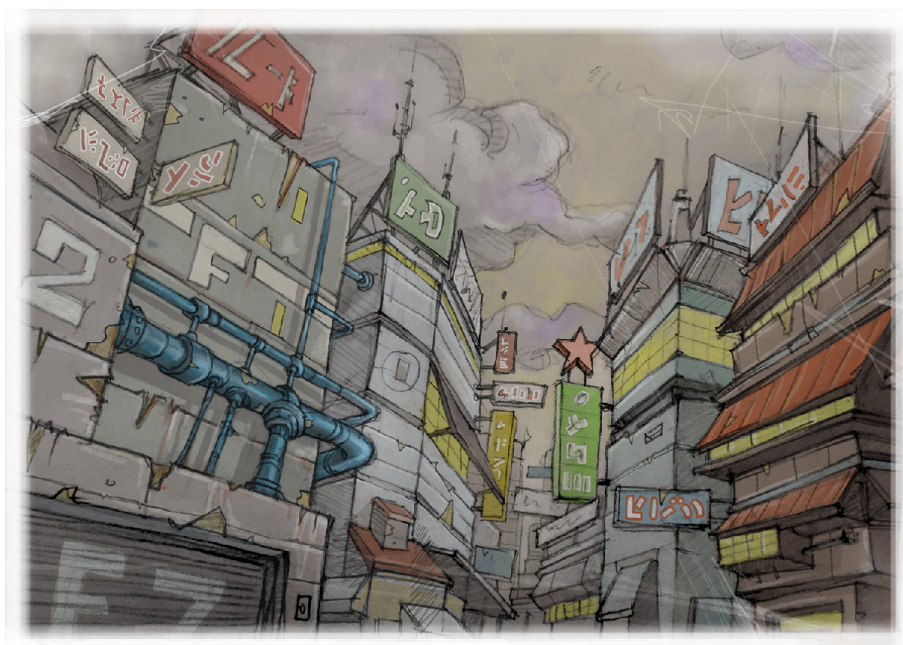
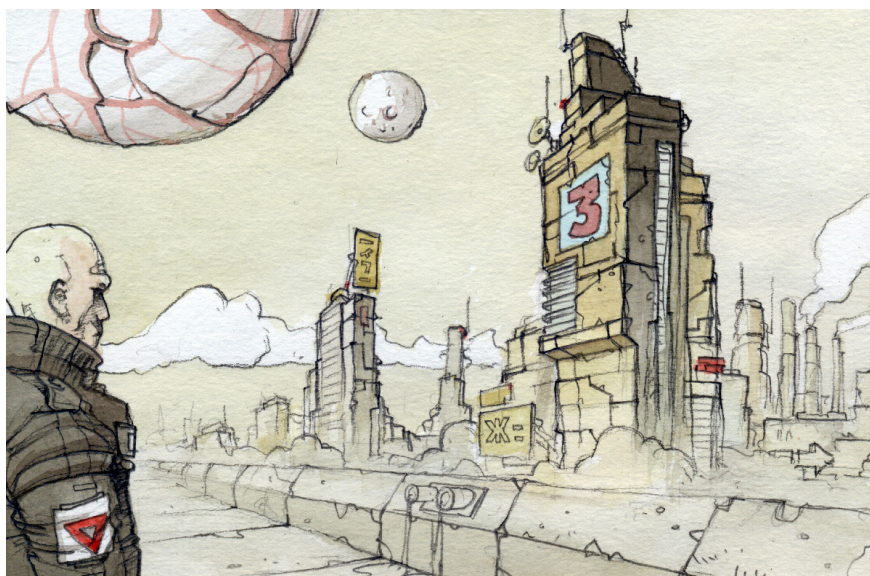
Цртежи

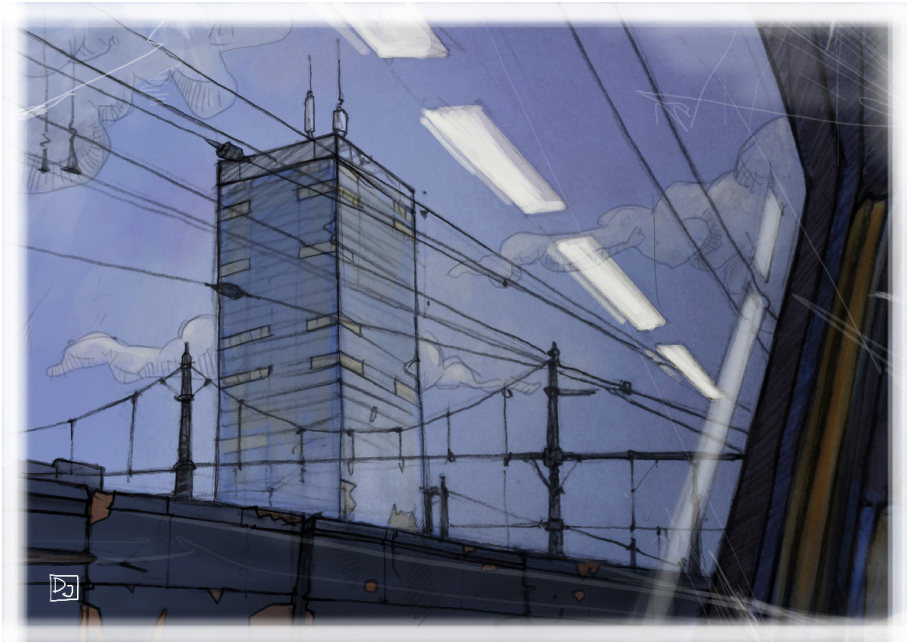

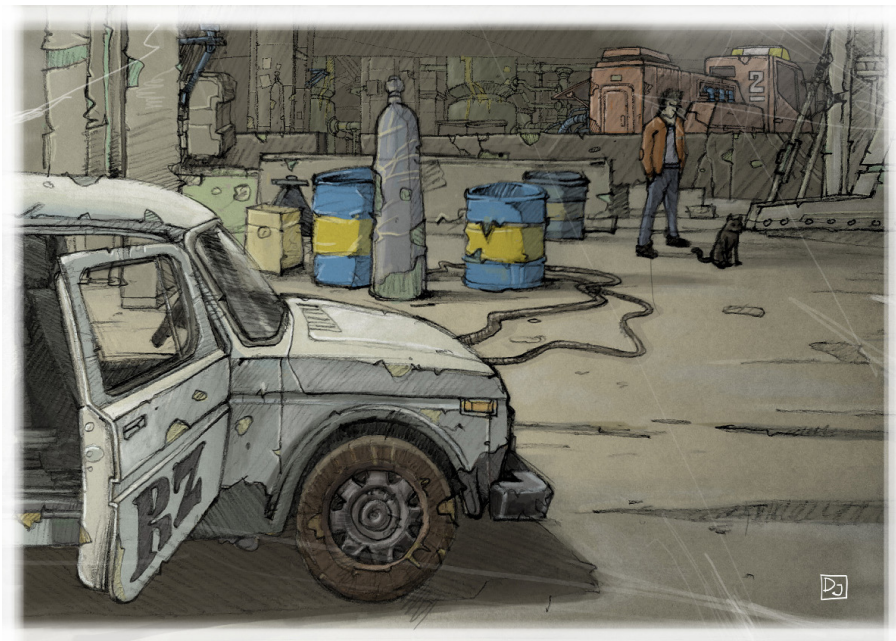
¹ <http://www.elhorhe.portfoliobox.me/>, e-mail: elhorhe@gmail.com.

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Биографије аутора Authors' biographies

Дуња Полети (1984) је докторанткиња и истраживачица-сарадница на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду, где је завршила и основне студије. Као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја прикључена је пројектима које спроводи Институт за социолошка истраживања. Поред радних миграција и мобилности уопште, интересују је и економска социологија, питање политичких идеологија и друштвених мрежа, а бави се квантитативним истраживањима.

Dunja Poleti (1984) is a PhD candidate and Research Assistant on the Department of Sociology, Faculty of Philosophy in Belgrade, where she also completed her undergraduate studies. She works on the projects implemented by the Institute of Sociology and Social Research as a holder of the scholarship provided by Ministry of Education, Science and Technological Development. In addition to labor migration and mobility in general, her research interests include economic sociology, political ideologies and social networks. She is engaged in quantitative research.

Лора Вајз припрема тезу на Заједничким мастер студијама Југоисточне Европе на Универзитету у Грацу и Универзитету у Београду. Завршила је основне студије међународне политике на Универзитету у Аберствиту и мастер студије из области упоредних етничких конфликта на *Queen's University* у Белфасту. Међу њеним истраживачким интересовањима налазе се управљање етничким сукобима, мањинска мобилизација и Југоисточна Европа.

Laura Wise is a Joint MA Candidate in Southeastern European Studies at the Universities of Graz and Belgrade. She holds an Bsc (Econ) in International Politics from Aberystwyth University and an MA in Comparative Ethnic Conflict from Queen's University Belfast. Her research interests include ethnic conflict management, minority mobilisation, and Southeastern Europe.

Дејана Костић (1990) завршила основне и мастер студије на одељењу за етнологију и антропологију на Филозофском факултету у Београду. Тренутно је на мастер студијама на Универзитету у Амстердаму на програму MISOCO (*Master International Migration and Social Cohesion*). Области интересовања су јој студије транснационализма, студијске миграције и илегалне миграције.

Dejana Kostić (1990) obtained BA and MA degree at the department of ethnology and anthropology at Faculty of Philosophy in Belgrade. She is currently a master student at the University of Amsterdam in the program MISOCO (Master International Migration and Social Cohesion). Her main research interests include studies of transnationalism, student migration and illegal migration.

Сунчица Шидо (1974), завршила магистарске студије рода и политике на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, претходно је завршила студије Немачког језика и књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Примарне области теоријског и професионалног интересовања: феминистичка политичка теорија, књижевност и културна политика. Ради као координаторка програма културе Немачког културног центра у Београду.

Sunčica Šido (1974), holds an MPhil degree in Gender and Politics from the Faculty of Political Science, University of Belgrade and BA degree in German Language and Literature from the Faculty of Philology. Her main research and professional interest: feminist political theory, literature and cultural policy. She is Cultural Programme Coordinator of the Goethe-Institute Belgrade.

Милорад Гачевић (1982), дипломирао је на Факултету спорта и физичког васпитања Универзитета у Новом Саду. Области интересовања: филозофија и критичка теорија спорта, савремени фудбал и капитализам, западни и хуманистички марксизам, историја револуционарних и еманципаторских покрета, рани немачки романтизам и класични немачки идеализам. Тренутно се посебно бави истраживањем под радним насловом Романтизам и дијалектика, путеви романтизма у марксистичкој филозофији и култури XX века.

Milorad Gačević (1982), graduated from the Faculty of Sport and Physical Education, University of Novi Sad. Areas of interests: Philosophy and Critical theory of sport, contemporary football and contemporary capitalism, Western Marxism and Marxist Humanism, history of revolutionary and emancipatory movements, Early German Romanticism and German Idealism. At the moment he is doing a reaserch the influence of Romanticism on Marxist philosophy and culture of XX century.

Дарио Пикулић (1983), завршио Филозофски факултет у Београду, одсек историја; тренутно на последипломским студијама на Факултету политичких наука у Београду, модул: студије САД; поља интересовања: историја идеја, друштвена историја, историја Сједињених Држава; говори енглески језик.

Dario Pikulić (1983), graduated at Faculty of Philosophy in Belgrade, history department; currently taking master studies at Faculty of Political Sciences in Belgrade, modul: US studies; fields of interest: history of ideas, social history, history of United States; speaks english.

Урош Миливојевић (1977) је дипломирани историчар. Основне студије завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Похађао је мастер студије из позноантичке и византијске историје на Краљевом колеџу у Лондону. Сарађивао је са Заводом за унапређење васпитања и образовања на рецензирању нових уџбеника историје за основну школу и превео са енглеског две историографске монографије. Интересује за позноантичку и средњовековну историју, као и за проблеме наставе и уџбеника за историју.

Uroš Milivojević (1977) gained his BA in History at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. He has read for MA in Late Antique and Byzantine Studies at the King's College London. He worked temporarily for Institute for Promotion of Education Belgrade on reviewing new history textbooks for elementary school. Also, he translated two historiographical studies from English into Serbian. His professional interests include various topics from the field of Late Antique and Medieval studies, as well as history teaching and textbooks.

Марко Божић (1980) дипломирао је (2003) и магистрирао (2007) на Правном факултету у Новом Саду а мастер 2 стекао на Универзитету Париз Нантер и EHESS-у (2008). Докторирао на Правном факултету у Београду са тезом *Лаичка држава као јемство слободе савести и вероисповести* (2010) и на Универзитету Париз Нантер са тезом *L'influence de la théorie du droit social d'origine française sur la pensée juridique serbe durant le XXe siècle* (2013). Истраживач сарадник је при центру EUR-ORBEM на Универзитету Сорбона IV.

Marko Božić (1980) holds BA (2003) and MA (2007) degree from the Faculty of law, University of Novi Sad and MA from l'EHESS and Paris Nanterre University (2008). PhD thesis *The Laic State as a Guarantee of*

Freedom of Conscience and Religion from Faculty of Law, University of Belgrade (2010) and PhD thesis *The Influence of Social Law Theory of French origin on the Serbian Legal Thought during XXth Century* from Paris Nanterre (2013). Associate researcher at EUR-ORBEM research center at Sorbonne IV University.

Стефан Радојковић (1984) је дипломирао на Филозофском факултету у Београду 2009. године, на одељењу за Историју. На Факултету политичких наука у Београду 2014. године, стиче звање мастера на смеру Међународне студије. Докторске студије уписује на јесен 2014. године, на поменутом факултету и смеру. Тренутна област истраживања је сукоб Срба и Албанаца око Косова и Метохије. Тренутно је запослен као координатор пројеката у оквиру Културног Центра Новог Сада.

Stefan Radojković (1984) has graduated at the Faculty of Philosophy in Belgrade (2009), at the History department. Also, he received MA degree at the Faculty of Political Sciences in Belgrade (2014). Curently, Stefan Radojković is a PhD candidate at Faculty of Political Sciences (Autumn 2014). The area of research is the Serb-Albanian conflict over Kosovo and Metohija. He is employed as a project coordinator at Cultural Center of Novi Sad.

Драган Јовановић (1980), дипломирао сликарство на ФЛУ у Цетињу 2005. године у класи професора Бранислава Секулића. Излагао је на више колективних изложби. Поред сликарства бави се илустрацијом, стрипом, анимацијом и дизајном. Члан је Удружења ликовних уметника Србије УЛУС и као самостални уметник живи и ради у Београду. (<http://www.elhorhe.portfoliobox.me/>)

Dragan Jovanović (1980), graduated in painting from the Faculty of Visual Arts in Cetinje in 2005 under the mentorship of professor Branislav Sekulić. His work was featured in several joint exhibitions. Beyond painting, he has done work in illustration, comics, animation and design. He is a member of the Association of visual artists of Serbia (ULUS). He lives and works in Belgrade as an independent artist. (<http://www.elhorhe.portfoliobox.me/>)

Упутство ауторима

Часопис *Синтезис* објављује научне радове из области хуманистичких и друштвених наука на српском и енглеском језику. Неопходно је да основни текст прате наслов, апстракт, кључне речи, списак коришћених извора и литературе, резиме и биографија. Текстови на српском језику морају имати резиме на енглеском и обрнуто. Дужина резимеа не треба да прелази 1/10 основног текста. Наслов, кључне речи и биографија се дају на оба језика. Апстракт је на језику основног текста.

Текстови се достављају уредништву, искључиво у електронском формату, са екстензијом „doc“ или „docx“. Потребно је користити фонт Times New Roman, величина 12, проред 1,5. Текст у фуснотама је величине 10. Писмо свих текстова на српском језику је ћирилица.

Часопис *Синтезис* користи 15. издање система навођења извора и литературе Универзитета у Чикагу (*The Chicago Manual of Style*, 15th edition), и то Notes-Bibliography верзију. Неопходно је обратити пажњу да се библиографска одредница истог дела разликује у зависности од тога да ли се налази у оквиру напомене или списка на крају текста. Примери навођења најчешће коришћених облика одредница налази се у наставку овог Упутства; за све остале примере консултовати оригинални приручник.

Примери навођења литературе

Књиге

1) у фусноти:

Павле Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији* (Нови Сад: Stylos, 2004), 25.

2) у списку литературе:

Миленковић, Павле. *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos, 2004.

Чланци из часописа

1) у фусноти:

Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,“ *Токови историје* 3-4 (2008): 10.

2) у списку литературе:

Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији.“ *Токови историје* 3-4 (2008): 9-27.

Чланци из зборника радова или поглавља из књига

1) у фусноти:

Marko Žilović, „Zašto nisam postao inženjer?“, u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 175 (Beograd: BOŠ, 2008).

2) у списку литературе:

Žilović, Marko. „Zašto nisam postao inženjer?.“ u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 171-187. Beograd: BOŠ, 2008.

Цитирање странице са Интернета

1) у фусноти

Karl Kempton, *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

2) у списку литературе

Kempton, Karl. *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

Након првог навођења, једна иста одредница се у наредним фуснотама може свести на презиме аутора, део наслова и број стране. Примера ради: Миленковић, *Школа Анала*, 54. Ако је фуснота идентична претходној користи се скраћеница „Ibid.“ Уколико је разлика само у броју стране, наводи се „Ibid., број стране.“ Скраћенице „нав. дело“ и „н. д.“ се не користе.